

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Міжнародний факультет
Кафедра суспільних наук

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної роботи

Едуард БУРЯЧКІВСЬКИЙ

"01" 09 2025 р.

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА
ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Факультет медико-фармацевтичний, курс 1

Навчальна дисципліна **ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Затверджено:

Засіданням кафедри суспільних наук

Одеського національного медичного університету

Протокол № 1 від 26 серпня 2025 р.

Завідувач кафедри

Ольга Сікорська

Розробники: доцент Олена Уварова, к.і.н., доцент Тетяна Подкупко-Дячкова, к.і.н., к.політ.н., доцент Микола Кулачинський.

Практичне заняття № 1

Тема: Кам'яна доба

Мета: ознайомити студентів з основними поняттями теми. Студенти повинні знати розвиток культури на теренах України у первісну добу: перелік археологічних культур на теренах України; надати студентам можливість виокремити основні приклади культурного розвитку первісної людини; надати студентам вміння дослідити культурні досягнення в різні історичні епохи.

Основні поняття: Первісна доба, кам'яна доба, палеоліт, мезоліт, неоліт.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План:

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. В чому значення первісної культури для розвитку культури людства і культури України? Що таке первісний синкретичний комплекс?
2. Охарактеризуйте систему релігійних вірувань первісної людини.
3. Наведіть періодизацію первісної доби. Які племена мешкали на території України в ці періоди?
4. Які форми економіки характерні для палеоліту, мезоліту, неоліту, бронзового та залізного віку?
5. Які основні досягнення трипільської культури? Що дає підстави вважати цю спільність «протоцивілізацією»?
6. Охарактеризуйте скіфську культуру. Яким стилем називають їхнє мистецтво дослідники?

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Найдавніша з відомих на землі стоянка первісних людей знайдена в
 - а) гrotі Кро-Маньйон
 - б) с. Трипілля
 - в) Південному Криму
 - г) Олдувайській ущелині
2. Перші знахідки останків «людини розумної»
 - а) у гrotі Кро-Маньйон у Франції
 - б) біля Солютре у Франції
 - в) біля Стоунхенджа в Англії
 - г) в Олдувайській ущелині в Танзанії
3. Універсальна історично перша форма культури:
 - а) міф
 - б) молитва
 - в) билина
 - г) літопис
4. Палеолітична Венера це:
 - а) давньогрецька скульптура жінки з витонченими рисами;
 - б) стилізоване скульптурне зображення жінки в культурі первісного суспільства;
 - в) міфологічна богиня кохання
 - г) стилізоване зображення жінки в культурі Київської Русі
5. Користуватися вогнем почали в
 - а) палеоліті

- б) мезоліті
- в) неоліті
- г) енеоліті

6. Поховальна споруда, яка складена з великих кам'яних блоків у кам'яному віці - це

- а) менгір
- б) дольмен
- в) мавзолей
- г) кромлех

7. Лук і стріли винайдено в епоху

- а) неоліту
- б) бронзи
- в) палеоліту
- г) мезоліту

8. Етап кам'яного віку, який вважається часом революційного переходу від привласнюючого господарства до відтворюючого

- а) неоліт
- б) палеоліт
- в) мезоліт
- г) енеоліт

9. Приручення тварин почалося в

- а) мезоліті
- б) палеоліті
- в) залізний вік
- г) мідний вік

10. Парна сім'я виникає в

- а) неоліті
- б) енеоліті
- в) епоху бронзи
- г) залізний вік

11. Культ вождя з'являється в

- а) мідний вік
- б) залізний вік
- в) епоху бронзи
- г) енеоліті

12. Віра в рослину чи тварину як предка роду називається

- а) тотемізм
- б) політеїзм
- в) фетишизм
- г) абсурдизм

13. Віра в надприродну силу матеріальних предметів

- а) магія
- б) фетишизм
- в) анімізм
- г) язичництво

14. Анімізм це:

- а) віра в надприродні властивості матеріальних речей;
- б) віра в існування родинного зв'язку між групою людей і певним видом рослин чи тварин;
- в) віра в існування душ та духів
- г) віра у святого Духа

15. Скіфський мистецький стиль, який характеризується поєднанням рослинного орнаменту, зоо- та антропоморфних елементів, називається

- а) інкрустаційний
- б) звіриний
- в) коринфський
- г) доричний

16. До мегалітичних споруд не належить

- а) менгір
- б) дольмен
- в) петрогліф
- г) кромлех

17. Синкретизм – це

- а) віра в тварину як предка роду
- б) можливість магічними діями вплинути на природу
- в) нероздільність господарських занять, мистецтва, суспільного життя у свідомості людей
- г) найдавніші малюнки у вигляді відбитків рук на стінах печер

18. Зображення людей і тварин на камені – це

- а) менгір
- б) дольмен
- в) петрогліф
- г) гравюра

19. «Звіриний стиль» характерний для мистецтва

- а) кіммерійців
- б) сарматів
- в) трипільської культури
- г) скіфів

20. Золоту пектораль знайдено в кургані Товста могила на

- а) Дніпропетровщині
- б) Київщині
- в) Одещині
- г) Чернігівщині

21. Для якої давньої культури характерно спорудження будинків по колу, а в центрі – стайні для тварин

- а) трипільської
- б) скіфської
- в) античних колоній
- г) кіммерійської

22. Яку культуру відкрив і дослідив В.Хвойко

- а) кукутенську
- б) трипільську
- в) скіфську
- г) античних колоній

23. Основним будівельним матеріалом трипільців було

- а) камінь
- б) дерево й камінь
- в) дерево й глина
- г) глина й кістки тварин

Обговорення теоретичних питань:

Первісна епоха та її місце в історії людства.

Синкретизм та міфологізм свідомості первісних людей.

Система релігійних вірувань.

Культурогенез на теренах України в кам'яну добу.

Первісна епоха та її місце в історії людства.

Первісна епоха – це найбільший період в історії людства – від виникнення людини (близько млн. років тому) і до появи державності. У різних народів цей період тривав неоднаково, деякі навіть зараз живуть за умов первісності. Тому сучасна наука розрізняє власне первісну культуру – що існувала до виникнення перших цивілізацій на Землі (кінець IV – початок III тисячоліття до н.е.), і традиційну первісну культуру.

Протягом первісної епохи відбувалися такі процеси:

- антропогенез – біологічна еволюція людини, що завершилася приблизно 40 тисяч років тому виникненням виду “людина розумна” (*Homo sapiens*), а також основних людських рас;
- формування мислення (або інтелекту) людини, її мови;
- розселення людства по всіх континентах;
- перехід людей від привласнюючого господарювання (мисливство, збиральництво) до відтворюючого (землеробство і скотарство);
- соціогенез – формування суспільних форм життя у вигляді родової, а потім родоплемінної організації;
- поява перших світоглядних, релігійних уявлень, міфологічних систем.

Серед цих найважливіших процесів, що заклали фундамент історії людства, своє місце займає формування культури як особливої сфери людського суспільства. Причому для ранніх етапів історії різних народів характерна єдність закономірностей, спільність проявів становлення культури.

Специфічною рисою первісної культури є синкретизм (нерозділеність), коли форми свідомості, господарчі заняття, суспільне життя, мистецтво не відокремлювалися і не протиставлялися один одному. Будь-який вид діяльності містив у собі інші. Наприклад, у полюванні були з'єднані: технологічні прийоми виготовлення зброї, стихійні наукові знання про звички тварин, соціальні зв'язки, які виражалися в організації полювання (індивідуальне, колективне), релігійні уявлення – магичні дії по забезпеченню успіху, які, в свою чергу, включали елементи художньої культури – пісні, танці, живопис. Саме внаслідок такого синкретизму характеристика первісної культури передбачає цілісний розгляд матеріальної і духовної культури, чітке усвідомлення умовності такого розподілу.

Первісну історію людства традиційно поділяють на палеоліт, мезоліт і неоліт – 2 млн. р. тому – межа III тисячоліття до н.е.; епоху бронзи – II тисячоліття до н.е.; ранній залізний вік – I тисячоліття до н.е. Використовуючи цю періодизацію, дамо загальну характеристику еволюції матеріальної культури і мистецтва первісного суспільства.

Синкретизм та міфологізм свідомості первісних людей.

Головною рисою первісної культури є її *синкретизм* (греч. *syncretis* - з'єднання) тобто нерозчленована злитість людини і природи. Корені синкретизму знаходилися у виробничій діяльності первісних людей, у якій злитість різних аспектів діяльності була реалізована практично. Таким чином, в одне ціле були з'єднані: полювання і збирання - успадковані людиною від тварини засоби споживання природи; виготовлення знарядь праці - феномен творчої діяльності людини, відсутній у природі. Синкретизм припускає, що світ у свідомості первісної людини сприймався як продовження самої людини, її особливостей, її способу життя. Істотним проявом синкретизму первісної культури стала і нерозчленованість зачатків релігійної, політичної і художньої діяльності. Прикладом перших двох можуть служити споконвічно єдині функції вождів і жерців; останньої - перетворення підготовки до полювання в художнє дійство, що включало ритуальні танці, пісні, пантоміму.

Міфологія (греч. *mythos* - сказання, переказ; *logos* - слово, навчання) - це особлива форма суспільної свідомості, специфічний засіб відображення світу у свідомості людини, що характеризується чуттєво-образними уявленнями про небувалі істоти, явища, процеси. У первісному суспільстві міф являв основний засіб розуміння світу. Міф виражає світовідчуження і світорозуміння епохи його створення. Людині у самі ранні часи доводилося усвідомлювати навколишній світ. Міфотворчість і виступає як найбільш рання, відповідна первісному суспільству форма світосприймання, розуміння світу і самого себе первісною людиною, як первісна форма духовної культури людства. Міф став і найранішою формою донаукового знання.

Система релігійних вірувань.

Походження і розвиток людської духовності є однією з найскладніших і найцікавіших наукових проблем, у розв'язанні якої беруть участь всі науки про людину. Десятки тисячоліть біологічної еволюції були також часом кристалізації людської розумності та емоційності. Людина обживала світ не тільки в прямому значенні слова, вона обживала його і своєю думкою, збагачуючи себе враженнями і знаннями, формуючи те, що називається духовною традицією. Ця традиція формувалася надзвичайно повільно, на найменше зрушення витрачалися тисячоліття, але саме в первісне мислення, в первісну духовність проникає своїм корінням весь інтелектуальний світ, вся невичерпна духовна істота сучасної людини.

Перші релігійні уявлення виникають уже в палеоліті у зв'язку з особливим ставленням до тваринного світу. Надзвичайно поширеним був на території Європи своєрідний культ ведмедя (дослідники вважають, що мова йшла про печерного ведмедя). Археологам відомі численні культові сховища черепів цього викопного хижака – у Франції, Швейцарії, Австрії, а також в Україні (Іллінка Одеської області). З цього моменту можна впевнено говорити про виникнення тотемізму.

Тотемізм – віра в тварину або рослину, яку давні люди вважали предком роду, з якою зв'язували своє існування і добробут. Частіше тотем був твариною, рідше – рослиною. Тотему приписувалися надприродні можливості, йому поклонялися. Тотемізм набув значного поширення, він існував у всіх народів на первісній стадії. Племена індіанців Північної Америки під час появи там європейців носили імена своїх тотемів. У світі тотемів вживаються такі самоназви, як “люди–леопарди”, “люди–антилопи”. Ставлення до тотемних тварин буває різним. В одних народів суворо заборонено полювання на тотемну тварину і вживання її м'яса, в інших – особливий ритуал поїдання м'яса тотема.

Залишки тотемізму ми бачимо у світі фольклору. У чарівних казках тварини мають надзвичайні здібності, вони часто сильніші за людину, стають її другом, захисником. З тотемізмом пов'язані, очевидно, і перекази про “перевертнів”.

На дуже ранніх етапах історії виникають і різноманітні магичні уявлення та відповідні дії. Деякі дослідники саме в цьому вбачають специфічну і корінну відмінність первісного мислення від сучасного. Магія – дії та обряди, що здійснюються з метою вплинути надприродним шляхом на доквілля, тварин або людину. Основою магії є уявлення про загальний зв'язок всіх речей і явищ природи, про можливість впливати на ціле через його

частину, на людину або тварину – через зображення, спрямовувати хід розвитку подій, заздалегідь імітуючи їх. Наприклад, практично всі племена тропічної Африки, Австралії вірять, що володіння нігтями, волоссям, частинами одягу дає владу над людиною. Тому, якщо волосся і нігті зрізують, то їх ретельно збирають і ховають. Особливо охороняється вождь, оскільки вважається, що від його самопочуття залежить доля всього племені.

Магія за своїми цілями буває багатьох видів: лікувальна (одна із складових народної медицини – замовляння, шепотіння), шкідливоносна (насилання “причини”, “зурочення”), любовна (“причарування”), промислова (забезпечення успіху полювання), аграрна (“стимулювання” сил родючості) тощо.

Одна з найпоширеніших теорій пов'язує походження мистецтва саме з магічними ритуалами, які здійснювалися над зображеннями тварин і мали забезпечити вдале полювання. Типовим є етнографічний опис, що належить досліднику Африки Лео Фробеніусу. Його експедиція зустріла групу мисливців–пігмеїв, яка складалася з трьох чоловіків і жінки. Через нестачу провізії він звернувся з проханням убити антилопу, але був здивований, коли, в принципі погодившись, пігмеї відповіли, що сьогодні без необхідних приготувань на полювання вони не підуть. “Надто зацікавлений дізнатися, в чому ж полягають приготування цих людей, – пише Фробеніус, – я встав задовго до сходу сонця і прокрався в кущі... Вже з початком світанку чоловіки прийшли сюди, але не самі, а разом з жінкою. Вони сіли на землю, повисмикували траву на невеликій поверхні і розрівняли її руками. Потім один з чоловіків сів навприсядки і намалював щось пальцем на піску. Протягом всього цього часу чоловіки і жінка бурмотіли якесь заклинання. Далі – тиша очікування. Нарешті сонце з'явилося на горизонті, і один з чоловіків з натягнутим луком наблизився до розчищеного клаптика землі і націлив на нього лук. Минуло декілька хвилин, і промені сонця торкнулися зробленого на землі малюнка. В ту ж мить з швидкістю блискавки відбулася така сцена: жінка підвела руки, мовби для того, щоб схопити сонце, вимовляючи незрозумілі звуки, чоловік спустив стрілу, жінка закричала ще голосніше; потім чоловіки з їх зброєю стрибнули в гушавину чагарника. Жінка пішла до табору. Я, почекавши, підійшов і побачив, що на вирівняному місці була намальована антилопа, в ший якої встромилася щойно випущена стріла. Коли мисливці повернулися з антилопою, убитою в шийну вену, вони, віддавши здобич, негайно віднесли до малюнка клаптик вовни убитої антилопи і посудину, наповнену її кров'ю, а потім забрали стрілу і знищили зображення”.

Система магічних дій включає особливу обрядовість і особливі предмети – фетиші (фетиш – слово французького походження, воно означає талісман, амулет). Фетишизм – віра в надприродну силу матеріальних предметів. У стародавньої людини об'єктами поклоніння були камені (особливо незвичайних розмірів і форм), дерева (або цілі священні гаї). Форми поклоніння були різними: від принесення жертв до спричинення шкоди. В наші часи фетишизм є складовою частиною всіх розвинених релігій – поклоніння хресту і носіння натільного хреста в християнстві, священний камінь (метеоритного походження) в мечеті Кааба у мусульман і т.ін.

Виконавцями магічних обрядів поступово стають особливі люди – знахарі, чаклуни, шамани, тобто виникає шаманізм. Таким людям приписувалася здатність спілкуватися з надприродними силами, впливати на них за своїм бажанням, подорожувати у потойбічний світ. Як показують етнографічні спостереження, шамани бувають умілими гіпнотизерами, ілюзіоністами, а також і співаками, поетами, розповідачами. Можна пригадати відносно недавно газетну сенсацію, пов'язану з публікацією матеріалів про “безкровні операції” філіппінських цілителів.

Перші поховання належать неандертальцям. Одна з найцікавіших для науки знахідок – поховання двох хлопчиків на річці Сунгір (північ Росії) 23 тис. років тому. Одяг похованих був багато прикрашений намистинами, списи і кинжали з бивня мамонта красиво оздоблені різьбленням. Вивчаючи поховання в горах Загра (Ірак), вчені за аналізом пилку встановили, що останки покоїлися на ложі з квітів. Якщо смерть супроводжувалася ритуалом, це означає, що вона була пов'язана з низкою відповідних уявлень. Цей комплекс уявлень отримав назву – анімізм (від латинського – “душа”).

Анімізм – віра в існування душ і духів. Анімістичні образи – це, по–перше, душі живих людей; по–друге, духи померлих пращурів (тому анімізм нерозривно пов'язаний з культом предків); по–третє, уособлення сил природи (душі озер, гаїв, вітрів тощо).

Обряд поховання у давніх людей був досить складний. Померлих ховали в заглибленнях і ямах, клали на спину, чи на бік в зігнутому положенні, іноді голови огороджували кам'яними плитами. Мертвих наряджали і клали поруч з ними посуд, знаряддя праці, їжу і різні цінні предмети. Наявність поховального інвентаря пояснюється по–різному: або люди намагалися таким чином відігнати смерть від себе, запобігти помсті померлого, або хотіли забезпечити всім необхідним для життя в потойбічному світі, або давали речі в дорогу, щоб померлий добрався до світу предків і знайшов там спокій. У більшості поховань знаходять червону охру – своїм кольором вона нагадує кров – символ життя. Вичерпного пояснення цього ритуалу поки що не існує.

Етнографи зібрали великий матеріал, що характеризує первісні уявлення про душу і потойбічний світ. Адже анімізм властивий усім народам. Ці уявлення містять картини “відлітання” душі вмерлої людини з світу живих, її мандрівок в далеку країну мертвих (в українців це – вирій), а також описи життя, що чекає душу в потойбічному світі. Як писав відомий дослідник первісності Е.Тайлор, “небагато предметів будять в умах поетів-дикунів такі сміливі і живі уявлення, як думка про майбутнє життя”.

Розташування країни духів могло бути різним – під землею, на землі, на Місяці, на зірках. Але вони чітко діляться на дві великі категорії: на думку одних – життя душі в царстві мертвих буде щасливим, а на думку інших – частина душ у потойбічному світі втішається, а частина – страждає. Більшість народів вважала, що душі померлих можуть приходити з царства тіней, відвідувати живих у сні, протегувати їм у земних справах або ж, навпаки, заважати.

Можна простежити, як разом з розвитком самої людини, ускладненням її діяльності, суспільного устрою розвивалися уявлення про навколишній світ. Імовірно, що перші магичні, тотемічні, анімістичні вірування переважають протягом усього верхнього палеоліту. Наприкінці цього періоду вони переросли у певні культу. Таким був, вірогідно, культ жінки-праматері (“палеолітичні Венери”). З виникненням землеробства і скотарства у неоліті пов'язана поява землеробських культів, поклоніння Сонцю, стихіям, виникнення певної картини світу. Поступово утвердилася трирівнева система світобудови: підземний світ – помешкання божеств, зміїв, чудовиськ, земний світ – світ людей, живої природи, небесний світ – помешкання більшості божеств і душ померлих. Три цих світи втілювали в орнаментах на неолітичній кераміці, уявлення про них залишаються й потім. Виникли стійкі міфологічні образи, що пізніше склалися в цільну міфологію.

Культурогенез на теренах України в кам'яну добу.

Первіснообщинний лад у межах території нинішньої України співвідноситься з такими археологічними періодами, як палеоліт — стародавній кам'яний вік (1 млн — 11 тис. рр. до н.е.), мезоліт — середній кам'яний вік (10 тис. — 7 тис. рр. до н.е.), неоліт — новий кам'яний вік (6 тис. — 4 тис. рр. до н.е.), енеоліт — мідно-кам'яний вік (3300-2800 рр. до н.е.), бронзовий вік (2800-1200 рр. до н.е.).

Найдавніша людина сучасного типу з'явилась на території України в палеоліті — в ашельський час (1 млн — 150 тис.рр. до н.е.). Це засвідчують розкопки багаточислового поселення цієї епохи біля с.Королево на Закарпатті. Тут у багатометровій товщі суглинкових відкладів простежено вісім культурних горизонтів. Крім Королева, залишки палеолітичних поселень відомі ще у 20 пунктах Закарпаття, переважно у Південних і Південно-Східних Карпатах, уздовж течії Тиси та її притоків. Стоянки людини ашельської доби відомі також у Донбасі (в районі м.Амвросієвка), на Дністрі в с.Лука-Врублівецька, на Житомирщині. Археологи виявили тут ручні рубила та велику кількість крем'яних відщепів, уживаних як знаряддя праці.

Наступний етап історичного розвитку репрезентує так звана мустьєрська епоха, яка датується періодом з 150 до 35 тис. рр. до н.е. В цей час людина інтенсивно заселяє Східну Європу і досягає басейну Десни. На території сучасної України відомо понад 80 мустьєрських

пам'яток у Донбасі, Криму, Подністров'ї, Подніпров'ї, на Десні, в Західному та Східному Прикарпатті. Особливо цікаві багатошарові стоянки Молодово I, V (на Дністрі), Кормань IV. На основі знахідок із цих стоянок археологи дослідили найдавніше житло з кісток мамонта і дійшли висновку про виникнення родового ладу.

Заключний етап епохи палеоліту датується періодом від 35 до 10 тис. рр. до н.е. Він характерний різким похолоданням, пов'язаним з останнім великим зледенінням (Валдайським). Змінилися рослинність, тваринний світ. Поряд з формами помірних широт (дикими кіньми, сайгаками, ослами) холодні степи України населяли мамонти, шерстисті носороги, північні олені, вівцебики, пелікани.

Порівняно з попередніми епохами населення пізнього палеоліту значно зросло. В Україні відомо близько 500 поселень цієї доби. Тодішні людські колективи трималися берегів річок. Дослідники вирізняють окремі локальні етнокультурні зони, близькі за рівнем розвитку і соціальною структурою. На цей час припадає завершення фізичного і розумового формування людини сучасного типу (*Homo sapiens*), яку за місцем першої знахідки її кісток у печері Кроманьйон (Франція) називають кроманьйонцем.

Зазнало великих змін і ускладнилося духовне життя кроманьйонців. У пізньопалеолітичних поселеннях, розкопаних в Україні, знайдено стилізовані жіночі статуетки, фігурки птахів. На стоянках у селах Межиріч на Канівщині та Мізин на Чернігівщині виявлені зображення на кістках мамонта, виконані червоною фарбою. Деякі з цих розмальованих кісток С.Бібіков інтерпретував як музичні ударні інструменти. На стоянці Молодово V знайдено музичний інструмент на зразок флейти.

В епоху мезоліту відбулися істотні зміни в природному середовищі. Останній льодовик у Європі зник приблизно 11 тис. років тому. Клімат пом'якшав, а ландшафтно-географічні зони набули сучасного вигляду. Сформувалися русла річок. Близьким до нинішнього став тваринний світ, найтипівішими представниками якого були бико-тур, косуля, олень. У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ — біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осо-корівка в Надпоріжжі, в Криму. Населення було відносно осілим. Поряд з великими відкрито чимало малих стоянок, що виникли внаслідок розпаду общин на невеликі мисливські колективи.

У мезоліті відбулися кардинальні зміни в сфері виробництва знярядь праці. Були винайдені лук і стріла. Це в свою чергу спричинилося до важливих зрушень в організації мисливського господарства. На цей час припадає початок приручення диких тварин, насамперед собаки, потім — свині. Нестача м'ясної їжі стимулювала розвиток рибальства, а також збиральництва, яке поклало початок рослинництву. Як засвідчують наявні археологічні дані, в мезоліті відбулася друга велика криза мисливського господарства і виникли перші форми відтворювального.

Зміни у господарській діяльності мезолітичної людини зумовили відповідну перебудову і соціального життя. Індивідуалізація виробництва і споживання піднесла роль парної сім'ї, хоча вона ще й не стала економічним осередком суспільства. Таким осередком залишалася община, яку називають кланом, або ранньородо-вою общиною. Деякі дослідники (наприклад, М.Бутинов) вважають за можливе говорити про початок у мезоліті процесу формування племінної етнічної спільності.

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха неоліту, котра тривала з VI до III тис. до н.е. й характеризувалася великими змінами в економіці. Поряд з традиційними її формами — мисливством, рибальством і збиральництвом — зароджуються й поширюються нові — скотарство і землеробство. Відтворювальне господарство заклало підвалини подальшого поступального розвитку стародавнього населення України, чисельність якого в неоліті значно зросла. Перехід до свідомого виробництва продуктів харчування — якісно новий етап в історії людства. Сучасні вчені називають цей етап "неолітичною революцією". Спричинений новими зняряддями праці, прогрес економіки неолітичного суспільства, в свою чергу, стимулював удосконалення цих знярядь і розширення їх асортименту. З'явилися нові типи кам'яних сокир, ножів, тесел. Виникли й невідомі раніше способи обробки каменю —

шліфування, розпилювання, свердління. Велика подія неолітичного часу — початок виготовлення керамічного посуду. Наприкінці неолітичної епохи визначилася певна територіально-господарська спеціалізація. На думку фахівців, Балкано-Дунайський басейн, Кавказ, Передня Азія — це ті регіони, звідки древнє населення України могло запозичити окультурені види зернових, одомашнену велику й дрібну рогату худобу.

На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті, Ворскли, Пела, Сули та інших рік і річок виявлено близько 500 неолітичних поселень. Господарський і культурний розвиток племен того часу відбувався нерівномірно. В межах України виділяються дві культурно-господарські зони: південно-західна (землеробсько-скотарська) і північно-східна (мисливсько-риболовецька). Перша охоплювала лісостепове Правобережжя, Західну Волинь, Подністров'я, Закарпаття, друга — лісостепове Лівобережжя, Полісся. В кожній зоні існувало кілька археологічних культур: буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, дунайська, тиська (перша зона), сурсько-дніпровська, ямково-гребінцевої кераміки, дніпро-донецька (друга зона).

В соціальному аспекті неолітична епоха була часом розквіту родового ладу, що засвідчено, зокрема, матеріалами могильників. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці, а в зоні відтворювального господарства — і на певну територію, тобто землю. В цей період різко зросла і роль сім'ї — генеологічної основи роду. Власність на землю зумовила значний розвиток процесу складання територіальних зв'язків, що, в свою чергу, вело до виникнення сусідської общини, а згодом і племені. Ці нові інститути суспільної структури повною мірою виявляють себе в межах відтворювальної економіки.

Теми доповідей, рефератів:

1. Ранньопервісна община на теренах України.
2. Перші скотарі та землероби в Україні.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

Додаткова:

3. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.
4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.
5. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття № 2

Тема: Антична культура на теренах Північного Причорномор'я.

Мета: Розглянути вплив античної культури, принесеної греками-переселенцями на терени Північного Причорномор'я, на розвиток місцевої культури

Основні поняття: Антична культура, еллінізм, поліс, місто-держава,

План:

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Дайте загальну характеристику античної культури.
2. Назвіть найвідоміші грецькі колонії Північного Причорномор'я і сучасні місця їхнього розташування.
3. Які спільні риси простежуються у суспільно-політичному устрої метрополій та полісів Північного Причорномор'я.
4. У яких основних напрямках розвивалася духовна культура колоній?
5. За якими принципами проходило будівництво полісів?
6. Назвіть найвідоміші досягнення мешканців грецьких колоній у галузі мистецтв.
7. Назвіть приклади культурних взаємовпливів античних полісів і місцевого населення.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Антична культура – це культура
 - а) Стародавнього Риму
 - б) Стародавньої Греції
 - в) Стародавніх Греції та Риму
 - г) Стародавніх східних цивілізацій

2. Поліс - це:
 - а) місто-дежава
 - б) імперський устрій
 - в) монархічне правління
 - г) агони

3. Агоністика – це:
 - а) калокагатія
 - б) змагальність
 - в) колонізація
 - г) стоїцизм

4. Який сучасник «Великої грецької колонізації», стверджував, що греки обсіли Чорне море, «неначе жаби ставок»:
 - а) Аристотель
 - б) Сократ
 - в) Геродот
 - г) Платон

5. Відносно певних полісів на теренах Північного Причорномор'я Мілет та Гераклея Понтійська були:

- а) метрополіями
- б) колоніями
- в) агорами
- г) еклесіастеріями

6. Назва «Ольвія» в перекладі означає:

- а) щаслива
- б) багата
- в) перша
- г) найкраща

7. Назва античного поліса Тіра походить від:

- а) грецького слова «тираннос», що означає диктатор
- б) грецької назви скіфів
- в) грецької назви кіммерійців
- г) грецької назви р. Дністер

8. Неподалік якого сучасного українського міста розташовані залишки Ольвії:

- а) Миколаїв
- б) Одеса
- в) Херсон
- г) Запоріжжя

9. Керкінітида знаходилася на місці:

- а) Одеси
- б) Миколаєва
- в) Євпаторії
- г) Феодосії

10. Частина античного міста, де зосереджувались господарські функції:

- а) хора
- б) акрополь
- в) ордер
- г) темменос

11. Олімпійські ігри відбувалися на честь бога

- а) Діоніса
- б) Аполона
- в) Зевса
- г) Гефеста

12. Одиночна скульптура оголеного юнака в античній Греції:

- а) дискобол
- б) курос
- в) теос
- г) софіст

13. Пишний ордер, капітель колони якого прикрашена листям:

- а) доричний
- б) іонічний

- в) корінфський
- г) тосканський

14. Спортивні школи древньої Греції:

- а) гімнасії
- б) палестри
- в) пропілеї
- г) базиліки

15. Відомий лікар і мудрець Токсаріс, який жив в Афінах, та знаменитий мудрець Анахаріс - товариш афінського філософа й реформатора Солона за своїм походженням були

- а) скіфами
- б) греками
- в) праслов'янами
- г) римлянами

Обговорення теоретичних питань:

Феномен та загальна характеристика античної культури. Грецька колонізація Північного Причорномор'я. Суспільно-політичний устрій грецьких колоній. Економічний розвиток грецьких колоній. Основні тенденції розвитку духовної культури греків регіону. Містобудування та планування грецьких полісів. Архітектура, образотворче мистецтво та скульптура. Релігійне життя. Культурні впливи античних держав Північного Причорномор'я в регіоні

Феномен та загальна характеристика античної культури.

У розумінні сучасної науки античність – це історія і культура Стародавньої Греції і Стародавнього Риму – від виникнення перших давньогрецьких держав (кінець III–II тисячоліття до н.е.) і до падіння Західної Римської імперії та завоювання Риму варварськими племенами (V ст. н.е.). Відповідно існують поняття античної філософії, античного мистецтва, античної літератури і т.п. Буквальний переклад слова “античний” з латинської – “стародавній”. В Європі в епоху Відродження увійшло в моду колекціонування предметів старовини, їх стали називати “антиками”. Пізніше у Франції виникло вже власне поняття “античність” – для позначення всіх ранніх форм мистецтва. В міру поглиблення досліджень зміст терміна звужився.

Рівень розвитку і ступінь впливу на подальшу історію надають культурі Стародавньої Греції і Стародавнього Риму виключного характеру. В античному світі досягли розквіту всі, без винятку, сфери культури – освіта, наука, література, мистецтво. Творчість античних авторів і в науці, і в мистецтві мала гуманістичний характер, в її центрі була людина, її фізичне й духовне життя. Шедеври, створені античними письменниками, скульпторами і драматургами, стали в подальшому сприйматися як класичні, як неперевершені і гідні наслідування зразки. Давньогрецька і латинська мови є базою сучасної наукової термінології.

Становище вільних людей в античних державах принципово відрізнялося від інших давніх суспільств. Виникає демократія, громадяни користуються політичними правами, беруть участь в управлінні державою. Хоч не можна забувати і про те, що античне суспільство було рабовласницьким. Раби відігравали істотну роль в економіці давньогрецьких держав, робили свій внесок в їх розквіт, на певному етапі римської історії навіть стали основною продуктивною силою.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я.

VIII — кінець VI ст. до н. е. — це період Великої грецької колонізації, одним з напрямів якої було освоєння Північного Причорномор'я. Деякі фахівці (Н. Кравченко, І. Черняков) вважають, що «колонізація» не зовсім вдалий термін, оскільки він не точно відображає суть і характер процесу проникнення еллінів на узбережжя Чорного моря. На їхню думку, доцільніше

називати це явище «переселенням», а «колонії» — грецьким словом «опойкій», що означає «переселене поселення».

«Велика грецька колонізація» була грандіозною акцією, яка суттєво вплинула на світовий розвиток. Якщо в XI—IX ст. до н. е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на гігантській території, освоївши все Середземноморське узбережжя від Піренейського півострова, аж до Єгипту та Сирії, та побудувавши свої міста на берегах Чорного моря.

Дошукуючись причин еллінської міграції, вчені сформулювали кілька теорій, які умовно можна поділити на:

- 1) демографічну — демографічний вибух, що відбувся в цей час, зумовив перенаселення в материковій Греції, і тому надлишок населення змушений був мігрувати;
- 2) аграрну — нестача землі в метрополії штовхала до освоєння нових територій;
- 3) торговельну — колонізація — це побічний продукт торгової експансії;
- 4) сировинну — в нових землях греки шукали не ринки збуту, а насамперед продукти і джерела сировини, яких не вистачало в Греції: зерно, метали, будівельний ліс тощо;
- 5) воєнну — до міграції греків змушувала агресія лідійців та персів.
- 6) соціальну — невщухаюча соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати;
- 7) етнічну — етноплемінний склад полісів материкової Греції не був однорідним, міжетнічні тертя штовхали багатьох до пошуків нових земель.

Родоначальниками грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї були насамперед вихідці з Мілета та Гераклеї Понтійської, хоча певну роль відіграли й переселенці з Ефеса, Колофона, Теоса та інших міст. У другій половині VII ст. до н. е. на острові Березань греки заснували місто Борисфеніду — перше еллінське поселення в цьому регіоні. За ним з'явилися Ольвія, Тіра, Пантікапей, Херсонес, Феодосія, Фанагорія та інші міста, що дало підставу сучаснику «Великої грецької колонізації» Платону стверджувати, що греки обсіли Чорне море, «неначе жаби ставок». Основними осередками античної цивілізації в Причорномор'ї стали райони Дніпро-Бузького та Дністровського лиманів, Південно-Західний Крим, Керченський і Таманський півострови.

Майже тисячолітню історію осередків античної цивілізації в Північному Причорномор'ї поділяють на два періоди.

I. Грецький період (друга половина VII — середина I ст. до н. е. Характерними рисами цієї доби були виникнення й становлення міст-держав та Боспорського царства; тісні зв'язки з материковою Грецією; переважання в житті колоністів елліністичних традицій та звичаїв; стабільність розвитку колоній; активна урбанізація (регулярне планування міських кварталів, побудова монументальних споруд, оборонних мурів, підвищення ролі міст); започаткування карбування монет; перетворення колоній у центри посередницької торгівлі, що пов'язували Елладу з варварським світом; відносно мирне співіснування (особливо на початковій стадії цього періоду) з населенням приморської зони.

II. Римський період (середина I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). Війни понтійського царя Мітрідата VI Євпатора проти Риму (89—63 рр. до н. е.) стали поворотним моментом у житті міст-держав Північного Причорномор'я. Розпочинається прогресуюча втрата полісами політичної незалежності. Основними тенденціями та характерними ознаками цієї доби були нестабільність воєнно-політичної ситуації; поступова переорієнтація держав Північного Причорномор'я на Римську імперію, входження Тіри, Ольвії та Херсонесу до складу римської провінції Нижньої Мезії; варваризація населення полісів; натуралізація господарства; безперервні агресивні вторгнення кочових племен; занепад міст-держав. Варварська експансія, що двома хвилями пройшла чорноморським узбережжям (готів у III ст. і гунів у IV ст.), завдала смертельного удару грецьким полісам. Більшість міст-держав зійшли з історичної арени, вціліли лише Пантікапей та Херсонес, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

Суспільно-політичний устрій грецьких колоній.

Елліни-колоністи привезли з собою на нові землі традиційну для Стародавньої Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства — поліс. Полісна модель суспільного устрою органічно поєднувала місто (як центр політичного життя, ремесла, торгівлі та культури) і хору (прилеглу сільськогосподарську округу). Така структура давала змогу місту-державі бути самостійною, самодостатньою, життєздатною одиницею. Грецькі поліси за своїм політичним устроєм були, як правило, рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. «Повноправні громадяни» полісів, за винятком рабів, іноземців та жінок, користувалися широкими правами. Залежно від домінуючої політичної сили рабовласницькі республіки були до I ст. до н. е. аристократичними, як Ольвія, чи демократичними, як Херсонес. Проте колонізаційна хвиля принесла в Північне Причорномор'я не тільки республіканську форму правління. У 480 р. до н. е. на Керченському та Таманському півостровах під впливом монархічних традицій Персії виникає Боспорське царство. Правляча династія Археанактидів об'єднала в одну велику античну рабовласницьку державу міста Пантікапей, Фанагорію, Гермонассу та ін.

За устроєм північнопричорноморські держави були різними: демократичні (Ольвія, Херсонес) чи аристократичні (Пантікапей до утворення Боспорського царства) республіки, або ж монархії (Боспорське царство). Влада належала рабовласникам, хоча в певних акціях брало участь усе вільне доросле чоловіче населення грецького походження.

Економічний розвиток грецьких колоній.

Греки Північного Причорномор'я вирощували зерно, займалися виноградарством, скотарством, рибним промислом. Високого рівня досягло ремісниче виробництво: металообробка, ткацтво, вичинка шкіри, виготовлення виробів зі скла, різноманітної кераміки – амфор й іншого посуду, в тому числі покритого чорним та червоним лаком, фарбами різних кольорів. Для місцевої знаті виготовлялися найвишуканіші ювелірні вироби. Швидкими темпами розвивалася торгівля, для потреб якої карбували власну монету, крім того з корінним людом вівся й натуральний обмін. Тубільці, збуваючи грекам надлишки хліба, продуктів скотарства і рабів-полонених, отримували вино, предмети розкоші, ремісничі вироби тощо.

Значну роль відіграло ремісниче виробництво. Так, значних успіхів досягли ольвійські майстри у виготовленні виробів з бронзи, міді; славилися їх керамічне, ювелірне, деревообробне, ткацьке виробництва. Металургійні, ювелірні, текстильні підприємства працювали у Херсонесі. Вироблялася різноманітна кераміка. Херсонеські ремісничі вироби збувалися не тільки у самому місті, але й за його межами — у скіфських поселеннях Криму.

Причорноморські міські центри вели інтенсивну заморську торгівлю. Експортувалися хліб, худоба, шкіра, сіль, риба. Торгували й рабами. Предметом імпорту були тканини, металеві, мармурові вироби, зброя, вино й оливкова олія.

У III ст. нашої ери міста-колонії на території Північного Причорномор'я вступають у період загального економічного та соціально-політичного розладу, що призвів через сто з лишнім років до їх остаточної загибелі. Найбільшого удару міста зазнали від готських і гунських племен. У IV столітті припиняє своє існування як місто-держава Ольвія. Херсонес, хоч і вцілів, але потрапив під владу Візантійської імперії. Відомий як місто Корсунь, він був знищений золотоординськими завойовниками в середині XV ст.

Основні тенденції розвитку духовної культури греків регіону.

У колоніях була широко розвинута грамотність, а грецька мова залишалася офіційною аж до загибелі багатьох північнопонтійських держав. Велика увага приділялась освіті, фізичному вихованню (практикувалися п'ятиборство, стрільба з лука, біг тощо). Розвивались історія та філософія, медицина.

Доба найвищого економічного розквіту грецьких колоній, що головним чином припала на IV-III ст. до н.е., була відмічена їхнім культурним розквітом.

Особливості політичного розвитку різних частин еллінського світу на теренах Північного Причорномор'я породили певні відмінності в характері їхнього культурного

поступу. Так, в Ольвії, Херсонесі, Тірі та інших демократичних полісах найголовніші досягнення культурного життя були пов'язані з вираженням патріотичних прагнень. Натомість, культурний розвиток у Боспорському царстві головним чином знаходив своє відображення в проявах придворної культури і у тісних контактах з представниками елітарної верстви варварського світу, що виявилось у надмірному розвитку художнього золотарства.

Загальний середній культурний рівень населення північно-причорноморських міст мало чим поступався рівню греків Середземномор'я. Вільне населення мало таку ж освіту, як і мешканці материкової Греції чи її малоазійських колоній. Відомо, що в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії, Горгіпії та Танаїсі існували гімназії, де молодь займалася не лише фізичним вихованням, а й освітою. Свідченнями значного поширення писемності в регіоні служать численні графіті на посуді (різноманітні присвяти, віршування тощо), а також масові знахідки приладдя для письма.

Жителі понтійських полісів знали лічбу. Користувалися поширеними в Греції мірами ваги, довжини, площі, об'єму тощо. У Північному Причорномор'ї користувалися грецьким календарем, в якому було 12 місяців по 30 і 29 днів (тому існувала потреба додавання в окремі роки певних нових місяців). Хоча назви місяців у різних полісах, ймовірно, відрізнялися, початок нового року понтійські елліни відзначали приблизно в середині липня.

На землях Північного Причорномор'я розвивалися наукові знання, насамперед філософія та історія. Чимало вчених з понтійських полісів отримали визнання не лише на новій батьківщині, а й на «старій», в материковій Греції. Так, у всьому еллінському світі були відомі імена філософів Біона Борисфеніда, Сфера Боспорського, Діфіла Боспорського, Смікра, софіста й історика Посидонія Ольвіополіта, поета Діонісія Ольвійського. Були поети, граматисти, музиканти, архітектори, скульптури.

Розвивалося також традиційне античне театральне мистецтво. Театри було збудовано в Херсонесі, Ольвії, Пантікапеї. Значною популярністю користувалося заняття музикою. В пошані було ораторське мистецтво, особливо в демократичних грецьких полісах.

В археологів є достатньо підстав для того, аби стверджувати високий рівень розвитку серед понтійських еллінів медичних знань, адже знайдено чимало бронзових і кістяних медичних інструментів і пристроїв. Виявлено також факт існування в Ольвії аптеки. На Боспорі відкриті святилища божествам, зведених у місцях знаходження лікувальних грязей.

Великий вплив на розвиток культури й соціального ладу грецька колонізація наклала на Скіфію. Деякі скіфи їздили вчитися до Греції, і хоч греки вважали скіфів темними варварами, вже в III ст. до н. е. античний світ знав двох славних скіфів. Відомим лікарем і мудрецем був Токсаріс, який жив в Афінах. Одним із семи найзнаменитіших мудреців давнини був Анахаріс, товариш афінського філософа й реформатора Солона.

Містобудування та планування грецьких полісів.

В характері та розташуванні міст у Північному Причорномор'ї простежувалось чимало спільного з містобудівельними традиціями античного світу. Проте в ландшафтному розташуванні повторень не спостерігалось. Тут проявилось властиве грекам почуття гармонії і краси, яке вони втілили в архітектурні споруди, узгоджуючи їх з навколишнім краєвидом. Кожне з міст мало неповторний вигляд і захоплювало притаманною лише йому красою. В архітектуру міцно ввійшла *ордерна система*. Однак вихідці з Мілету надавали перевагу *іонічному архітектурному ордеру* перед *доричним* та *корінфським*.

У містах впроваджувалося прямолінійне планування. Впорядковувалися бруковані вулиці та площі, водопровідні канали, канали для дощових вод. У I ст. до н. е. - III ст. н. е. в архітектурі й декоративному оснащенні переважав місцевий стиль, що склався у тісній взаємодії античних і скіфо-сарматських елементів.

Містам надавалися характерні засади грецьких митрополій. Тобто функціонували *акрополь* — де зосереджувалась політична влада; *агора*, де здійснювалося політичне керівництво й відбувались економічно-ділові трансакції; *темменоси*, де зосереджувалися

сакральні споруди; *хора*, де зосереджувались функції приміських і господарських чи постачальних частин міста, тощо. Будівельним матеріалом був місцевий камінь вапняк.

У побудованому наприкінці VII—початку VI ст. до н.е. поселенні Борисфен на тодішньому півострові Березань простежуються напівземляні та наземні споруди зі сирцю та каменю. Збереглися врізані у материк сходи у вигляді двох чи трьох сходинок, залишки вогнищ, домашні вівтарика, різні заглиблення у ґрунті, що слугували опорами для дерев'яних конструкцій або амфор. Регулярне планування вулиць, спорудження будинків громадського призначення і храмів засвідчує, що у VI ст. до н.е. Борисфен набув вигляду античного міста. Місто існувало до III ст. н.е.

Наприкінці VI ст. до н.е. остаточно сформувалось місто Ольвія. Воно стало центром громадсько-політичного, економічного й культурного життя, тут існували *темменос* і *агора* — основні компоненти античного поліса.

З V ст. до н.е. різко зростає кількість населення і посилюється щільність міської забудови. Навколо міста споруджуються оборонні мури з баштами. Водночас зміцнюється і розвивається нижнє місто, де працюють театр та рибний ринок, *еклестерій* — будинок зібрань народних зборів. Впродовж основної вулиці, що простягалася через місто, розташовувалися землянки як основний вид житлових споруд із короткими інтервалами одна від одної. Найбагатші міщани мешкали в центрі Ольвії, де виявлено будівлі, андрони (підлога парадних приміщень) яких мали мозаїчні вимостки.

Архітектура, образотворче мистецтво та скульптура.

Зважаючи на специфіку пам'яток культури, найбільш повно можна охарактеризувати розвиток тогочасної архітектури, чимало довершених зразків якої збереглося до наших днів. Доброму збереженню цих пам'яток сприяла та обставина, що в часи розквіту північнопричорноморської культури всі споруди зводяться з каменю або сирцевої глини. Над спорудженням архітектурних пам'яток в цей час працювали не лише будівельники, а й архітектори, які добре володіли сукупністю знань з архітектурно-будівельної справи й були в змозі створювати не лише високохудожні окремі споруди, а й високоякісні архітектурні ансамблі.

У класичну добу міста отримують чітку квартальну забудову. Провадилися значні роботи з благоустрою поселень, зокрема налагодження водопостачання, спорудження каналізації, терасування схилів тощо. Міста повсюдно обносяться фортечними мурами з баштами. В середині них споруджуються палаци, храми, вівтарі, театри. Велика увага приділяється гармонізації житлового будівництва, належного оздоблення інтер'єрів.

Серед монументальних споруд у Північному Причорномор'ї виділялися храми, від частини яких окремі елементи збереглися й до наших днів - шестиколонні храми (периптери) Аполлона у Пантікапеї першої половини V ст. до н.е. і Аполлона Дельфінія в Ольвії III ст. до н.е., антові або простильні Зевса у Мірмекії IV - III ст. до н.е. та інші.

Поряд із храмами виявлені різні за формою та декором (круглі, прямокутні, ступінчаті тощо) вівтарі, найоригінальнішими з яких фахівці вважають вівтарі в Ольвії та Херсонесі.

Житлова забудова міст складалася з тісно сполучених один з одним будинків, що глухими, як правило одноманітними, фасадами виходили в бік вузьких вуличок. Набагато оригінальнішими й пишніше оздобленими були внутрішні фасади будинків, що виходили на внутрішнє подвір'я. Часто будинки мали житлові підвали, іноді - другий поверх. Зазвичай, будинки поділялися на чоловічу та жіночу половини. Для опалення використовували відкриті вогнища та печі, а також жаровні різної конструкції. Для освітлення в темну пору доби використовували глиняні та бронзові світильники, в яких спалювали рослині та тваринні масла.

Виявленні під час археологічних розкопок зразки образотворчого мистецтва засвідчують тісні мистецькі контакти з материковою Грецією та існування практики доставки звідти високохудожніх творів визнаних майстрів. Зокрема, в Ольвії виявлено статую Зевса та величні надгробні стели з рельєфами, які фахівці класифікують як твори, що були виконані митцями школи Фідія та Скопаса. У Пантікапеї та Ольвії знайдено мармурові статуї Діоніса, Афродіти,

Асклепія і Гігієї, які за своїми стилістичними ознаками є близькими до праць школи Праксителя.

Піднесення економіки та підвищення матеріального добробуту понтійських громадян породжують зростання широкого попиту на твори мистецтва. Аби його задовольнити, виникають місцеві школи скульпторів, художників, вазописців та інших майстрів. Особливо продуктивні мистецькі школи існували при дворі боспорських царів. До Пантікапею з інших грецьких полісів приїздили талановиті скульптури, художники, вазописці, золотарі. Тут існувало виробництво мистецьких творів для своєї, боспорської знаті, та для вождів степових сусідів. Саме тут створювалися і шедеври так званого елліно-скіфського мистецтва, блискучі зразки якого неодноразово знаходили у степових курганах скіфської знаті.

Цими творами майстри з Пантікапею зробили свій найбільший внесок у розвиток загальноеллінського мистецтва. Фахівці звертають увагу на оригінальність сюжетних композицій, в яких переважають картини реального життя населення Північного Причорномор'я, в тому числі і його варварського сегменту, а також неперевершеність способів зображення різноманітних динамічних сцен двобоїв, сутичок тварин.

Релігійне життя.

У релігійному житті в класичні та елліністичні часи набуває поширення активне включення в традиційний грецький пантеон божеств місцевих культів. Взагалі, дослідники відзначають, що вже на початку класичного періоду в північнопонтійських полісах майже повністю сформувався релігійний світогляд, опертий як на традиції метрополії, так і нові канони, вироблені вже на новому місці проживання.

Переселенці не протиставляли себе співвітчизникам, але й не повністю їх наслідували. А тому навіть традиційні культури, наприклад Аполлона, Афродіти чи Артеміди, збагачувались місцевим колоритом та набували якісно нового звучання. В Ольвії вшановували в якості верховного божества спочатку Аполлона Спасителя (лікаря), згодом - Аполлона Дельфінія; у Херсонесі - сестри Аполлона Артеміди Партенос. Однак, крім верховних покровителів, у кожному місті шанували безліч інших божеств. У Північному Причорномор'ї особливо виділялися олімпійські боги та малоазійська Мати богів (Кібела). Особливістю специфіки пантеону Ольвійського поліса було вшанування Зевса, Афіни, Афродіти, Деметри та Діоніса. У Херсонесі Таврійському особливе шанування виявляли культу Херсонас, що був уособленням громадянської общини.

Своєрідною особливістю релігійних уявлень мешканців понтійських міст стало запровадження локальних культів. Так, в Ольвії поклонялися річковим божествам Борисфену та Гіпанісу, в Тірі - річковому богу Тірасу тощо. У відповідності з принципами грецького світосприйняття, вони були не лише покровителями рибалок і купців, що плавали річками, а й виступали в образах сакральних захисників полісних багатств.

Важливою особливістю розвитку культової сфери на землях Північного Причорномор'я стало облаштування центральних, фактично міжполісних святилищ. Зокрема, поблизу Фанагорії було засновано святилище Афродіти Апатури, на мисі Партеній - святилище зі статуєю Партенос, у Німфеї - Деметри, на Кінбурнському півострові - Гекати та інші. Панеллінський характер мало створене святилище обожнюваного героя Троянської війни Ахілла на острові Левці, протектором якого тривалий час була Ольвія.

Дослідники звертають увагу на той факт, що святилище на Левці було, по суті, єдине панеллінське сакральне місце, пов'язане не з божеством, а з літературно-епічним героєм, якого фантазія колоністів поступово перетворила на всемогутнього бога.

Культурні впливи античних держав Північного Причорномор'я в регіоні.

Тисячолітня історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки. По-перше, у ході колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України. По-друге, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню

прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. По-третє, виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. По-четверте, різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. У своїй сукупності всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії — Візантії.

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Рекомендована література

Основна

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.
2. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.

Додаткова

3. Бойко О. Історія України: Посібник / О. Бойко. — 5.вид., доп. — К. : Академвидав, 2014. — 720 с.
4. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2014. – 368 с.
5. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.
6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова [та ін.]. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_
2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття № 3

Тема: Культура Русі-України.

Мета: ознайомити студентів з основними поняттями теми. Студенти повинні знати розвиток історії та культури на теренах України у княжу добу.

Основні поняття: Княжа доба, Київська Русь, дружина, Візантія, морські походи.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Які найбільші східнослов'янські племена населяли територію сучасної України?
2. Назвіть теорії походження державності у східних слов'ян.
3. Які періоди історії Київської Русі Ви знаєте?
4. Значення княжого періоду в історії України.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Вкажіть назву племінного союзу, на території якого виникла Давня Русь:
а деревляни
б тиверці
в поляни
г сіверяни

2. Реформи з упорядкування виплат повинностей підданими впроваджено:
а Ігорем
б Ольгою
в Володимиром Великим
г Ярославом Мудрим

3. Після смерті якого князя (1054 р.) розпочинається феодалне дроблення Русі?
а Святослава Ігоревича
б Володимира Великого
в Ярослава Мудрого
г Володимира Мономаха

4. Початок розквіту Київської Русі відбувався за князя:
а Святослава Завойовника
б Володимира Великого
в Ярослава Мудрого
г Володимира Мономаха

5. Розпад Хозарського каганату був наслідком походів:
а Володимира
б Святослава
в Олега
г Ігоря

6. Коли було державно запроваджено християнство в Київській Русі?
а 862 р.
б 882 р.
в 912 р.
г 988 р.

7. Символ державності України, на якому, як і на Конституції, присягає на вірність Україні Президент
а. Остромирово Євангеліє
б. Пересопницьке Євангеліє
в. Острозька Біблія
г. Повість минулих літ

8. Першу бібліотеку на Русі та архів для збереження важливих документів заснував:
а. Феодосій Печерський
б. Володимир Мономах
в. Митрополит Іларіон
г. Ярослав Мудрий

9. Який святий на Русі вважався заступником медицини і лікарів:
а. Миколай

- б. Пантелеймон
- в. Михаїл
- г. Андрій

10. Перший кам'яний храм Київської Русі – це:
- а. Собор Святої Софії
 - б. Десятинна церква
 - в. Києво-Печерська лавра
 - г. Михайлівський золотоверхий монастир

Обговорення теоретичних питань:

Релігія: язичницькі вірування, особливості прийняття християнства та його вплив на розвиток культури. Мова і писемність. Літературна традиція. Зародження і розвиток шкільної освіти. Наукові знання. Філософська та юридична думка. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва.

Релігія: язичницькі вірування, особливості прийняття християнства та його вплив на розвиток культури. Достеменно встановлено, що дохристиянські вірування не були сталими, а на різних історичних етапах слов'яни поклонялися різним богам. Останні, як правило, уособлювали найважливіші сили природи. Певні відомості знаходимо в джерелах при описі першого (язичницького) етапу релігійної реформи Володимира. Ставлячи за мету укріплення держави, перетворення Києва на релігійний центр усіх східнослов'янських племен, він спробував приєднати східнослов'янських язичницьких богів до одного пантеону. В центрі дітинця він звелів збудувати дерев'яну статую бога-громовержця Перуна, а також Хорса і Даждьбога, які уособлювали сонце, однак мали різне походження (Даждьбог — слов'янське, Хорс — іранське), Стрибога - бога вітрів, Симаргла - бога землі, підземного царства, Макоші - богині родючості. Крім названих вище у деяких дослідженнях зустрічаються згадки про інших богів: Ярила, Купала, Морена, Ладо, Леля, Полеля, Дідо, Трона, Рода. Проте із встановленням язичницького пантеону Київ не перетворився на єдиний релігійний центр всієї Русі. Язичництву була чужа ідея централізації країни. В умовах зародження феодального способу виробництва воно мусило поступитися християнству.

Взагалі, процес утвердження християнської віри можна викласти у трьох основних етапах: 1) Аскольдове хрещення 60-их рр. IX ст.; 2) хрещення Ольги, що стало своєрідною кульмінацією у боротьбі християнства проти поганства протягом 882 – 988 рр.; 3) хрещення Володимира 988 – 989 рр., яке знаменувало остаточну перемогу нової віри.

Існували дві версії Володимирового хрещення. Одна з них, про що читаємо в літописах, твердила, що руський князь хрестився в результаті «вибору вір», що до Києва послідовно приходили місіонери (мусульмани, іудеї, «німці»), наverting Володимира до своєї віри, але тільки грецький «філософ», який прийшов останнім, справді вразив уяву князя. Ця оповідь вказувала, що місцем хрещення Володимира був Київ.

Інша версія, також відображена в літописі, таким місцем вважала Корсунь, візантійське місто у Криму. Згідно з нею Володимир взяв Корсунь і після низки подій охрестився там, а потім і одружився з сестрою візантійських імператорів Анною. Після хрещення і шлюбу з Анною Володимир спорудив у Корсуні церкву на честь свого хрещення, взяв на Русь священиків і мощі святих, а завойоване місто повернув.

Якщо легенда про «вибір вір» може вважатися чимось на зразок «мандрівного сюжету» (її елементи відомі в інших традиціях), «Корсунська легенда», попри всю її літературність, а також сюжетну подібність до решти переказів про Володимира, на думку вчених, може відбивати, хай і в легендарному вигляді, реальні події.

Просування християнства киеворуськими теренами позитивно вплинуло на розвиток освіти, мистецтва, літератури, науки. Змінився світогляд руського народу. Храми, монастирі стали осередками освіти, науки, мистецтва. Одним з таких осередків стала Києво-Печерська

лавра, заснована в 1051 р. ченцями Антонієм і Феодосієм. У зв'язку з тим, що Україна-Русь прийняла християнство із Візантії, до Києва приїхало багато грецьких священників, письменних людей, які сприяли поширенню грамотності та знань про всевіт, про минулі цивілізації.

Мова і писемність. Літературні й археологічні джерела засвідчують про існування у східних слов'ян писемності ще до прийняття християнства. Болгарський письменник початку X ст. Храбр у праці «О письменах» говорить про два види письма — примітивні піктографічні знаки (риски і зарубки) та грецьке й латинське письмо, що не передавало багатьох слов'янських звуків. Арабський письменник Ібн-Фадлан записав у подорожніх нотатках (початок X ст.), що бачив написи по-руськи на окремих уламках дерева. Араб Ібн-ан-Надіма згадує: руси десь у IX ст. мали письмена, які вирізували на дереві.

У «Паннонському житті» Константина Філософа (Кирила) (827 — 869 рр.) повідомляється, що під час поїздки в Хазарію він бачив «Євангеліє» і «Псалтир», написані руськими письменами. Деякі вчені допускають, що це була глаголиця — стародавній слов'янський алфавіт, що змінив «рези» і «чрти». Найважливішим джерелом писемності язичницьких часів є договори Русі з Візантією 911, 944, 970 рр. зміст текстів яких зберігся у «Повісті минулих літ»; скоріш за все вони були укладені двома мовами — грецькою і руською.

Загальне поширення писемності у Київській Русі засвідчують знахідки берестяних грамот, зокрема у Звенигороді (Львівська область), Новгороді. Тексти на берестяних грамотах видавлювали за допомогою спеціального інструменту — стилоса (по-давньоруськи — писало).

Доказом існування власної оригінальної абетки в давніх українців є знахідка напису на стінах Софійського собору. Ретельно виписані на стінах букви датуються XI ст. і відрізняються від поширеної в ті часи кикирилиці кількістю і написанням деяких букв.

З християнством на Русь прийшла старослов'янська писемність з Болгарського царства у формі, створеній Кирилом (*глаголиця*) та видозміненої, наближеної до грецької графіки ним же, або учнями Кирила та Мефодія (*кирилиця*). Найдавнішими збереженими давньорус. текстами, які з великою достовірністю датуються, є написи на монетах князя Володимира, карбованих 988 — 1015 рр. Поширювалася церковнослов'янська (староболгарська) мова – мова православної церкви. Вчені кажуть про існування в Київській Русі двох варіантів писемної літературної мови: *церковнослов'янська*, якою писалися богослужбові книжки, та *церковнослов'янська зі значними вкрапленнями живої мови* (для пізнішого часу її називають книжною староукраїнською), якою писали різні документи та твори світського спрямування. Обидві мови істотно відрізнялися від живої тогочасної мови.

Літературна традиція. Оригінальними пам'ятками давньоруського письма є графіті XI—XIV ст., що містяться на стінах Софійського собору, Кирилівської церкви, Видубицького монастиря, Успенського собору Печерського монастиря, церкви Спаса на Берестові та Золотих воріт. До нашого часу від доби, що розглядається збереглося небагато книг. Найдавнішими є:

- *Реймське Євангеліє*, яке датоване 40-ми роками XI ст. і зберігається в бібліотеці у Реймсі (Франція). Колись книга належала дочці Ярослава Мудрого — Анні Ярославні, яка, взявши шлюб з королем Генріхом I Капетінгом, привезла його до Франції.

- *Остромирове євангеліє* 1056—1057 рр. переписане на замовлення новгородського посадника Остромира — Йосипа за князювання у Києві Ізяслава Ярославича. Книга призначалася для Софійського собору в Новгороді.

- *Ізборник 1073 р.* — збірник статей різних авторів, які повинні були відповісти читачам на різні питання з історії, філософії, поетики, догматики і деяких природних явлень Середньовіччя. Книга великого формату, написана на пергаменті гарним письмом, текст прикрашено кольоровими заставками.

- *Ізборник 1076 р.* — невеликого формату, містить уривки з різних грецьких авторів. Частину творів, що увійшли до Ізборника, перекладено безпосередньо з грецької мови, але деякі уривки були взяті з більш ранніх київських перекладів, зокрема з Ізборника 1073 р.

- *Мстиславове євангеліє* (рубіж XI— XII ст.) — велика художньо оздоблена книга, призначена для читання в церкві у святкові дні. Прикрашена кольоровими заставками,

мініатюрами євангелістів, великими ініціалами. Книгу виготовлено на замовлення князя Мстислава — сина Володимира Мономаха, в той час коли він був новгородським князем.

Ще до виникнення писемності у східних слов'ян існувала багата усна народна творчість: обрядові пісні, перекази, замовляння, заклинання, епічні та ліричні пісні. Язичницька релігія стала підґрунтям для створення поетичних форм обрядового фольклору, одним з найстаріших видів якого є *міфи*, в яких знаходимо уявлення про слов'янських богів. Як словесне оформлення традиційних обрядів побутувала звичаєво-обрядова поезія, наприклад, календарні пісні. До прозових фольклорних жанрів Київської Русі належать казки, перекази, легенди, приказки, прислів'я та загадки.

Із зростанням Київської Русі, зростав у народі й інтерес до минулого. У формі *билин* — епічних пісень — передавались усно і поширювались історичні перекази. Зародились биліни наприкінці першого тисячоліття в Києві, Чернігові, Галичі, Новгороді та в інших містах і землях Русі. Серед найраніших вважається биліна про Святогора. Улюбленими героями були воїни-богатирі: Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович, Ставр Годінович, Вольга.

З утвердженням християнства велику роль починає відігравати *перекладна література*. З Константинополя до Києва стали надходити церковні і світські твори грецькою та іншими мовами. Також поширювались *апокрифічні твори* — твори релігійного змісту, неканонізовані церквою. Давньоруські книжники церковну літературу відтворювали з всією точністю, а світські твори часто творчо переробляли. Так були оброблені «Історія Іудейської війни» Іосифа Флавія, «Хроніка» Іоанна Малали тощо.

Згодом на Русі з'явилися оригінальні твори. Мабуть, першим самостійним жанром давньоруської літератури стало *літописання*. Вважається, що ще у IX ст. за князя Аскольда в Києві велися літописні записи (так звані «Літопис Осколда»). На основі заміток про діяння Володимира Святославича і його попередників, хрещення та побудову церкви Св. Богородиці складено перший літописний звід (996—997 рр.). При Софійському соборі у Києві написано звід (1037—1039 рр.), який закінчувався похвалою Ярославу Мудрому за його діяльність. З 60-х років XI ст. літописання продовжувалося в Києво-Печерському монастирі, де ігуменом Никоном складено звід, в якому розповідається про хрещення Володимира в Корсуні (Херсонесі), про походи руських князів на греків, новгородський переказ про прикликання варягів. Цей звід використав пізніше укладач так званого Початкового літопису (1093—1095 рр.), написання якого пов'язують з іменем ігумена Печерського монастиря Іоанна.

Такий довгий і складний шлях пройшло літописання Київської Русі, поки на початку XII ст. не було складено «*Повісті минулих літ*», найвидатнішого історико-художнього епічного твору середньовіччя. Автором-упорядником «Повісті...» був Нестор, чернець Києво-Печерського монастиря, який довів оповідання до 1110 р. Відомі три редакції «Повісті...»: перша до нас не дійшла, друга читається у складі Лаврентіївського літопису, а третя — у складі Іпатіївського літопису. Над Несторовим зводом у 1116 р. працював ігумен Видубицького монастиря Сильвестр.

Першим зразком оригінальної *філософсько-богословська публіцистика* Київської Русі стало «Слово про закон і благодать» ченця Іларіона, який у 1051 р. став митрополитом. У ньому в художній формі втілено патріотичну ідею незалежності Русі в усіх галузях суспільного життя, прославляються її видатні та культурні діячі. Блискучим пам'ятником давньоруської публіцистики є «Благання» Данила Заточника. Заточений ворогами у в'язницю (звідси і його прізвище Заточник), він благає князя заступитися за нього і взяти до себе на службу. Блискуче освічений, Данило викривав шкідливе для Русі свавілля світської і церковної знаті.

В особливий жанр оригінальної літератури Київської Русі виділилися *повчання*. Князь Святослав Ярославич створив знаменитий «Ізборник», присвячений проблемі, «яко подобає людині бути». Перу князя Володимира Мономаха належить «Повчання», адресоване дітям. Головна його ідея — турбота про долю Русі, яку розривали князівські усобиці, заклик до єдності.

Популярним жанром була *житійна (агіографічна) література*. Важливе місце зайняли життя святих — біографії духовних і світських осіб, канонізованих церквою. Першими були прославлені в «Житті Бориса і Гліба» убієнні в 1015 р. за наказом їх брата Святополка

Окаянного сина Володимира Святославича. Були також складені «Житія» княгині Ольги, Володимира. Пізніше стали складатися і житія ченців-подвижників. Таким є написане самим Нестором-літописцем «Житіє Феодосія Печерського». Особливу популярність отримали *патерики* - збірники життів, складені не за календарним, а за так званим географічним принципом («Києво-Печерський патерик» - збірник розповідей про ченців Києво-Печерської лаври).

Значний інтерес в історії давньоруської літератури становить *ораторсько-учительна проза*, видатними представниками якої у XI—XII ст. були Феодосій Печерський, Лука Жидята, Климент Смолятич, Кирило Туровський та інші проповідники й оратори того часу.

Для давньоруської літератури є характерним і такий жанр, як *паломництво*, тобто опис подорожей до різних релігійних центрів. За переказом, до Афона подорожував Антоній, майбутній засновник Печерського монастиря. Ідеєю глибокого патріотизму перейнятий твір «Житіє і хождіння Данила Руської землі ігумена», автором якого є ігумен Даниїл, котрий залишив ґрунтовний опис середньовічної Палестини.

Шедевром давньоруської художньої літератури XII ст. є «Слово о полку Ігоревім». Оригінал пам'ятки до нашого часу не зберігся, а єдиний її список XVI ст. згорів під час пожежі Москви 1812 р. «Слово» написане на півдні Русі. Хто був автором і де саме воно створювалося — невідомо. В ньому в художній формі розповідається про невдалий похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 р. З народною творчістю «Слово» споріднене усім своїм поетичним стилем. Тонким ліризмом овіяний образ Ярославни — дружини князя на ім'я Єфросинья.

Зародження і розвиток шкільної освіти. Виникнення та поширення писемності сприяли швидкому розвитку освіти, науки й взагалі культури на Русі. Особливо позитивно цей вплив позначився на процесах розвитку шкільної справи. Обставини того часу та потреби життя вимагали освічених людей для церкви і для держави. Є відомості, що Володимир після хрещення Русі створив у Києві при Десятинній церкві першу школу для дітей місцевої аристократії. З літопису відомо, що син Володимира Ярослав Мудрий у Новгороді 1054 р. створив школу для 300 дітей старост і духовних осіб. Навчання велося рідною мовою, а навчали у цій школі читанню, письму, основам християнського вівчення та лічбі.

Вивчення грецької та латинської мови було необхідним для практичної діяльності тогочасного дипломатичного корпусу і різних торговельних, культурних та інших зв'язків Русі з закордоном. З цією метою у новозбудованій Софії Київській Ярослав року 1037 створює школу, яка була по суті вже школою нового типу. Рівень знань, що їх одержували тут діти, був не нижчим за візантійські вищі школи. Вчилися у цій школі діти найвищої знаті Русі і вивчали, згідно літопису, богослов'я філософію, риторіку, граматику, історію, грецьку мову, висловлювання античних авторів, географію та природничі науки.

Школи створювали при єпископських осередках для підготовки духівництва. Багато корисного у справу розвитку освіти вніс Києво-Печерський монастир. Вже в XI ст. тут виникає центр підготовки вищого духовенства, художників, лікарів, каліграфістів, перекладачів. По парафіях, при церквах, існували школи початкової освіти для дітей простих людей. Окрім загальноосвітніх шкіл на Русі почали створювати школи співу, малярства, різьбярства, гутництва, художнього ковальства тощо.

Шкільна освіта поширювалася, хоч і не в таких масштабах, серед дівчат. Є цікаве свідчення відомого історика XVIII ст. В.Татіщева про те, що згідно літопису у 1085 р. онука Ярослава Мудрого Янка (Ганна) Всеволодівна відкрила в Києві спеціальну школу для 300 дівчат, у якій окрім грамоти навчали ще й різному рукоділлю.

Наукові знання. Осередям тогочасної науки була, звичайно, теологія, часто забарвлена філософським змістом. Київська Русь засвоїла знання, поширені у Візантії, які являли собою спадщину античної натурфілософії. У Русі активно поширювалися натурфілософські твори і християнських авторів (Іоанна Дамаскіна, Георгія Писиди, Козьми Індикоплова та ін.).

Математика в Київській Русі (як і в інших середньовічних країнах) мала переважно прикладний, ужитковий характер. На Русі добре знали арифметику, дроби. Є відомості про

обрахунки приплоду худоби на сотні тисяч. Реальні знання в галузі хімії черпалися з виробничої практики, пов'язаної з розвитком металургії, склоробної промисловості, військової діяльності (використання грецького вогню). Важливе місце у системі наукових знань належало астрономії. Літописи засвідчують, що у Київській Русі спостерігали за такими небесними явищами, як сонячні та місячні затемнення, комети, північне сяйво, та атмосферні явища. Їх трактували як божественні знамення, але опис явищ був реалістичним.

Щодо географії, вченим Київської Русі були відомі, але частково, три частини світу: Європа, Азія та Африка. Зовсім невідомою була Австралія. У «Повісті минулих літ», крім географічних відомостей, наведені й етнографічні, де описується побут різних етнічних груп, в тому числі й племен, просторово віддалених від Русі. Особливу увагу давньоруських натурфілософів, звичайно, привертала наука про живе, питання про виникнення життя. Весь світ, в тому числі й жива природа, на їхню думку, був створений Богом. Заняття сільським господарством було своєрідною академією. Давньоруські хлібороби та скотоводи досконально знали свій виробничий цикл, подиктований змінами року.

Важливий розділ біологічних знань становила медицина. Ця галузь у Київській Русі була добре розвинена. «Льчці» (від «лікувати»), тобто лікарі, існували в усіх більш-менш значних містах і мали тут фахову практику. Власних медиків, напевно, мали і представники суспільної верхівки міського населення. Однак переважна більшість «льчців» обслуговували широкий людський загал. Монастирі також мали ченців-медиків. Серед них - ченці Печерського монастиря Даміан та найвидатніший медик домонгольської Русі Агапіт, що жив наприкінці XI — в першій половині XII ст. Студійський статут, запроваджений у Київській Русі Феодосієм Печерським, зобов'язував чернечі осередки засновувати лікувальні заклади, богодільні та інші добротинні установи.

Найдавнішими розділами медицини були акушерство та хірургія. Процвітала й аптечна справа. Давньоруська медицина базувалася переважно на, так би мовити, трьох китах: психотерапії (молитва), фітотерапії (лікування «зелієм»), фізіотерапії (процедури).

Філософська та юридична думка часів Київської Русі. Філософська думка Київської Русі є складним синкретичним духовним явищем. Філософські роздуми базувалися на перекладній літературі та оригінальних трудах. Новий рівень тогочасної філософської думки засвідчують збережені писемні пам'ятки культури Київської Русі «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського, «Повість минулих літ» тощо. Тогочасна філософія мала не духовно-теоретичний, а духовно-практичний вимір, діяльнісну сутність.

Основні онтологічні проблеми розв'язувались в контексті тогочасних поглядів на світ, зокрема його поділу на земний (недосконалий, другорядний) і потойбічний, небесний. Тлумачення Всесвіту як одвічної боротьби Бога і Диявола, Добра і Зла відповідало основним засадам християнського світорозуміння, але надмірна натуралізація цієї боротьби надавала їй міфологічного забарвлення, язичницького відтінку.

Філософській думці Київської Русі властивий був і дуалізм сприйняття й тлумачення часу. З одного боку, домінував так званий лінійний час — від «створення світу» до «кінця світу», що замінив міфологічну ідею вічного колообігу, поділивши час на частини — до Христа й після нього (минуле, сучасне і майбутнє). А з іншого — існувало й циклічне сприйняття часу, оскільки дні тижня, християнські свята, закономірно повторюючись, перебували у колообігу.

Своєрідно розв'язувалась гносеологічна проблематика. Оскільки світ і все суще в ньому вважала результатом творчості Бога, то й пізнання зводила до розкриття у ньому божественного сенсу, тобто осягнення абсолютної істини — Бога. Людина розумілась як багатомірна цілісність, що поєднує тіло, душу й дух, роль яких різна. Активно популяризувалась християнська ідея милосердя, заохочувались як загальновідомі християнські чесноти, так і загальнолюдські норми спілкування.

Налагодження внутрішнього життя під час державотворчих процесів було неможливим без упорядкування законів. Реформаційний доробок князя Володимира містить запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом земленим». Та слава справжнього реформатора належить Ярославу Мудрому, адже він був першим, при

кому укладено писаний збірник руських законів, що називається «Правдою Ярослава», або «Найдавнішою правдою». Він складався з 18 статей, які започаткували славнозвісний збірник законів – «Руську правду».

Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва.

Головними осередками розвитку архітектури за часів Київської Русі були міста. Сформувався тип давньоруського міста, складовими якого були: «дитинець», у якому містилися князівські та боярські двори, «окольні град» у якому проживало міське населення, та «посади», заселені ремісничим і торговим людом. Правила забудови міст були викладені у так званій «Кормчій книзі» — збірнику законів, що включав як давньоруські, так і візантійські законоположення про містобудування.

За призначенням архітектура поділялась на житлову, культову та оборонну. Житлом заможних верств населення в основному були двокамерні дерев'яні будинки з житловими приміщеннями, що опалювалися глинобитними пічками, та з холодними сінями — перед входом. Більшість таких будинків мали нижній господарський поверх — підкліть, що трохи заглиблювався у землю. Князівські та боярські хорони мали два і більше поверхи. Це були ансамблі споруд із золотоверхими теремами та сінями на другому поверсі. На князівських дворах будували гридниці — великі зали для прийомів, а також — поруби (в'язниці для непокірних). Житло бідних людей було однокамерним, мало каркасно-стовпову конструкцію, обмазувалося глиною і білилося. Вся житлова архітектура була дерев'яною.

З поширенням християнства у міській забудові переважає будівництво храмів, що стали символом утвердження і торжества нової релігії. Перші давньоруські храми були дерев'яними, і тому жодної пам'ятки не збереглося. На зміну дерев'яному будівництву у кінці X ст. прийшло кам'яне монументальне зодчество. У давньоруському храмовому будівництві панувала так звана хрестово-купольна конструкція. Кам'яні собори в Київській Русі були великою рідкістю і будувалися строго за візантійськими зразками. Візантійські майстри приїздили у Київську Русь і здійснювали тут будівництво.

«Повість минулих літ» дає відомості що вже в середині X ст. У Києві на Подолі стояла церква св. Іллі. Перша мурована церква Богородиці (Десятинна), була зведена візантійськими майстрами на замовлення Володимира Великого у 989—996 рр. У 1240 р. Десятинна церква була зруйнована ордами Батия; зберігся лише її фундамент.

До початкового періоду давньоруської архітектури можна віднести такі архітектурні споруди як церкву Богородиці у Тмуторокані (1021, не збереглася) та Спаський собор у Чернігові (1036, зберігся до наших днів), збудовані князем Мстиславом Володимировичем.

Унікальним явищем у тогочасній світовій архітектурі став собор св. Софії у Києві, збудований в часи Ярослава Мудрого (1037). Сучасні дослідження графіті на стінах собору наводять дослідників на думку, що Софія Київська була збудована ще за князя Володимира. Грецькими майстрами була творчо перероблена візантійська традиція, збагачена елементами місцевої стильової неповторності. При соборі було засновано бібліотеку та скрипторій (майстерню з перекладу та переписування книг). Це єдиний собор періоду Київської Русі, який зберіг давню архітектуру й найповніший у світі комплекс мозаїк і фресок XI ст.

У XI ст. культове будівництво поширюється у багатьох давньоруських центрах. Засновуються монастирі, у яких будуються нові кам'яні храми. Це Успенський храм Печерського монастиря (1078), Михайлівський Золотоверхий храм (1108), Михайлівський собор Видубицького монастиря та інші.

У XII ст. значного розвитку набула київська, чернігівська, переяславська та новгородська архітектурні школи. Архітектура стає більш подібною до романської. В інтер'єрі будівель зникає мозаїка, поступаючись місцем фресковим розписам. До пам'яток цього періоду належить храм Федорівського монастиря (1131), церква Богородиці Пирогощі на Подолі (1132), Юрїївська церква (1144) у Каневі, Борисоглібський (1128) і Успенський (I пол. XII ст.) собори та П'ятницька церква (поч. XIII ст.) у Чернігові, Михайлівська церква у Смоленську (кін. XII ст.) та інші.

На початку XIII ст. внаслідок князівських міжусобиць та нападів половців і татар Київ втрачає значення центра держави. Монументальне культове будівництво переміщується на західно-руські землі.

Поряд із культовою важливе місце посідала оборонна архітектура. У період, коли виникала потреба захисту від чужоземної навали, будувалися високі, міцні оборонні споруди з товстими кріпосними стінами. Так, Київ був оточений валами і дерев'яними стінами загальною висотою до 16 метрів. Вхід до міста був можливий тільки через кам'яні ворота — Львівські, Лядські та парадні Золоті. Золоті ворота відбудовані і сьогодні є пам'яткою давньоруської оборонної архітектури.

З культовою архітектурою був тісно пов'язаний монументально-декоративний живопис, характерний для візантійських художніх шкіл. У Київській Русі візантійський живопис поширився у формі монументальних настінних розписів — *мозаїк* і *фресок*. Настінні мозаїки застосовувалися у спорудах Русі з кінця X до початку XII ст. У Києві мозаїками були оздоблені інтер'єри князівських палаців і культові споруди часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Техніка фрески була запозичена у візантійських майстрів. Новим у митецькій діяльності давньоруських майстрів стало поєднання мозаїчних і фрескових зображень, чого не практикували у Візантії. У XII ст. мистецтво мозаїки поступається мистецтву фрески. Перші мозаїчні зображення та настінні фрескові розписи були виконані у Десятинній церкві міста Києва, але вони не збереглися. До найвизначніших пам'яток українського і світового монументально-декоративного мистецтва належать мозаїки і фрески Софійського собору у Києві. Серед відомих мозаїчних зображень — поясне зображення Христа-Пантократора (Вседержителя) з піднятою десницею та велична постать Богоматері-заступниці Марії-Оранти.

Разом з будівництвом храмів розвивався і такий вид мистецтва, як *іконопис* — вид культового станкового живопису. Ікона як художній елемент займала головне місце в інтер'єрі культової споруди. Перші ікони були привезені на Русь з Візантії та Болгарії. Становлення давньоруського іконопису припадає на другу половину XI—поч. XII ст. У Києво-Печерському патерику розповідається про перших руських іконописців — Григорія та Аліпія. Творів давньоруського іконопису збереглося дуже мало.

Ряд дослідників пов'язують з київською художньою школою такі ікони як «Ярославська Оранта» (XII ст.), «Устюзьке Благовіщення» (XII ст.), «Дмитрій Солунський» (XII ст.) і композицію Свенської (або Печерської) Богоматері» (XIII ст.). Серед ікон, що дійшли до наших часів, найшанованішою була ікона «Богородиці—Елеуса», привезеної в кінці XI — початку XII ст. з Візантії до Вишгорода поблизу м. Києва, її назвали «Володимирська Богоматір» (Третьяковська галерея, м. Москва). Образи, втілені в іконах, вважалися взірцем моральної чистоти й одухотвореності.

В оздобленні давньоруських храмів значну роль відіграло *пластичне мистецтво* та *різьбярство*. Східнохристиянська церква, переслідуючи язичницькі вірування, заборонила об'ємну скульптуру, тому пластичне мистецтво розвивалося у вигляді рельєфів. Для різьбленого оздоблення монументальних споруд використовувався мармур та рожевий шифер. Значна кількість рельєфних орнаментальних прикрас збереглася у храмах Києва. Цікавою пам'яткою давньоруської пластики є барельєф, на якому зображена Богоматір-Одигітрія з дітьми, що знайдений у руїнах Десятинної церкви. Шиферні різьблені плити збереглися і в Спаському соборі Чернігова. Історичну і культурну цінність становить саркофаг Ярослава Мудрого (X—XI ст.), що зберігається у київському Софійському соборі. Він виготовлений з білого мармуру, вкритий рослинним орнаментом з християнською символікою.

Оригінальним видом мистецтва у княжу добу було *мистецтво книжкової мініатюри*. Рукописна книга була особливо цінною, писалася дуже довго, на дорогому пергаменті і художньо оздоблювалася. Книги переплітали у міцні оправки з металевими замками, текст прикрашали ініціалами, заставками та мініатюрами. Пам'ятками давньоруських рукописів є «Остромирове євангеліє» (1056—1057 рр.), «Ізборник Святослава» (1073 р.), «Бучацьке євангеліє», «Юрієве євангеліє», «Добрилове євангеліє» (XII ст.), «Мстиславове євангеліє» (XII

ст.) та ін. Видатним явищем у давньоруському мистецтві, цінним джерелом історії Київської Русі є мініатюри Радзивилівського літопису (XV ст.) Книга містить 618 кольорових графічних мініатюр, що ілюструють життя княжої доби.

Теми доповідей, рефератів:

Значення хрещення.

Руська Правда.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Рекомендована література

Основна

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

Допоміжна:

3. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.

4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

5. Магочій, Павло-Роберт. Ілюстрована історія України = Ukraine: An Illustrated History : пер. з англ. / Павло-Роберт Магочій; пер. С. Біленький. – Київ: Критика, 2012. – 446 с.

6. Подкупко Т.Л. Спадковість традиції Козацько-гетьманської держави від княжої доби в українському літописанні кінця XVII – початку XVIII ст. // Науковий вісник. Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2012. - № 22 (174). – С. 275-282.

7. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

3. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації <http://www.izbornyk.org.ua/>

Практичне заняття № 4

Тема. Українські землі наприкінці XIV - першій половині XVII ст. Козаччина як культурне явище.

Мета: ознайомити студентів з основними поняттями теми, історичними подіями XIV – першої половини XVII ст., студенти повинні знати основні історичні події XIV - першої половини XVII ст., надати студентам можливість виокремити основні напрямки розвитку історії та культури України у XIV - першій половині XVII ст.; навчити студентів аналізувати події та культурогенез XIV - першої половини XVII ст.

Основні поняття: Велике князівство Литовське, Литовські статуи, Річ Посполита, козацтво, Запорізька Січ, реєстрові козаки.

Обладнання: методрозробка заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Які позитивні та негативні наслідки для розвитку української культури мало перебування України в складі Литви та Польщі?
2. Який вплив мала боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів на українську культуру XIV—XVI ст.?
3. Яке значення козацтва в утвердженні культурної самобутності українського народу?
4. У чому полягає значущість творчості письменників-полемістів XVI ст.?
5. Як позначилося виникнення друкарства на розвитку культури та освіти в Україні?
6. Назвіть найважливіші осередки освіти в Україні у XIV - першій половині XVII ст.
7. Охарактеризуйте козацьку ментальність.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Полемічна література
 - а) фіксувала суперечки між православними й уніатами
 - б) містила розповіді на Біблійні сюжети, не визнані церквою
 - в) відбивала суперечки між князями
 - г) утверджувала польське панування в Україні

2. Братство – це
 - а) релігійно-національне товариство
 - б) навчальний заклад
 - в) давній театр
 - г) орган правління Речі Посполитої

3. Сучасні Президенти України складають присягу на
 - а) Остромировому Євангелії
 - б) Острозькій Біблії
 - в) Пересопницькому Євангелії
 - г) Повісті временних літ

4. Винахідник книгодрукування в Європі
 - а) І.Федоров
 - б) Й.Гуттенберг
 - в) Ш.Фіоль
 - г) Ф.Скорина

5. Найвідоміший православний письменник-полеміст, монах
 - а) Петро Могила
 - б) Іпатій Потій
 - в) Іван Вишенський
 - г) Петро Скарга

6. Вертеп – це
 - а) братська школа
 - б) перший лікувальний заклад
 - в) ляльковий театр
 - г) вищий навчальний заклад

7. Хто відкрив у своєму маєтку перший православний колегіум

- а) П.Могила
- б) І.Мазепа
- в) Митрополит Іларіон
- г) К.Острозький

8. Українець, вихованець Краківського університету, астроном і математик, доктор медицини Болонського університету, в 1481 р., декан медичного факультету цього університету:

- а) Юрій Дрогобич
- б) Швайцгольд Фіоль
- в) Франциск Скорина
- г) Інокентій Гізель

9. Важливою подією в середині XV ст. була поява книгодрукування. Перша слов'янська книга, що була видана у Венеції (1483 р.), надрукована

- а) латиною
- б) грецькою мовою
- в) кирилицею
- г) глаголицею

10. Білорус, вихованець Краківського та Падуанського університетів, доктор медицини, в 1517 р. надрукував у Празі „Псалтир” слов'янською мовою:

- а) Юрій Рогатинець
- б) Швайцпольд Фіоль
- в) Франциск Скорина
- г) Інокентій Гізель

11. У 1576 (78) р. в Острозі було створено Острозький греко-слов'янський колегіум. Першим ректором цього колегіуму був:

- а) Костянтин Острозький
- б) Герасим Смотрицький
- в) Петро Могила
- г) митрополит Іларіон

12. З останньої чверті XVI ст. з'являється полемічна література, присвячена релігійній дискусії (між католиками та православними). Полеміку розпочав польський єзуїт, письменник

- а) Іван Вишенський
- б) Герасим Смотрицький
- в) Петро Скарга
- г) Мелетій Смотрицький

13. Перша друкарня в Україні була відкрита Іваном Федоровим у місті

- а) у місті Києві
- б) у місті Львові
- в) у місті Острозі
- г) у жодному з названих міст

14. Києво-Могилянській колегіум (згодом академія) був заснований у

- а) 1632 р.
- б) 1576 р.

в) 1612 р.

г) 1705 р.

15. Існували такі козацькі культури

а) шаблі, коня, слова, червоного кольору

б) меча, шаблі, жінки, волі

в) коня, вола, сили, свободи

г) гетьмана, шаблі, коня, мужності

16. Кревську унію між Литвою і Польщею укладено в:

а) 1385 р.

б) 1413 р.

в) 1569 р.

г) 1596 р.

17. Люблінська унія 1569 р. це -

а) угода про шлюб Ядвиги і Ягайла

б) угода між Ягайлом і Вітовтом про зверхність та привілеї

в) угода про утворення греко-католицької церкви

г) угода про утворення Речі Посполитої

18. Берестецька церковна унія відбулась у:

а) 1569 р.

б) 1576 р.

в) 1589 р.

г) 1596 р.

Обговорення теоретичних питань:

Литовський період. Українські землі під владою Речі Посполитої.

Виникнення українського козацтва. Політико-соціальний та військовий устрій Січі.

Козацько-селянські війни кінця XVI - першої половини XVII ст.

Братства.

Розвиток української мови. Книгодрукування. Освіта. Гуманізм у літературі. Полемічні твори.

Театральне та музичне мистецтво. Архітектура і образотворче мистецтво.

Козаччина як культурне явище.

Литовський період

В 40-х роках XIV ст. українські землі було розділено. Після війни 1351-1352 рр. між Польщею і Литвою Галичина залишилась під владою Польщі, а Берестейщина і Волинь перейшли до Литовської держави.

Поставши в середині XIII ст., Литовська держава поступово посилює свій вплив і розширює територію. Так, за князя *Гедиміна* (1316-1341 рр.) вона захоплює значну частину Білорусі, а його сини *Ольгерд* і *Кейстут* приєднують Чернігово-Сіверщину (1357-1358 рр.), Поділля (1363 р.), Київщину (1362 р.).

Відтепер історія українських земель стає пов'язаною з історією феодальної Литви.

Уся повнота влади у Великому князівстві Литовському була зосереджена у руках великого князя. На відміну від Київської Русі, князівства у Литві не мали автономії. Система прямого взаємозв'язку між військовою службою і землеволодінням давала можливість великому литовському князеві мати значне військо і контролювати фактично всі ресурси держави.

Чималу частину Великого князівства Литовського склали східнослов'янські землі, де місцеві феодалі, як правило, зберегли свої вотчини. Литовці запозичили попередню структуру управління, військову організацію, судову систему тощо. З *XVI ст.* на українських землях діяли *Литовські статуту* - кодекси середньовічного права Великого князівства, що були написані старослов'янською мовою.

Одним із основних зовнішньополітичних завдань Литовської держави була боротьба з Золотою Ордою. Значною подією стала перемога українсько-литовсько-білоруського війська над татаро-монголами на *Синіх Водах* у *1362 р.* Це дата завершення татаро-монгольської навали на українських землях.

За часів правління *Вітовта (1392- 1430 рр.)* виникла реальна загроза з боку Тевтонського ордену. Крім цього, після битви на Куликовому полі (1380 р.) посилювався вплив Москви. Все це зумовило для Литви вибір союзника в особі Польщі, яка до того ж потрапила в залежність від Угорського королівства.

В серпні *1385 р.* у *м. Крєві* було підписано угоду про об'єднання (унію) між Великим князівством Литовським і Польським королівством. Литовський князь Ягайло одружується з польською королівною Ядвигою, переходить в католицьку віру, проголошує католицтво єдиною релігією для населення Литви і стає польським королем. *Крєвська унія*, безумовно, створила реальні передумови для боротьби з тевтонською агресією. Але разом із тим вона забезпечила посилення польської експансії на територію Великого князівства Литовського.

Це не могло не викликати відсіч литовських феодалів на чолі з князем Вітовтом. Тому в *1392 р.* у *м. Острозі* підписується компромісна угода, за якою Польща визнавала Вітовта довічним правителем Литви. В *1398 р.* він був проголошений королем литовським і руським. Тим самим фактично було відмінено Крєвську унію. Продовжуючи політику централізації, Вітовт ліквідує Волинське, Подільське та Київське князівства, тим самим фактично скасувавши колишню автономію українських земель.

Позиції Польщі та Литви посилювалися під час Великої війни проти Тевтонського ордену (1409-1411 рр.), особливо після *Грюнвальдської* битви (*1410 р.*), в якій на боці союзників виступили чесько-моравські, угорські, татарські, волоські загони, а також українці. Загалом армія союзників налічувала понад 100 тис. вояків, перевищуючи армію хрестоносців, але поступаючись їй у військовому вишколі й досвіді. Але союзним військам вдалось завдати нищівного удару. Серед тевтонських лицарів пораниених і вбитих було понад 30 тис.

Перемога у Грюнвальдській битві значно зміцнила позиції Литви. За Торунським миром (1411 р.) Тевтонський орден передавав їй Жемайтю, а Польщі – Добжинську землю. Просування хрестоносців на схід було зупинено, і поступово Тевтонський орден зійшов з історичної сцени.

У *1413 р.* було підписано *Городельську унію*, яка зберігала вплив Польщі над формально незалежним Великим князівством Литовським. Литовські феодалі-католики зрівнювалися в правах з польською шляхтою, діставши можливість брати участь у великокняжій раді. В Литві вводився польський взірець адміністративно-територіального поділу, але при цьому українські землі роздавалися католицькій церкві.

Все це не могло не викликати опору проти покатоличення і засилля польських феодалів. По смерті Вітовта у *1430 р.* цей рух очолив молодший брат Ягайла - *Свидригайло Ольгердович*. Тривав він до *1435 р.*, коли війська Свидригайла зазнали нищівної поразки від брата Вітовта - великого литовського князя Сигізмунда - під Вількомиром. Тоді на велике княжіння обирається малолітній син Ягайла - Казимир. А у *1447 р.* він стає також і польським королем *Казимиром IV*, фактично відновивши польсько-литовську унію.

В кінці XV-XVI ст. Велике князівство Литовське втрачає свою колишню могутність, а українські землі у складі Литви остаточно втрачають автономні права. Одночасно посилюється вплив централізованої Російської держави, яка проголошує свої права на територію Південно-Західної Русі. В українських землях посилюються проросійські настрої. У *1508 р.* відбувається повстання під керівництвом князя *М. Глинського* проти литовських магнатів. Це була остання спроба українських князів відібрати свої землі у Литви. Але через їхні нерішучі дії вона зазнала

поразки. Часи, прожиті українським народом у Великому князівстві Литовському, незважаючи на значний польський вплив, мали в цілому позитивне значення.

Виникнення українського козацтва

Характерною рисою заселення території України у XV ст. було те, що основна маса людності мешкала на здавна обжитих землях - Київщині, Галичині, Волині, Поліссі та Поділлі. А південні землі - Середня Наддніпрянина, Запоріжжя - мали значні природні багатства, але були малозаселені. Сюди постійно на лови, збиральництво діставались “*уходники*”, які пізніше розпочали засівати багаті землі. З метою опору нападам на свої посіви в південноукраїнських землях утворюються загони озброєних людей – козаків. За етимологією слово “*козак*” походить від тюркського “вільна людина”.

Уперше *козаки*, як ватаги озброєних людей, *згадуються* в історичних хроніках і літописах 1489, 1492 рр., тобто з *кінця XV ст.*

Основними джерелами формування нової соціальної верстви в Україні були селянство, яке, тікаючи у степ, протестувало проти закріпачення та посилення феодальної експлуатації, та міщанство, котре йшло на південь спочатку з метою сезонного промислу, полювання, рибальства, а потім об'єднувалося й будувало на Дикому полі невеличкі захисні містечка - прообрази Січі. Головними справами козаків були організація походів проти татар і заготівля дичини та риби.

Політико-соціальний та військовий устрій Січі

У *1556 р.* на о. Мала Хортиця князь *Дмитро Вишневецький (Байда)* заснував фортецю, яка започаткувала *Запорізьку Січ*. Своє місцезнаходження Січ періодично змінювала. Ми знаємо вісім Січей: Хортицька (середина XVI ст.), у 70-ті роки XVI ст. вона містилася на о. Томаківка (біля м. Марганець Дніпропетровської обл.), у 1590-ті роки - на о. Базавлук; з 1638 по 1652 рр. Січ розташовувалася на Микитиному Розі (тепер м. Нікополь); Чортотлицька (1652-1709); Кам'янецька (1710-1711); Олешківська (1711-1734) і Нова Січ (1734-1775).

З політичної точки зору Запорізька Січ була однією із форм української держави. Однак специфічні історичні умови зумовили її своєрідність.

Козацтво поділялося на *полки* чисельністю 500-1000 осіб. Полки склалися з *сотень*. А декілька сотень у свою чергу складали *курінь*. Усе козацьке військо очолював гетьман (з часів Б. Хмельницького), а запорожців - кошовий отаман. У військовому плані Січ складалася з *38 куренів*, а територіально – з 8-10 паланок. Вступ і вихід з Січі були добровільними. Прибульцеві міняли ім'я, аби приховати минуле втікача. На Січі поряд із повноправними козаками були й новачки – джури, молодики. Протягом трьох років вони не могли брати участь у виборах старшини і, як правило, прислужували бувалим козакам. Загалом Військо Запорізьке можна поділити на січових козаків - нежонатих, загартованих у боях, т. з. “*характерників*” і *волосних* - сімейних козаків, які більший час жили за межами Січі, де не гребували землеробством, промислами, торгівлею (“свинопаси”, “гречкосії”). Саме січові козаки становили цвіт Війська Запорізького і називалися товариством або лицарством.

Життя запорізького козацтва будувалося на демократичних засадах. Утім це суспільство не можна назвати цілком демократичним, оскільки соціальне розшарування серед козаків визначало й їхню політичну нерівність.

Функції законодавчого органу виконувала загальна козацька рада. Владу виконавчу репрезентували кошовий отаман і старшина. Характерною рисою формування Коша була виборність. Загальна козацька рада, збираючись двічі на рік (у січні й жовтні), обирала старшину, затверджувала плани походів, вирішувала питання закордонних стосунків, розподілу землі тощо.

Поступово формується *козацька адміністрація* – військовий суддя, військовий отаман, хорунжий, гармаш, полковник, писар, осавул та ін. Контроль за їхньою діяльністю здійснювала козацька рада.

Своєрідною у Запорізькій Січі була правова система. На відміну від усєї території України, де діяли Литовський статут, Магдебурзьке право, укази королівської влади і навіть “Руська правда”, у Січі найважливішу роль грало власне козацьке право. Воно являло собою сукупність правових звичаїв, які сформувались у сфері козацьких суспільних стосунків. Козацьке право фіксувало стан стосунків, які вже склалися, затверджувало військово-адміністративну організацію, порядок землекористування, кваліфікувало види злочинів, покарань і т. ін.

Є всі підстави говорити про досить яскраво виражену форму державності, до того ж державності з усіма ознаками демократичної республіки: фактична рівність козаків, відсутність кріпосного права і феодалної власності на землю. Важливим об’єднуючим чинником було переплетіння волелюбних і релігійних настроїв козацтва. Захист християнства слугував потужною ідеологічною основою життя Запоріжжя. Разом із тим не можна не зазначити і внутрішньополітичних суперечностей - майнова нерівність, соціальне розшарування, конфронтаційні настрої.

При цьому козацька державність мала цілу низку особливостей. Передусім нечітка визначеність території, т. з. “плаваючі кордони”. Основною, функцією Запорізької Січі як державного утворення була військова організація.

Існування Запорізької Січі було вельми значним фактором у міжнародних стосунках. Військо Запорізьке *вело переговори і укладало угоди* з Польщею, Росією, Кримським ханством, Швецією, підтримувало своєю військовою потугою окремі держави і коаліції.

Надзвичайно докучало Запоріжжя Польській державі. Адже масові втечі селян позбавляли феодалів робочих рук, а козацькі походи на Крим і Стамбул ускладнювали стосунки Польщі з Туреччиною.

Разом із тим, польський уряд брав до себе на службу частину козаків, забезпечивши їм привілеї. У **1572 р.** за наказом польського короля Сигізмунда II Августа формується загін із 300 козаків, які вносилися у спеціальний список - **реєстр**. Реєстровим козакам була встановлена виплата з польської казни, вони не підпорядковувалися місцевій владі, а лише призначеному урядом гетьману; козацька старшина отримала знаки влади - клейноди (булаву, бунчук, корогву, печатку).

Центром реєстрового козацтва стало м. Трахтемирів. Запорізька Січ також формально підпорядковувалася реєстровому козацтву, але Речі Посполитій так і не вдалося взяти її під свій контроль. У 1578 р. реєстр становив 500 козаків, а у 1590 - вже тисячу. Але наприкінці XVI - на початку XVII ст. реєстрове козацтво разом з запорожцями все частіше виступало не тільки проти турецько-татарських агресорів, а й проти польсько-шляхетського феодалного гніту, підтримуючи селянство.

Отже, існувало **три типи козаків: 1) вільні; 2) запорозькі; 3) реєстрові.**

Запорізька Січ відіграла найвизначнішу роль у процесі українського державного будівництва, її існування ознаменувало собою наступний після Княжої доби етап формування української етнічної держави.

Українські землі під владою Речі Посполитої

Захопивши у XIV - XV ст. Галичину, Західну Волинь і Поділля, Польща прагнула оволодіти й українськими землями, які входили до складу Великого князівства Литовського. Але, окрім бажання Польщі, визрівали ще й об’єктивні умови для унії між Польським королівством і Литвою.

Найважливішим внутрішнім чинником у цьому процесі була позиція української шляхти. На початку XIV ст. перед нею постав реальний вибір: або єдина, усталена Польща, або ослаблена Лівонською війною Литва. Польща для українських феодалів означала привілеї, обмеженість королівської влади, гарантовані політичні свободи. Не останнє місце тут посідала й проблема військової повинності, що пов’язана зі специфікою війська Речі Посполитої.

Не можна було скидати з рахунків і зовнішній фактор. Війна Литви з Московією, підтримуваною Данією та Швецією, призвела до втрати територій, і Велике князівство Литовське потребувало значної військової та фінансової допомоги.

Тому вже на середину XVI ст. були здійснені перші спроби підписання унії. Але реальних результатів сторони домоглися лише в **1569 р.** на засіданні об'єднаного сейму у **Любліні**. Депутати Великого князівства Литовського підписали акт про державну унію і склали присягу на вірність. Це означало **створення держави Річ Посполита** (дослівно з польської мови – спільна (народна) справа). В ній мали бути король, який обирається, сейм, єдина зовнішня політика, загальна скарбниця. Автономія Литви зберігалася лише у питаннях місцевого самоврядування, організації збройних сил і у правничій сфері. Українські землі навіть не входили до литовської автономії, а були віднесені до складу польських воєводств - Руського (Львів), Белзького (Белз), Волинського (Луцьк), Київського (Київ), Подільського (Кам'янець), Брацлавського (Брацлав). Воєводства очолювалися призначеними польськими магнатами.

Люблінська унія 1569 р. відіграла, безумовно, велику історичну роль у долі України. При цьому вона мала досить суперечливі наслідки. Передусім вона сприяла посиленню польської соціальної, національної, релігійної, культурної експансії. Але вона ж возз'єднала українські землі, забезпечила зростання культурно-освітнього руху. Саме Люблінська унія викликала рух опору, соціальну активність різних верств українського населення в боротьбі за національне виживання.

Посилювалось кріпацтво. **Литовський статут 1588 р.**, який діяв у Речі Посполитій разом із польським феодальним правом, остаточно закріпачував селян, які прожили на землі феодала 10 років. Визнавалися необмежена панщина і заборона переходу селян в інше місце без дозволу поміщика.

Основою економіки українських земель й надалі залишалося сільське господарство, яке мало натуральний характер, тобто забезпечувало потреби передусім власника маєтку. Але поступово з'являються фільварки - феодальні господарства, які базувались, як і раніше, на примусовій праці селян, але вже значною мірою пов'язувалися з ринком. Окрім землеробства і тваринництва, у фільварках розвиваються різні ремесла - млинарське, риболовне, бджільницьке. Все це забезпечувало господарям фільварків значний прибуток.

Розвивались міста - і державні, і ті, які перебували у приватному володінні. Мешканці міст боролися за введення **Магдебурзького права** - виборного місцевого самоврядування, - з тим щоби вийти з-під влади феодала. Тоді ці міста ставали оперттям королівської влади у боротьбі проти свавілля магнатів.

Після 1569 р. посилювався процес покатоличення українського населення. Кризовий стан церкви створював умови для поширення ідеї церковної унії в українському суспільстві й породжував її активних прихильників. Моральна деградація церковних ієрархів, дезорганізація православної церкви не давали можливості їй бути гарантом збереження національних традицій. Тому перед православ'ям України постала проблема вибору: або зберегти церкву, жертвуючи національною самобутністю, або, реформуючи церкву, врятувати цю самобутність.

На захист православ'я виступили **братства - міщанські організації, створювані при парафіяльних церквах**. Найбільш впливовим було львівське Успенське братство, яке мало функції контролю над духовенством. Спираючись на підтримку константинопольського патріарха, братство активно втручалось у внутрішні церковні справи, що не могло не викликати спротив вищого духовенства. Все це проходило паралельно активізації діяльності єзуїтських організацій у Речі Посполитій. Розгортається релігійна полеміка, де талановиті проповідники, такі як П. Скарга ("Про єдність церкви Божої", 1577 р.), працюють на ідею унії.

У 1590 р. львівський єпископ Г. Балабан виступив за підписання унії. Його підтримали єпископи Хомський, Пінський та Луцький. Юридичне оформлення унії мало відбулось у **1596 р. в Бересті**. Але собор одразу ж розколовся на дві частини - уніатську та православну. Таким чином, замість об'єднання християн, з'явилась ще одна конфесія, яка визнавала основні догмати католицької церкви, але мова богослужіння залишалася церковнослов'янською, а обряди православними. Католицька верхівка розглядала греко-католицьку церкву не як самостійну церковну організацію, а як засіб посилення власного впливу. Православні вважали

греко-католиків зрадниками, а з погляду Риму, вони не стали “справжніми” католиками. Замість консолідації українське суспільство ще більше розкололося.

Козацько-селянські війни кінця XVI - першої половини XVII ст.

Колоніальна політика Польщі, посилення кріпацтва, покатоличення викликали активний протест українського населення і зумовили низку потужних повстань, які мали антифеодальний та національно-визвольний характер.

На кінець XVI ст. активізувалися походи козаків проти Туреччини, що помітно погіршило її стосунки з Польщею. У відповідь польський уряд категорично заборонив походи і стратив деяких їхніх організаторів. Але це не зупинило козаків.

У **1591 р.** починається повстання реєстрових козаків на чолі з **К. Косинським**. Незабаром повстання, підтримане місцевими селянами, охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь.

У лютому 1593 р. князь Острозький розбиває військо Косинського на р. П'ятці. Козаки укладають угоду, згідно з якою Косинський позбавляється гетьманства, козаки втрачають право нападати на сусідні країни, а селяни-втікачі повертаються до своїх поміщиків. Але Косинський з вірними козаками тікає на Січ і звідти у травні 1593 р. наступає на Черкаси. Там він зазнає поразки від черкаського і канівського старости Є. Вишневецького та гине. Його військо відступає на Запоріжжя.

В **1594-1596 рр.** розгортається нове повстання під проводом **С. Наливайка**. Він організовує загін нереєстрових козаків. Наливайко послав гінців на Січ із закликом розгорнути антипольську боротьбу. Запорізькі козаки, очолювані **Г. Лободою**, виступили на підтримку, і вже до початку 1596 р. повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля. Польський уряд направив проти козаків коронне військо.

У березні 1596 р. повстанці С. Наливайка об'єднуються з загонами Г. Лободи та полковника **М. Шаули** і в урочищі Гострий Камінь біля Трипілля дають бій полякам, після якого, забравши свої сім'ї, мусять відступати за Дніпро і рухатись на схід. Біля м. Лубни в урочищі Солониця вони стали табором, очікуючи допомоги запорожців, але були оточені. Складне становище козаків погіршувалося загостренням суперечностей серед старшини. Лободу вбивають за підозрою в зраді, а Наливайка і Шаулу видають полякам. Опір було зламано. Наливайка і його соратників повезли до Варшави і у квітні 1597 р. стратили.

Селянсько-козацькі війни і повстання кінця XVI ст. **зазнали поразки через внутрішню неорганізованість і відсутність єдності**. Але вони наочно продемонстрували вплив нового соціального явища - козацтва, особливо у спілці з селянством, дрібною шляхтою та міщанами.

Інший шлях реалізації потенціалу козацтва обрав видатний діяч вітчизняної історії - гетьман **П. Сагайдачний**. Народився він на Самбірщині, освіту здобув в Острозькій школі та в школі Львівського братства. Уславився як видатний організатор козацьких походів проти татар і турків.

Спершу П. Сагайдачний проводив політику мирних угод і компромісів для захисту прав України. Він зі своїми козаками брав участь у війні польського короля Сигізмунда III з Росією. Але найвизначнішу роль Військо Запорізьке відіграло під час **Хотинської війни**.

У **1620 р.** Туреччина організувала 150-тисячний похід з метою остаточно розбити Польську державу. Польща змогла виставити лише 40-тисячне військо і тому змушена була звернутися по допомогу до козаків, пообіцявши їм поступки у релігійному питанні та значну платню. Але вирішальним тут було інше: Сагайдачний чітко усвідомлював, що агресія Туреччини не обмежиться Річчю Посполитою, а продовжиться вже проти України. В Хотинській битві брало участь 40-тисячне козацьке військо, що стало важливим фактором перемоги у **жовтні 1621 року**. Але за умовами Хотинського миру козакам було заборонено плавати Дніпром у Чорне море і здійснювати походи до турецьких берегів. Кордон між Туреччиною і Польщею встановлювався по Дніпру.

Значним був внесок П. Сагайдачного у захист православ'я в Україні. Він залучив усе Військо Запорізьке до складу Київського братства, відновив втрачену після Берестейської унії

вищу церковну ієрархію, висвятив на сан київського митрополита Іова Борецького, архієпископа і кількох єпископів.

Велику увагу Сагайдачний приділяв розвитку української культури й освіти, все своє майно він заповів братствам Києва і Львова.

Помер П. Сагайдачний від рани, одержаної у Хотинській війні, 10 квітня 1622 р. По його смерті прокотилася нова хвиля козацьких повстань.

У **1625 р.** після повстання на чолі з **М. Жмайлом** польський уряд змушений був підписати Куруківську угоду, згідно з якою козацький реєстр становив уже 6 тис. у складі шести полків - Київського, Корсунського, Канівського, Черкаського, Білоцерківського, Переяславського, але козакам було заборонено здійснювати самостійні військові походи.

Приводом для наступного заворушення стали суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками. В **1630 р.** запорожці під орудою **Т. Федоровича (Трясила)** виступили з Січі. Незабаром повстання охопило Лівобережжя і частину Правобережжя. 30-тисячний загін повсталих розгромив коронне військо під Переяславом і змусив Річ Посполиту шукати компромісу. Нова угода збільшувала реєстр до 8 тис. осіб, зберігалися привілеї козацької старшини.

І хоча Федорович з частиною козаків повернувся на Запоріжжя, селяни, міщани та нереєстрові козаки ще якийсь час продовжували боротьбу. Широкий суспільний рух в Україні змусив королевича Владислава у 1633 р. затвердити на сеймі «Статті для заспокоєння руського народу», які легалізували існування православної церкви і повертали їй частину майна. Але вже у 1634 р., після закінчення польсько-російської війни, в якій на боці Польщі воювали й козаки, уряд Речі Посполитої знову урізає права та вольності українців.

Щоб нейтралізувати Січ, польський уряд будує у 1635 р. на Дніпрі фортецю Кодак, але того ж року козаки під командуванням І. Сулими розгромили кодацьку залозу та зруйнували фортецю.

У **1637-1638 рр.** вибухнули нові повстання під керівництвом **П. Бута (Павлюка), Д. Гуни та Я. Острянина**. Тут знову показала себе проблема суперечностей між реєстровим і нереєстровим козацтвом, що й стало однією з причин поразки у 1638 р. Це дало можливість Польщі в тому ж році нав'язати козацтву «Ординацію Війська Запорізького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої». В ній реєстр обмежувався до 6 тис., на чолі козаків затверджувався польський комісар, заборонялася виборність, відновлювалася фортеця Кодак.

Період козацької активності змінився десятиліттям так званого «золотого спокою». Але козацько-селянські повстання підготували ґрунт для розгортання широкого національно-визвольного руху середини XVII ст.

Козацтво як культурне явище.

У складній історичній ситуації роль духовного лідера народу взяло на себе козацтво – самобутній суспільний стан, який сформувався в XV-XVI ст. Саме козацтво підхопило традицію національної державності, виступило захисником православної церкви, української мови.

Всенародна війна за свободу України 1648-1657 рр. безпосередньо відбилася і на культурному житті. Патріотичні почуття, спільні походи, масове переселення - все це сприяло культурній інтеграції різних регіонів. У ході війни міцніла нова українська державність, що спиралася на козацькі традиції. Хоч Гетьманщина включала тільки частину національної території, але саме її існування вело до зростання національної самосвідомості.

Власне, від козацтва починаються витоки українців як нації, оскільки саме з ним пов'язані пробудження національної самосвідомості, формування національних інтересів і національних цілей — усіх необхідних для нації компонентів. Їх формування у свою чергу базувалося на досить зрілому соціально-економічному фундаменті. Наростання національно-визвольної боротьби втягнуло у свій вир усе українське населення, всі його стани. Створена козацтвом Запорізька Січ була не просто українською державою, вона стала прообразом ранніх буржуазних республік. Незважаючи на те, що її функціонування мало локальний характер, вона

фактично здійснювала вплив на всі землі України, на все українство. Роль козацтва у соціальному, економічному й політичному житті була настільки великою, а зв'язки з народом настільки міцними, що його, судячи по зарубіжних документах XVI—XVIII ст., називали «нацією козаків» або «українською козацькою нацією», а Україну — «країною козаків».

Побудований на принципах прямої демократії соціальний і політичний устрій Війська Запорозького функціонував завдяки реальному забезпеченню верховенства волі громади у найважливіших сферах її життя.

Відомості про обряди, що сформувалися в середовищі запорожців, походять переважно з останніх часів існування Січі, але, ймовірно, більшість їх виникла раніше. Своєрідність устрою козацтва зумовлювалась насамперед тим, що воно ґрунтувалося на християнських засадах, зокрема православних. Християнські засади козацтва позначалися і на його структурі, і на соціальному устрої, ключовим серед яких виступало поняття «*братства*». Воно за змістом було близьким до релігійних братств, і недаремно козаків сприймали як захисників православних та православної віри. Вступаючи до козацтва мусили «*перероджуватися*» — зрікатися усіх радощів земних, родини і свого минулого, навіть свого прізвища. Замість нього козакам надавалися прізвиська.

Обрядова система козаків була пов'язана насамперед з основним заняттям — військовою справою та воєнізованим побутом. Зокрема, характер воїнських ініціацій мали обряди прийому в запорожці. Перша фаза ініціації — ритуальне відокремлення від громади — починалася обрядовими проходами майбутнього запорожця «на той світ». На Січі новик проходив обряди прийому в «молодики», які включали урочисту присягу на вірність товариству і, ймовірно, прийняття православ'я, якщо молодий козак був іншої віри. Ставши «молодиком», ініціант витримував термін навчання військової справи і правил поведінки запорожця. «Молодики» виступали об'єктом ритуальних висміювань та принижень, змушені були виконувати роль слугителів при старшині і старших козаках. Коли ініціант з честю проходив через усі випробування, то допускався до участі у морському поході на турків. Завершувалася ініціація прийомом нового козака до одного з січових куренів і обрядом перейменування, який означав нове народження посвячуваного, вже як козака.

Козацький етнокультурний пласт заміщувався на українському ґрунті, проте на інтеретнічних засадах, що, по суті, в традиціях формування населення Русі-України. В душі давніх традицій зароджувалось і саме козацтво — як результат неспинної боротьби осілого хліборобського народу з кочовими степовиками.

«Козацька» етнічна самосвідомість мала два рівні: побутовий та ідеологічний. Побутовий рівень етнічної самосвідомості містив такі елементи: поширення самоназв; наявність етнічних стереотипів, в тому числі тих, що характеризували інші народи; переконання в існуванні особливої «руської крові», під якою розумілася генетична близькість до Київської Русі; наявність психологічних бар'єрів щодо сусідніх народів і держав. Елементами вищого, ідеологічного рівня етнічної самосвідомості (власне, це вже національна самосвідомість) були такі: боротьба за національні права — вольності для нації; боротьба за історичні традиції нації (возвеличення культу князів, підкреслення величі Київської держави, відновлення національних пам'яток минулого, обстоювання ідеї автохтонності української нації); боротьба за офіційне визнання української мови; засудження національної зради; протиставлення релігійних відмінностей; національне мотивування козацьких повстань.

Наріжним каменем світогляду запорозького козацтва, а відтак і його реальної поведінки, виступало переконання, що заняттям, гідним справжньої людини, є лише козакування. На українських землях дана установка може мати причиною те, що хліборобство часто пов'язувалося з панщиною, і, зневажаючи роботу в полі, українське козацтво таким чином висловлювало протест проти підвладного становища української землі.

Одним з важливих архаїчних елементів у культурному комплексі українського козацтва є культ коня. Культ коня як бойового козацького побратима являє собою далекий відгомін сакрально-військової індоєвропейської традиції поклоніння коню. В багатьох козацьких піснях, думах, переказах кінь є братом та бойовим товаришем козака.

Почесне місце посідає у козацькій військовій традиції шабля як далекий відгомін прадавнього військового культу меча і бойового пояса. Шабля на території України в XVI-XVIII ст. була символом незалежної козацької верстви.

Індоевропейської культурної традиції сягає культ червоного кольору. Сакрального значення йому надавали й січовики: їхні бойові прапори були малинового (власне, червоного) кольору. Трагічність козацької долі зменшувалася словом, яке мало в середньовіччі магічне значення: воно, оспівуючи героїчну смерть козака, ніби закарбовувало його славу навечно, наповнюючи нетривале життя на Землі певним смислом. З огляду на це особливий сенс мало останнє слово, тим більше, коли воно почуте: «Чуєте, люди!» — останнє звернення вмираючого козака ставало ритуальним.

За своїми характеристиками нова культурна система козацтва істотно відрізнялася від традиційної, орієнтованої на пріоритет землеробської праці, оселі та прив'язаності до батьківської землі. Козацька культурна система містила інші цінності - цінності волі, дороги, боротьби.

Козацький тип характеру і козацький тип культури стверджували мужню особистість та ідею волі. Ідея вольності поєднувалася разом з тим з ідеєю самопожертви. Остання логічно впливала із своєрідності суворого, навіть аскетичного життя козаків. Адже вони жили у простих куренях або промишляли по уходах, татарських переправах, зимовищах, були відокремленими від жінок, що робило Січ подібною до чоловічого монастиря. «Вони дуже міцні тілом, легко зносять спеку і холод, голод і спрагу, — писав Г. де Боплан, — на війні витривалі, відважні, хоробрі і навіть легковажні, бо не цінять свого життя».

Раціональна за характером козацька культура залишилася в своїй основі міфологізованою, навіть зберегла магічні елементи. Більш-менш органічному поєднанню двох могутніх культурних шарів — традиційної хліборобської і раціональної козацької — сприяло утвердження за часів їх співіснування ще одного потужного культурно-світоглядного шару — християнства.

Теми доповідей, рефератів:

1. Значення діяльності одного з князів ВКЛ (на вибір за узгодженням з викладачем) в історії України
2. Братства та їх роль у піднесенні національної культури наприкінці XVI - на початку XVII ст.
3. Ватажки козацько-селянських війн і повстань (на вибір за узгодженням з викладачем).
4. Запорізька Січ, як приклад синтезу східної і західної цивілізацій.
5. Геополітичні і стратегічні доктрини козацтва.
6. Побут, одяг, кухня запорозьких козаків.
8. Воєнне мистецтво козаків.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Рекомендована література

Основна

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. — К.: ВСВ «Медицина», 2021. — 368 с.

Допоміжна:

3. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.
4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. — Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

5. Подкупко Т.Л. Чумацтво як каталізатор розвитку південної України XV-XVIII століття // Південь України у вітчизняній та європейській історії = The South of Ukraine in the National and European history: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції : [зб. наук. праць] (17-18 верес. 2020 р., м. Одеса). – Одеса: Екологія, 2020. – С. 130-136.

6. Подкупко Т.Л. Актуальні проблеми державотворення козацької доби в українському літописанні кінця XVII – початку XVIII ст. // Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 16-17 березня 2018 р. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. – С. 47-52.

7. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

3. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації <http://www.izbornyk.org.ua/>

Практичне заняття № 5

Тема. Козацька революція середини XVII ст. і війна за суверенітет

Мета: сприяє вивченню і розумінню вітчизняної історії у загальнолюдському контексті; допомагає зрозуміти процеси еволюції народу і держави в козацькі часи; орієнтує студента в основних закономірностях суспільного, громадського і цивілізаційного розвитку та тлі особливостей епох і регіонів; дозволяє збагнути єдність українського етносу у його етнографічній, культурній, мовній, економічній різноманітності

Основні поняття: гетьман, кошовий отаман, Правобережна Україна, Лівобережна Україна, генеральна канцелярія і суд.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. В чому складність обґрунтування хронологічних меж війни?
2. Які основні риси зовнішньої політики гетьманів Лівобережжя і Правобережжя?

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Битва під Берестечком на Волині між військами Б.Хмельницького і Яна Казимира відбулася:

- А) 18 – 30 травня 1649 р.
- Б) 18 – 30 червня 1651 р.
- В) 18 – 30 червня 1652 р.
- Г) 18 – 30 липня 1652 р.

2. Епіцентр повстання під проводом Б.Хмельницького на початку 1648 р.:

- А) хутір Суботів
- Б) Київ

- В) Запорозька Січ
- Г) Крим

3. Визвольну війну 1648-1657 рр. український народ вів проти:

- А) Швеції
- Б) Московської держави
- В) Речі Посполитої
- Г) Туреччини

4. Основна військова сила національно-визвольної війни:

- А) Українська шляхта
- Б) Козацтво
- В) Козацька старшина
- Г) Селянство

5. Для якого стилю характерна патетика, театральність, динамічність, протиставлення фантазії та реальності, використання антитез, метафор, гіпербол, екзотики, дивного й надзвичайного, зовнішній блиск, парадність, декоративність

- А) Відродження
- Б) бароко
- В) класицизм
- Г) романтизм

6. Видатний архітектор, за проектом якого створена Андріївська церква та Маріїнський палац у Києві

- А) А.Рубльов
- Б) Й.Шедель
- В) Б.Растреллі
- Г) А.Меленський

7. В якому рядку названо архітекторів, які працювали у стилі бароко

- А) В. Растреллі, Й. Шедель, С. Ковнір
- Б) І. Григорович-Барський, В. Растреллі, М. Березовський
- В) Й. Шедель, І. Старов, А. Лосенко
- Г) Б. Меретин, Д. Левицький, А. Ведель

8. Видатним представником бароко в українській літературі був

- А) І.Франко
- Б) Т.Шевченко
- В) М.Коцюбинський
- Г) Г.Сковорода

9. Видатний архітектор XVIII ст., який керував будівництвом Великої Дзвіниці Києво-Печерської лаври та добудував верхні поверхи Софійської дзвіниці:

- А) А.Рубльов
- Б) Й.Шедель
- В) Б.Растреллі
- Г) А.Меленський

10. Перший в Україні університет відкрито

- А) у Львові в 1548 р.
- Б) у Харкові в 1689 р.

- В) у Києві в 1584 р.
- Г) у Львові в 1661 р.

Обговорення теоретичних питань:

Передумови національно-визвольної війни. Початок війни. Зборівський мирний договір. Створення Української Козацько-гетьманської держави. Події початку 1650-х рр. Білоцерківський мирний договір. «Березневі статті». Продовження війни. Значення національно-визвольної війни сер. XVII ст. Україна наприкінці XVII - XVIII ст.

Передумови національно-визвольної війни. Початок війни. Зборівський мирний договір. Створення Української Козацько-гетьманської держави.

Війна, яка розпочалася в середині XVII ст. на українських землях, насамперед мала на меті звільнення українського народу з-під панування Речі Посполитої. З-поміж основних причин цієї війни можна виділити декілька: 1) Соціальні причини. 2) Національно-політичні причини. 3) Релігійні причини. Слід зазначити низку об'єктивних умов для успішного початку національно-визвольної війни саме у середині XVII ст.

По-перше, козацько-селянські повстання кінця XVI - першої половини XVII ст. По-друге, існування Запорізької Січі, розширення її впливу створювало основу для розбудови в майбутньому повноцінної Української держави. По-третє, на цей період припадає ослаблення королівської влади. Зміцнення великого феодалного землеволодіння зумовило відцентрові тенденції у Речі Посполитій. Рушійні сили війни: селянство, козацтво (запорозьке, вільне, реєстрове), міські жителі, українська шляхта, православне духовництво. Тому війна мала загальнонаціональний характер. На початку 1648 р. Б. Хмельницького обирають гетьманом Війська Запорізького. Саме ця подія вважається початком національно-визвольної війни українського народу. На першому її етапі Б. Хмельницькому важливо було, уникаючи прямих зіткнень з поляками, забезпечити підтримку реєстрового козацтва і домогтися спілки з Кримським ханством. До березня 1648 р. на бік гетьмана перейшли 6 тис. реєстровців, а кримський хан прислав 4 тис. кінних воїнів.

В українсько-польських переговорах, які передували початкові воєнних дій, Б. Хмельницький наполягав лише на автономії козаків – вимагав вивести польське військо, ліквідувати управління Речі Посполитої і дати козакам право на міжнародні стосунки. У відповідь коронний гетьман М. Потоцький вирішує розбити повстанців. Проте Б. Хмельницький випереджає поляків і під **Жовтими Водами у травні 1648 р.** завдає їм нищівної поразки. Не давши супротивникові отямитись, Б. Хмельницький готує засідку у районі **Корсуня**, де поляки також були розгромлені, а два коронних гетьмани потрапили у полон – Потоцький і Калиновський. Перші успіхи козацького війська підняли всю Україну. Селянські повстання охоплюють Київщину, Волинь, Поділля, Лівобережжя. В грудні 1648 р. козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким урочисто ввійшло у Київ. І вже тут, критично переосмисливши ситуацію, що склалася, гетьман формулює основні принципи національної державної ідеї. В переговорах з поляками, які почалися, Хмельницький захищає право українського народу на створення власної, незалежної від влади польського короля держави. Ця держава розглядалася в якості спадкоємиці Київської Русі. Влада в Правобережній і Лівобережній Україні повністю перейшла до рук козацьких лідерів.

Влітку, зібравши величезне ополчення, королівський уряд розпочинає наступ на повстанців. Козацькі війська оточили частину польських військ під м. Збаражем. У серпні **1649 р.** відбулася битва, і успіх був на боці козаків, але татари несподівано покинули поле бою, а кримський хан зажадав від Б.Хмельницького вступити в переговори з Польщею. В результаті було підписано **Зборівську мирну угоду**.

Згідно з цією угодою 1) Річ Посполита визнавала існування козацької України у кордонах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Польща втратила право тримати тут свої війська.

- 2) Польським феодалам мали б повернути маєтки.

3) Селянам і козакам, які брали участь у війні оголошувалась амністія.

4) Чисельність реєстрового козацтва мала становити 40 тис.; селяни, які не потрапили до реєстру, поверталися до своїх панів.

5) Захищалися права православної церкви. Однак польська шляхта могла знову повертатися на визволені від неї території.

Таким чином, було досягнуто компромісу між Україною і Річчю Посполитою. Однак такі умови не влаштували жодну із сторін.

Адміністрація. Вищим законодавчим органом була Генеральна рада, але фактично ним стала рада козацької старшини. Виконавчу владу репрезентував гетьман, який видавав універсали, організовував фінансову та судову системи, керував зовнішньою політикою.

При гетьмані існував **уряд - Генеральна канцелярія**, що складалася з генеральної старшини - генерального писаря, генерального судді, генерального хорунжого, генерального обозного, військового скарбничого.

На місцях адміністративну владу здійснювали полковники й сотники, а у селах - старости. Полковників призначав гетьман, вони мали адміністративну, цивільну і судову владу.

Адміністративна реформа. Територія козацької республіки становила близько 200 тис. кв. Км. Замість польських воєводств держава була поділена на 16 полків, а ті, в свою чергу, на 272 сотні. Столицею і гетьманською резиденцією було м. Чигирин.

Соціальна політика гетьманського уряду. 1) Феодальне землеволодіння обмежене; 2) починає формуватися козацька, селянська і державна ("військовий скарб") власність на землю; 3) козаки, селяни стали вільними дрібними землевласниками, міщани могли вільно займатись ремеслами, промислами і торгівлею; 4) козацтво остаточно оформилось в окремий стан суспільства; 5) головним джерелом прибутків казни став загальний податок, яким обкладалось все населення; 6) православ'я стало державною релігією.

Події початку 1650-х рр. Білоцерківський мирний договір. «Березневі статті». Продовження війни. Значення національно-визвольної війни сер. XVII ст.

Річ Посполита не примирилася з таким розвитком подій і у лютому **1651 р.** почала воєнні дії, напавши на м. Червоне на Поділлі. Основні сили поляків концентрувалися на Волині під м. **Берестечком**, де й сталася вирішальна битва у червні 1651 р. Татари і тут покинули поле бою, ще й захопивши у полон Б.Хмельницького. Полковникові І.Богуну вдалося вивести частину козаків з оточення. В цей час на територію України насуваються литовські війська під орудою князя Радзивілла. Перевага залишається на боці поляків, і Б.Хмельницький, визволившись із полону, був змушений у вересні 1651 р. підписати нову **мирну угоду у м. Білій Церкві**. Автономія козацької держави обмежувалася тепер Київським воєводством, чисельність козаків скорочувалася до 20 тис., гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, а польські пани могли повернутися у свої маєтки. Крім того Україні заборонялось встановлювати дипломатичні відносини з іноземними державами, а договір з Кримом треба було б анулювати. Однак і такі умови не влаштували жодну зі сторін. Польща прагнула відновити порядок, що існував до 1648 року.

Умови **Білоцерківського договору** викликали масове невдоволення українського народу і спровокували численні стихійні виступи. Частина селян переселилася на територію Російської держави. Б. Хмельницький, який також не змирився з поразкою, накопичує сили, і **у травні 1652 р.** завдає удару полякам в урочищі **Батіг** на Поділлі. Битва закінчилася блискучою перемогою козаків. І хоч це не означало кінець війни, Білоцерківська угода втратила свою силу. Нова велика збройна сутичка сталася під м. Жванцем, де козацько-татарське військо взяло в облогу польський табір. Але від цілковитої поразки поляків знову врятували татари, які уклали з ними угоду. Вона припиняла воєнні дії і дала можливість татарам збирати данину на західноукраїнських землях.

Стосовно України підтверджувались лише права і вольності козацтва. Про автономію на умовах Зборівської угоди навіть не згадувалось. В цій ситуації перед Б. Хмельницьким постає необхідність зовнішньої військово-політичної допомоги. Розуміючи, що завоювати повну

незалежність можна лише пройшовши попередній період протекторату когось із сусідів, гетьман шукає сильну державу-покровителя. В якості найбільш реальних розглядалися варіанти Туреччини і Росії. Контакти з останньою почалися ще у 1648 р., але через вичікувальну позицію Москви справа нічим певним не закінчилась. Тоді ставка робиться на Оттоманську Порту, і вже на початку 50-х років з нею підписується нова угода, згідно з якою вона бере Військо Запорізьке під свій захист.

8 січня 1654 р. на Переяславській раді було обговорено необхідність і основні умови укладання союзу з Московською державою. Але головним було те, що угода передусім фіксувала юридичну форму незалежності України від Речі Посполитої і давала можливість у спілці з Москвою перемогти її та об'єднати українські землі в межах національної держави. Москва ж у свою чергу прагнула з часом перетворити часткову залежність України на цілковиту, відмінивши автономні права й вольності.

Богдан Хмельницький увійшов у історію українського народу як видатний військовий і політичний діяч. Основне його досягнення було, мабуть, в тому, що він зміг об'єднати різні верстви населення довкола великої справи національного визволення, сформулював наріжні принципи національної державної ідеї.

Теми доповідей, рефератів:

Причини і наслідки Руїни.

Доповідь про Гетьмана Лівобережної України (на вибір студента).

Доповідь про Гетьмана Правобережної України (на вибір студента).

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Рекомендована література

Основна

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

Допоміжна:

3. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.

4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

5. Подкупко Т.Л. Соціально-економічне, політичне та військове значення Півдня в державному становленні України середини XVII ст. // Південь України у вітчизняній та європейській історії: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції : [зб. наук. праць] (13-14 верес. 2018 р., м. Одеса). – Одеса: Екологія, 2018. – С. 76-81.

6. Подкупко Т.Л. До історії козацтва на теренах Одещини (XVII-XIX ст.) // Південний захід. Одесика. Історико - краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 15. – Одеса: Друкарський дім, 2013. – С. 66-74.

7. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

3. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації <http://www.izbornyk.org.ua/>

Практичне заняття № 6

**Тема: Українська Козацько-Гетьманська держава (середина XVII - XVIII ст.)
Українське бароко.**

Мета: сприяє вивченню і розумінню вітчизняної історії у загальнолюдському контексті; допомагає зрозуміти процеси еволюції народу і держави в козацькі часи; орієнтує студента в основних закономірностях суспільного, громадського і цивілізаційного розвитку та тлі особливостей епох і регіонів; дозволяє збагнути єдність українського етносу у його етнографічній, культурній, мовній, економічній різноманітності

Основні поняття: гетьман, кошовий отаман, Правобережна Україна, Лівобережна Україна, Ханська Україна, Українське князівство.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Чому період “Руїна” отримав таку назву в історіографії?
2. Що ви знаєте про стиль бароко?

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Битва під Берестечком на Волині між військами Б.Хмельницького і Яна Казимира відбулася:

- А) 18 – 30 травня 1649 р.
- Б) 18 – 30 червня 1651 р.
- В) 18 – 30 червня 1652 р.
- Г) 18 – 30 липня 1652 р.

2. Епіцентр повстання під проводом Б.Хмельницького на початку 1648 р.:

- А) хутір Суботів
- Б) Київ
- В) Запорозька Січ
- Г) Крим

3. Визвольну війну 1648-1657 рр. український народ вів проти:

- А) Швеції
- Б) Московської держави
- В) Речі Посполитої
- Г) Туреччини

4. Основна військова сила національно-визвольної війни:

- А) Українська шляхта
- Б) Козацтво
- В) Козацька старшина
- Г) Селянство

5. Для якого стилю характерна патетика, театральність, динамічність, протиставлення фантазії та реальності, використання антитез, метафор, гіпербол, екзотики, дивного й надзвичайного, зовнішній блиск, парадність, декоративність

- А) Відродження
- Б) бароко
- В) класицизм
- Г) романтизм

6. Видатний архітектор, за проектом якого створена Андріївська церква та Маріїнський палац у Києві

- А) А.Рубльов
- Б) Й.Шедель
- В) Б.Растреллі
- Г) А.Меленський

7. В якому рядку названо архітекторів, які працювали у стилі бароко

- А) В. Растреллі, Й. Шедель, С. Ковнір
- Б) І. Григорович-Барський, В. Растреллі, М. Березовський
- В) Й. Шедель, І. Старов, А. Лосенко
- Г) Б. Меретин, Д. Левицький, А. Ведель

8. Видатним представником бароко в українській літературі був

- А) І.Франко
- Б) Т.Шевченко
- В) М.Коцюбинський
- Г) Г.Сковорода

9. Видатний архітектор XVIII ст., який керував будівництвом Великої Дзвіниці Києво-Печерської лаври та добудував верхні поверхи Софійської дзвіниці:

- А) А.Рубльов
- Б) Й.Шедель
- В) Б.Растреллі
- Г) А.Меленський

10. Перший в Україні університет відкрито

- А) у Львові в 1548 р.
- Б) у Харкові в 1689 р.
- В) у Києві в 1584 р.
- Г) у Львові в 1661 р.

Обговорення теоретичних питань:

Україна наприкінці XVII - XVIII ст.

Феномен українського бароко. Архітектура та скульптура бароко. Впливи рококо та класицизму. Освіта. Література. Розвиток передової суспільно-політичної думки. Розвиток наукових знань. Козацькі літописи. Філософія Г.Сковороди.

Україна наприкінці XVII - XVIII ст. На Раді в Германівці гетьманом знову обрано Юрія Хмельницького, кандидатуру якого висунула старшина антипольського напрямку, яка схилилась до союзу з Москвою.

Поступово гетьманська влада Ю. Хмельницького стає номінальною. Зростає невдоволення простого люду. В 1660 році між Росією та Польщею знову виникає війна за панування над Україною. Московські війська разом з гетьманським військом виступають на

Правобережжя. Та незабаром під Чудновом що на Волині вони потрапляють в польське оточення. Ю. Хмельницький ще не втрачав надії об'єднати Україну, але розуміючи власну неспроможність виправити важке становище країни **в січні 1663 року він зрікається гетьманської булави** та приймає монарший постриг.

Таким чином, окупована російськими та польськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами та політичним протистоянням різних сил Україна розділилась па дві частини. Історичний період, відомий як **Руїна** досягає свого апогею.

Наступником Ю. Хмельницького на Правобережжі стає **Павло Тетеря-Моржковський**, виходець з київської шляхти. В своїй діяльності П. Тетеря повністю спирається на підтримку польського короля Яна Казимира. Радячи королеві об'єднати всю Україну, він разом з польсько-козацьким військом та союзниками - татарами захоплює майже все Лівобережжя. Знищуючи все на своєму шляху, це військо дійшло до Глухова, та здобути це місто так і не вдається. В цей час поведінка поляків на українських землях викликає цілу низку народних заворушень. Саме на придушення цих повстань й повернув свої війська П. Тетеря, втративши на той час своїх останніх козацьких прибічників. Але розбитий одним з ватажків - повстанців Дрозденком, зрікається булави та 1665 році тікає до Польщі, де отримує посаду брацлавського, ніжинського та чигиринського старости.

Сонце “Руїни” - П. Дорошенко. Після Тетері в гетьманська булава на короткий час опинилась в руках гетьмана **Степана Опари (рік. нар. невід. - 1665)**, який в червні 1665 року з допомогою загонів кримських татар захоплює гетьманську столицю Чигирин.

Через два місяці під тиском оточення та ширших козацьких мас втікає до Криму. Того ж таки року в Чигирині Генеральна Рада вибирає гетьманом **Петра Дорошенка (1627-1698)**, внука гетьмана реєстрових козаків Михайла Дорошенка. Постійно треба було боротися з претендентами на гетьманську булаву. Брацлавський полковник Василь Дрозденко оголосив себе гетьманом. З великим напруженням Дорошенко здобуває Брацлав.

Впроваджуються в життя цілий ряд реформ, за якими стояв митрополит Йосип Тукальський. Всіма своїми діями Дорошенко тільки підкреслює свої наміри - об'єднати Півноч та Лівобережжя в одну сильну Україну. Часто скликає Генеральні наради, здобуває все більшу народну популярність. Враховуючи досвід своїх попередників, для обмеження впливу козацької старшини на військо Дорошенко створює 20 тисячну армію сердюків - найманців, яка підкорялась лише йому.

На початку свого гетьманування Дорошенко мусив визнавати польську зверхність, бо в більшості українських міст розмістились польські залоги. Та для реалізації своїх планів об'єднання України він, не вбачаючи в польській короні чесного союзника звертається до Оттоманської Порти. Султан обіцяє визнати Україну від Перемишля до Сєвська. В 1666 році, використавши ослаблення Польщі внаслідок повстання проти короля Дорошенко з допомогою татар завдає польському війську нищівної поразки під Брацлавом.

30 січня 1667 року відбулось підписання між Росією та Польщею так званої **Андрусівської угоди**, відомої ще як Андрусівський мир. Підписаний в селі Андрусові біля Смоленська - це був мирний договір про припинення російсько-польської війни 1654-1667 року. Згідно з угодою Польща віддає Московії Смоленськ та Сіверську землю і визнає право Москви на Лівобережжя. Київ з околицями до 1669 року мав перейти до Російської імперії. Польщі залишалось Правобережжя (крім Києва) та Білорусь. Землі Війська Запорозького оголошувались під спільним управлінням та слугували буферною зоною проти нападу татар. Розділ України було документально оформлено. Восени 1667 року українське військо кількістю в 24 тисячі чоловік та з кількома десятками тисяч татар під проводом Дорошенка підпорядкували собі Право- та Лівобережну Україну. Таким чином Дорошенко стає гетьманом усієї України.

Того ж таки 1668 року він скликає Раду, де складає умови турецького протекторату: звільнення України від Вісли до Путивля. Спостерігаючи за успіхами Дорошенка певні зовнішні політичні сили розуміючи небезпечність зміцнення України активно беруться за підірив гетьманської влади. Досить тяжкого удару завдали Дорошенкові запорожці, висунувши

проти нього претендента на гетьманську булаву - *Петра Суховія*, якого до того ж визнали татари. Боротьба з Суховієм продовжувалась цілий рік. Ще гірше стало, коли поляки проголосили гетьманом України Уманського полковника *Михайла Ханенка*, з яким вони захопили на той час майже все Правобережжя. В 1669 році пробував домовитись з Польщею, використавши коронування нового польського короля, Михайла Вишневецького. В своїй домовленості Дорошенко вимагав автономії в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств та повне скасування унії. Його ж противник Ханенко просив лише автономії для козаків, і саме його затвердив польський сейм. Боротьба проти нього була дуже тяжка. Починається запекла війна з Польщею.

Виступаючи на Правобережжя, Дорошенко призначає наказним гетьманом Лівобережжя *Дем'яна Многогрішного*.

Тим часом лівобережний гетьман *Іван Самойлович* підбиває московський уряд скористатися ситуацією, а саме: війною поляків з турками, смерть короля М. Вишневецького та розпочати війну з Дорошенком. Коли московсько-козацькі війська перейшли Дніпро до них приєдналися Канівський та Черкаський полки. Цією силою було завойовано майже всю Україну. В березні 1674 року І. Самойлович скликає в Переяславі Генеральну Раду, на якій його обрано гетьманом усієї України.

На той час Петро Дорошенко розчаровується в своїй політиці. Він 1675 року вирішує зректися гетьманства на користь І.Самойловича, і передає булаву Генеральній Раді в Чигирині. Колишнього гетьмана відправили в почесне заслання. Помер 1698 року в селі Ярополчі, що під Москвою. Там його і поховано.

Таким чином, за часів гетьманування спочатку Многогрішного, а потім Самойловича на Лівобережній Україні скінчується доба Руїни і починається новий період - Гетьманщина.

На кінець XVII ст. Лівобережжя перетворилося на центр політичного і культурного життя в Україні. Старшина фактично витиснула рядових козаків з вищих посад і відсторонила їх від участі в урядуванні, бажаючи домогтися у царя особливих привілеїв для себе.

26 липня 1687 р. козацькою радою на *р. Коломак* генеральний писар *І.Мазепа* обирається гетьманом. Тут же підписується нова угода з Москвою - Коломацькі статті: гетьман не мав права змінювати генеральну старшину без дозволу царя, у Батурині розміщувався полк московських стрільців, для захисту від татар на півдні будувалися міста-фортеці (запорожці сприйняли це як зазіхання на їхні привілеї). Разом із тим статті не дозволяли російським воєводам втручатися в українські справи.

Черговий раз автономія України затверджувалася в урізаному обсязі. Окрім цього, за рахунок обмеження гетьманської влади зміцнилися позиції козацької старшини.

І. Мазепа був високоосвіченим політичним діячем. Він знав декілька мов, зібрав багату бібліотеку, ввійшов в історію як великий меценат: за його сприяння було збудовано й відреставровані понад 20 великих Храмів, низку споруд для Києво-Могилянської колегії та ін.

У проведенні внутрішньої політики новий гетьман спирався на козацьку старшину - роздавав їй землі, впорядкував податки, земельну власність. Намагаючись зміцнити гетьманську владу, І. Мазепа вводить Нову категорію козацької старшини - бунчукових товаришів, цілком залежних від нього.

У зовнішній політиці Мазепа відмовився від орієнтації як на Польщу, так і на Туреччину та Крим. Розраховуючи зберегти автономію і розширити кордони на південь і захід, він проводив Промосковську політику. До того ж гетьман був близьким другом Петра І.

У кінці XVII ст. Мазепа зі своїм військом бере участь у походах Петра І проти Туреччини. Були захоплені фортеці Кізикермен, Ісламкермен. Але у 1700 р. Петро І укладає мир з Туреччиною, починаючи Північну війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Підписується Константинопольська мирна угода, згідно з якою дніпровські фортеці мали бути ліквідовані. Азов переходив до Росії, але вона не отримувала виходу до Чорного моря.

Поступово Петро І втягує Україну в Північну війну. Ще у 1699 р. після рішення польського сейму про ліквідацію козацтва на Правобережній Україні спалахує повстання під керівництвом С.Самуся, С.Палія і А.Абазіна. Вони неодноразово зверталися за допомогою до

Росії, але допомога повсталим явно суперечила її зовнішньополітичним планам, оскільки Польща була фактично єдиним союзником Росії у Північній війні. В 1704 р. за наказом Петра I лівобережні полки Мазепи передислокувалися на Правобережжя.

Повстанці сприйняли це як допомогу з боку Росії, але гетьман у своєму універсалі розкрив сенс цієї акції: допомога польському королеві у наведенні порядку в країні. Проте повстанці не припинили опору, і тільки арешт Палія та захоплення Мазепою основних міст Правобережжя покладають йому край. Мазепа затвердився на Правобережжі, збільшив кількість полків, роздав землі козацькій старшині.

Північна війна дедалі більше утискала інтереси України. Тисячі українців гинули у походах, на будівництві фортець та нової столиці - Санкт-Петербурга.

У 1708 р. перед Україною виникла загроза нападу Польщі та Швеції. На прохання Мазепи про допомогу Петро I відповів відмовою. Ставало ясно, що подальша централізація управління в Росії та існування Гетьманщини були несумісні. Окрім цього, участь козаків у Північній війні виявила, що їхня боєздатність менша, ніж регулярного російського війська. Коли поповзли чутки про намір Петра I реорганізувати козацтво, а гетьмана замінити російським ставлеником, то захвилювались і старшина, і Мазепа. Такі дії Петра I з юридичного огляду розв'язували руки Мазепі, бо за умовами угоди 1654 р. Росія була зобов'язана надавати Україні військову підтримку.

Отут Мазепа робить свій історичний вибір і починає переговори зі Швецією. Він обіцяє Карлові XII зимові квартири в Україні для шведської армії, запаси їжі та фуражу та військову допомогу в обмін на звільнення України від впливу Москви. В кінці жовтня 1708 р. Мазепа виступає з Батурина назустріч шведам. Пізніше між Україною і Швецією було укладено угоду, згідно з якою остання виступала гарантом козацьких вольностей і недоторканності українських кордонів. Заклики Мазепи підняти повстання проти російського царя не знайшли підтримки серед селян і козаків, які боялися знову потрапити під владу польської шляхти. Тому замість обіцяних 50 тис. війська Мазепа зміг привести з собою лише близько 2 тис.

Петро I здійснює рішучі заходи. Збирається Глухівська рада, де обирається новий гетьман - І.Скоропадський, Було зруйновано козацьку столицю Батурин, а її мешканці повністю винищені. Бік Мазепи взяли запорожці під орудою кошового отамана К. Гордієнка. За це Петро I у 1709 р. ліквідує Запорізьку Січ. Вирішальний бій між супротивниками стався 27 червня 1709 р. під Полтавою. Війська Карла XII і Мазепи були розбиті, і вони відступили у Молдавію під владу Туреччини. Тут 22 вересня 1709 р. І. Мазепа помер.

Спілка зі Швецією і поразка у війні з Росією безумовно відіграли фатальну роль в історії України. Головними причинами провалу політики Мазепи можна вважати передусім вузькість соціальної бази, на яку він спирався, і переоцінка сил Швеції. Це й зумовило неможливість збереження оптимального варіанту української автономії у найскладніших внутрішньо- і зовнішньополітичних умовах. У другій половині XVIII ст. в Україні утверджується суспільно-політичний устрій, характерний для всієї Російської імперії. Усі органи Української держави були остаточно знищені.

Феномен українського бароко.

Принципово важливим є питання про те, чим було бароко: одним із напрямів літератури та мистецтва XII ст. чи цілою культурно-історичною епохою? Більшість дослідників вважають, що бароко необхідно розглядати як нову епоху європейської культури, що прийшла після кризи Відродження. Бароко виникло у Західній Європі, але набуває поширення не тільки у католицьких, а й у протестантських і православних країнах. Бароко цікаве тим, що воно було першим загальноєвропейським художнім напрямом. Саме бароко стало тим стилем, який охопив як латинську Європу, так і майже всі країни православно-слов'янського кола – Україну, Росію, Білорусію, Сербію, Румунію, Молдавію і набув у кожній з них значного розвитку.

Виникнення нового напрямку було пов'язане з кризою Відродження і в окремих своїх аспектах він залишався вираженням Відродження. Але, передусім, бароко намагалось дати відповідь на складні проблеми, які висувалися новою епохою, і саме у цьому його основний

зміст. Динамізм мистецтва бароко зумовлювався його схильністю до метафорично-алегоричного осмислення дійсності, до контрастів і антитез. Популярними формами художнього дослідження прихованих зв'язків різних явищ довколишнього світу стають емблеми й концепти. В системі жанрів чільне місце посідають різні види драматургічного письменства. Відбувається своєрідна театралізація мистецтва, що викликає посилення емоційності викладу й декоративності форми. Посилюється взаємодія української культури з польською, за посередництвом якої відбувається засвоєння художнього досвіду інших європейських літератур (італійської, іспанської, німецької тощо).

Українському бароко були властиві різні ідейно-політичні та формально-стильові тенденції: «високе бароко», або офіційне, феодальної аристократичне (так зване сарматське бароко); «середнє бароко» і «низове», або «народне бароко», що розвивалося в тісній взаємодії з фольклором. На ґрунті «низового бароко» виникли жартівливо-пародійні різдвяні і великодні вірші, вертепна драма, шкільні інтермедії, а у XVIII ст. — бурлеск і травестія, гумористичні віршовані оповідання і соціальна сатира.

Архітектура та скульптура бароко. Впливи рококо та класицизму.

Найвищі мистецькі шедеври козацької доби втілено в архітектурі. У містах цієї пори значно зростає вага міщанства. Тут споруджуються ратуші, монументальні кам'яниці, а на околицях — житла ремісників. Слід пам'ятати, що в містах жило багато іноземців — німців, вірмен, греків, євреїв. Тому в містах — Львові, зокрема, — можна було бачити силуети ратуш, латинських костьолів, українських та вірменських церков. Польська експансія позначилася і в тому, що жодна церква не могла бути вищою за костьол.

Значний вплив на будівництво "кам'яниць" тут мали форми дерев'яного житла. Найпоширеніший будинок — такий, що нагадує селянську хату "на дві половини". Характерною є "кам'яниця" чернігівського полковника Якова Лизогуба (кінець XVII ст.). Фасади її були декоровані глибокими нішами, фігурними фронтонами і широкими пілястрами, що створювало багату світлотіньову гру і надавало будівлі святково-радісного вигляду.

Народні майстри України у XVI ст. нагромадили величезний досвід у дерев'яній архітектурі. Будівничий геній народу виявив себе попри всю недосконалість техніки будівництва. Простою сокирою споруджувалися і звичайнісінькі хати, і чудово прикрашені церкви, які вразили досконалістю форм і сміливістю конструкцій вже згаданого мандрівника Павла Алепського.

Загальнонародне піднесення після визвольної війни 1648—1654 років виявилось в тому, що козацькі та міщанські "громади" поспішають споруджувати у своїх маєтках і селах стрункі та урочисті храми. Напевне, вже в другій половині XVI ст. були створені різні конструктивні та архітектурно-художні варіанти поєднання квадратного і восьмигранного в своїй основі зрубу з пірамідальними чи восьмигранними куполами (банями), які мали від одного до кількох заломів. Для захисту зрубу від вологи його оббивають гонтом і роблять широкий захисний навіс на стовпах чи консолях — залишках деревини. Гонт м'яко обіймає форми зрубу, створюючи м'який, плавний перехід від однієї форми до іншої. У цьому полягає своєрідність і особлива чарівність українських дерев'яних храмів. Зберігся ряд високомистецьких дерев'яних споруд того часу. Одна з них — церква Святого Духа в Рогатині, побудована в першій половині XVII ст. на пагорбі біля злиття невеликих річок.

Рідкісною гармонією форм відзначається церква Воздвиження у Дрогобичі, вишуканістю композиції церква Юра — там само.

Найхарактерніша особливість, що вирізняє українські дерев'яні храми, — та, що церковне приміщення перекрите не плоскою стелею, а високим, вежеподібним зрубом. Тому в українських культових спорудах завжди є повна відповідність внутрішнього простору і зовнішньої архітектури. Храми ззовні мають вигляд кількох веж ("бань"), згрупованих за певною системою (три, п'ять, сім і дев'ять "бань").

Ще у XV ст. українські народні зодчі винайшли особливий конструктивний прийом — залом, відомий лише в українській архітектурі. Квадратну в основному кліть — зруб —

накривають пірамідальним верхом; на цю зрізану піраміду ставлять вертикальний зруб, накритий пірамідальним рубленим склепінням. Ця комбінація похилих і вертикальних частин верху української дерев'яної церкви і є заломом. Відомі храми з одним і двома залами. Далі почали завершувати квадратну клітку восьмигранним верхом — це дало великий архітектурно-художній ефект і стало одним із характерних барокових прийомів українських культових споруд.

Друга особливість: храми не мають ні головних, ні другорядних фасадів. Вони — як скульптура — мають розглядатись з усіх боків. Тому красу українських барокових храмів важко збагнути в проекції чи малюнку, їх треба бачити у натурі, обійти навколо. Вони вражають дивною гармонією, зачаровують інтимністю і задушевністю.

Третьою особливістю дерев'яних храмів є велика кількість сполучень і варіацій нижніх, середніх і верхніх частин споруди. При цьому вдалі сполучення ніколи не загасають, щоразу створюються нові комбінації, що породжує багатоманітність і неповторність дерев'яних храмів у різних областях України.

Дуже оригінальними є інтер'єри дерев'яних храмів, часто незвичної і вишуканої форми. Інтер'єрам приділялася така увага, бо храм — це місце спілкування людей з Богом і поміж собою. Досконалі художні форми начебто випромінювали духовну енергію. Весь простір храму сповнювався магією впливу, який примножувався різьбленими іконами й квітковим орнаментом. До того ж, вони уквітчані вишитими рушниками. Відповідному настроєві сприяли й килими на підлозі та лавках. Примхлива гра світла на позолоченому різьбленні іконостасів, спів і речитатив, запах ладану — все це творило урочисте, мальовниче і миле людині середовище.

Характерно, що після середини XVII ст. світло у новозбудованих дерев'яних церквах вже не мерехтіло слабкими відблисками на позолоті іконостаса (бо проходило через маленькі віконця), а цілими потоками вливалось, сяючи в іконостасах, посилюючи урочистий і радісний настрій. Дерев'яна храмова архітектура України представлена різними школами: волинською, галицькою, гуцульською, буковинською, закарпатською, а також лемківською, бойківською, придніпровською. Прекрасними зразками створених народними майстрами XVII—XVIII ст. дерев'яних споруд служать храм Покрови у Ромнах Полтавської області заввишки понад 30 метрів, церква Миколая із села Кривки (нині у Львові), церква Параскеви у селі Крехів Львівської області, Михайлівська церква у Мукачеві Закарпатської області, Троїцький собор у Новосельцях Дніпропетровської області та чимало інших.

Блискучими пам'ятками козацького бароко в архітектурі стали кам'яні церкви. Пафос боротьби й перемоги викликав до життя справжні архітектурні шедеври. Гармонійність і пишність, подеколи бундючність форм, розмаїття мальовничих композицій найкраще відповідали естетичним смакам українців. Приваблювала в бароковому стилі динамічність, експресивність, внутрішня напруга, що були покликані вразити, збудити уяву. Українських архітекторів вабили декоративні можливості бароко, єдність споруди з довкіллям.

Український козацький собор органічно вписується у картину духовних пошуків європейського бароко. Пригадаємо враження від барокового твору в Європі: "Зречення зрозумілого... Потреба в тому, що викликає захоплення... Об'єкт ніби зникає з поля зору глядача..." Хіба це не про хрещаті п'ятибанні храми Києва, Чернігова, Ніжина, Ізюма, Новгород-Сіверського? Щоб краще зрозуміти їх особливості, порівняємо два типи собору: бароковий — п'ятиверхий — і давньоруський — тридільний і прямокутний у плані, бо вони є найпопулярнішими типами сакральних споруд в Україні.

Це не просто два типи споруд, це два типи художнього мислення:

давньоруський храм — будова цілком раціональна: має обличчя (фасад), спину (апсиди), його простір має початок і кінець, складається з функціонально диференційованих частин (місце для хрещення, для віруючих, для духовенства тощо);

козацький же собор — однаковий із усіх чотирьох боків. Кожен, хто спробує обійти Миколаївський собор у Ніжині чи Георгіївський у Видубицькому монастирі, відчуватиме, що

весь час обертається довкола осі. Це, на думку мистецтвознавців, є переживанням неподільної єдності кінцевого і безмежного, безкрайньої складності всього суцього.

Своєрідність виявляє себе і при порівнянні його з ренесансною архітектурою. Ренесансна графічність змінюється живописністю, пластика, що стає основним засобом художньої виразності, створює неспокійну гру світла і тіні, панують криволінійні обриси, статичність ренесансних композицій змінюється бурхливою динамікою форм: "розриваються" фронти і карнизи, групуються колони і пілястри. Фасади та інтер'єри насичуються скульптурами. В інтер'єрах широко вживається позолота, ліпнина, різьблення, мальовничі плафони.

Піднесеність, схвильованість, фольклорна життєрадісність, але й загадковість, незрозумілість характерні також для таких шедеврів барокової архітектури, як Спасо-Преображенська церква у Сорочинцях, Катерининська церква у Чернігові, Всехсвятська церква на Економічних воротах у Києво-Печерській лаврі, Покровський собор у Харкові.

Національні риси українського бароко виявилися не лише у типах споруд, а й у віртуозному опануванні прийомів цегляної кладки, соковитому декорі. Іншими були замовники, смаки і вимоги, іншими були й архітектори — переважно іноземці — на західних землях України. З посиленням політики католицької експансії пов'язане спорудження великої кількості католицьких монастирів у Галичині, на Волині, Поділлі, Правобережжі (єзуїтський костьол Петра і Павла у Львові, костьол Кармелітів та ін.). Риси бароко властиві й іншим типам будівель — палацовим, замковим тощо (приміщення королівського арсеналу у Львові).

Бароко — це стиль архітектурних ансамблів. Достоїнства його у Придніпров'ї та східних областях України потужно виявили себе саме в унікальних архітектурно-ландшафтних ансамблях. Провідна ідея належить собору, але всі інші споруди поєднані масштабом, ритмом пластичних чергувань.

Відновлені у XVII ст. на кошти козацької старшини давньоруські святині — київський Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий собор, Кирилівська церква у Києві, Спаський собор і собор Єлецького монастиря в Чернігові і, особливо, Успенський собор Печерського монастиря, що здавна був найпопулярнішою будовою на Русі, — всі "вбралися" у бароковий "одяг". Було добудовано верхи, з'явилися архітектурні додатки, фасади прикрасились декором, іншими стали куполи. Поступово відходять у минуле прийоми цегляної пластики, фасади приміщень штукатурять, білять і опоряджують ліпниною. Так виникли цільні в своєму художньому вираженні ансамблі Києва, Чернігова, Переяслава, а також Межигірський, Красносільський, Густинський та інші монастирі.

Певні стильові зміни пов'язані з ім'ям архітектора І.Г. Шеделя, автора палаців Меншикова на Васильєвському острові та в Оранієнбаумі, а також інших будівель, характерних для стилю петровського бароко. Він приїхав на запрошення Києво-Печерської лаври для будівництва великої дзвіниці. Лаврська дзвіниця — своєрідний програмний архітектурний твір свого часу. Це була найвища споруда в межах імперії — 96,5 м. Дзвіниця — вперше в українській архітектурі — побудована за принципами ордерної архітектури.

Крім споруд у Лаврі, Шедель виконує замовлення київського митрополита Рафаїла Заборовського і, судячи з усього, йому належить проект знаменитої Брама Заборовського (західних воріт Софійського монастиря), що є однією із кращих і найхарактерніших пам'яток українського бароко XVIII ст. Шедель добудував також другий поверх Київської академії на Подолі, спорудив Софійську дзвіницю, яка стала, подібно до Лаврської, однією з провідних домінант міської забудови. У формах українського бароко другої половини XVII — початку XVIII ст. зведено також митрополичий будинок і трапезну Софійського монастиря.

У 1747 р. починається будівництво у Києві Андріївської церкви — архітектурного шедеву світового значення. Вибір місця для спорудження не випадковий. На пагорбі, що домінує над Подолом, ще на початку XVIII ст. була побудована церква, що завершувала перспективу головної вулиці Києва. Центрична об'ємна композиція нового храму визначалась вже тим, що цю споруду було видно з усіх боків. Проект церкви виконаний видатним архітектором Растреллі. Андріївська церква — один із ранніх творів великого митця, в якому

він вперше звернувся до місцевих національних композиційних особливостей. Стрункий силует хрестової у плані церкви із стрімко злітаючим вгору високим куполом, що завершується бароковою главкою і чотирма тонкими вежками, з усіх сторін "прочитується" на фоні неба. Храм казково гарний у панорамі київських придніпровських пагорбів. Ошатність його підкреслена багатством пластики, світлою гамою бірюзових стін, білих колон і золотих капітелей та деталей декору.

Також за проектом Растреллі в той же час у Києві споруджується Імператорський (Маріїнський, як він став називатись пізніше) палац. У первісному вигляді він не зберігся, згорів і був відбудований у стилі растреллівської архітектури.

Справжнім шедевром барокової архітектури України є дзвіниця Дальніх печер Києво-Печерської лаври, побудована талановитим українським народним зодчим С. Ковніром, який майже протягом 60 років вів будівельні роботи у Лаврі та її володіннях. Вся архітектура дзвіниці — композиційний ефект її двох ярусів розбудовано на контрасті горизонтальних і вертикальних елементів — відзначається високим професіоналізмом. Проект дзвіниці, як вважають, належав видатному українському архітекторові І.Г. Григоровичу-Барському, багаторічному головному архітектору київського магістрату, у творчості якого особливо яскраво виявилися національні риси.

У подальшому розвитку архітектури (як і всієї української культури) ми бачимо відхід від колишньої перенасиченості прикрасами до простоти і раціональності. Почуття поступається місцем розумові, розсудливості, що вже є прикметою нового стилю — класицизму.

Освіта.

Основним центром культурного життя всієї України у період, що розглядається, залишається Київ. Це багато в чому було зумовлено освітньою діяльністю Києво-Могилянського колегіуму, який з 1658 р. періодично то набував, то втрачав статус академії, доки цей статус не було остаточно затверджено 1701 р.

На західноукраїнських землях у 1661 р. було засновано Львівський університет, але він став центром колонізації західноукраїнського населення. Єзуїтські та уніатські колегії продовжували діяти у найбільших містах Правобережжя та Західної України. У деяких містах ще залишалися братські школи, але вони поступово занепадають. З другої половини XVIII ст. з'являються нові навчальні заклади - гімназії у Кременці, Володимирі-Волинському, Чернівцях. Але навчання і виховання в них мало пропольське ідеологічне спрямування.

Студенти Київської академії здебільшого йшли до війська, пожежі та військова руїна нищили шкільні будинки та надані маєтності. У 1666 р. московські урядовці безуспішно намагалися зовсім закрити цей освітній заклад. З 70-х рр. XVII ст. починається новий розквіт діяльності академії, який свого апогею досягає на межі століть. Навколо ректорів Варлаама Ясинського та Йоасафа Кроковського формується новий культурний осередок: Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Іларіон Мигура, Іларіон Ярошевицький, Лаврентій Горка, Гавриїл Бужинський, Гедеон Вишневський, Йоасаф Горленко (св. Йоасаф Білгородський), Феофілакт Лопатинський та ін.

Академія була щедро забезпечена матеріально як з боку вищого духівництва, так і з боку козацьких гетьманів. Професорів і студентів Академії серед багатьох інших українців постійно запрошують до Росії, де вони стають піонерами західноєвропейської просвіти й культури. Проте в культурницькій діяльності Академії з'явилися й слабкі сторони: наука в ставала чим далі все більш відірваною від повсякденного і тогочасного наукового життя, мала до певної міри схоластичний характер.

В академії одночасно навчалася до двох тисяч студентів не лише з України, але й Білорусії, Росії, Молдавії, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Греції. Навчання і виховання в ній ґрунтувалося на ідеях християнського гуманізму і просвітництва, які передбачали піднесення ролі освіти в прогресі суспільства. Пріоритет у навчанні залишався за гуманітарними дисциплінами.

Останній період підйому в культурній діяльності Київської академії пов'язується з ім'ям митрополита Рафаїла Заборовського, який починаючи з 1731 р. зібрав новий культурний осередок, до якого входили Митрофан Довгалевський, Сильвестр Ляскоронський, Георгій Кониський, Павло Конюсевич, Сильвестр Кулябка та ін. У цей час оновлено будівлі Академії та реформовано навчальний процес. У другій половині XVIII ст. Академія заходами Катерини II поступово перетворюється на замкнений становий освітній заклад для дітей духівництва, позбавлений матеріальної бази. Останнім великим ученим Академії був Іван Фальківський, який займався географією, астрономією, математикою, історією, архітектурою, заснував культурний осередок «Вільне поетичне товариство».

На Лівобережжі близьку до вищої освіти давали колегії, які було засновано в трьох містах: Чернігові (1700), Харкові (1726), Переяславі (1738). Пізніше усі три заклади було реформовано на духовні семінарії.

Таким чином, централістична політика Катерини II поклала кінець вищій та середній освіті на українських землях. Натомість у Києві, Новгороді-Сіверському та Катеринославі було заведено «главния народния училища», що прирівнювалися до нижчих класів пізніших гімназій, і які, всупереч своїй назві, мали замкнений становий характер та ще й вкрай обмежену кількість учнів. На середину XVIII ст. на Лівобережжі було 866, а на Слобожанщині - 129 початкових шкіл, які розміщувалися майже у всіх містах і селах цього регіону. За рішенням Генеральної військової канцелярії на території всіх полків були засновані школи. У Лубенській полковій школі навчалось одночасно до 1000 дітей.

Досить високою була грамотність серед запорозьких козаків. Основний відсоток найосвіченіших серед них давала Запоріжжю Київська академія. На землях Війська Запорізького низового були школи, які поділялися на січові, монастирські і церковнопарафіяльні. На Правобережжі та західноукраїнських землях, що перебували під пануванням Польщі, діяли братські школи. Важливим осередком освіти і науки в Західній Україні був Львівський університет, відкритий на базі єзуїтська колегії у 1661 р. грамотою короля Яна II Казимира. В університеті діяли чотири факультети: філософський, теологічний, юридичний і медичний. Викладання велося латинською мовою. Зі встановленням у Галичині австрійського панування (1772 р.) в університеті відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив існування в ньому окремих кафедр, які увійшли до так званого Українського інституту (Студіум Рутенум). Діяльність цієї структури суворо регламентувалася. У навчальний процес 1787 р. було запроваджено викладання української мови. Однак викладання всіх предметів в університеті проводилося лише німецькою або польською мовами. З 1790 р. його діяльність підпорядковувалась консенсу — австрійській урядовій установі, що відала питаннями освіти. Проіснував інститут до 1805 р.

Література. Розвиток передової суспільно-політичної думки.

З другої половини XVII ст. почався період піднесення літературної творчості, її ідейної та естетичної переорієнтації. Характерні риси літератури нового часу такі: 1) зберігся зв'язок літератури з релігійним світоглядом; 2) мистецтво слова, зокрема література, поступово ставало самостійною галуззю творчості; 3) все виразніше виявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми і способи художньо-словесного зображення; 4) головна увага письменників зосереджувалася на людині, а також її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури, що розвивалися під впливом соціально-економічних і культурно-освітніх умов.

Друга половина XVII ст. — це період розквіту в українській літературі стилю бароко, який був одним з головних стильових напрямів у мистецтві Європи наприкінці XVI —середині XVIII ст. Замість простої гармонійності ренесансу в літературній традиції бароко панувала ускладненість. Антропоцентричність відійшла на задній план, і культура частково повернулася до теоцентризму. Динаміка і рухливість літературного бароко виявилася у прагненні авторів до напруги, авантюри, антитез, мистецької гри, намагання схвилювати, занепокоїти читача. Звідси

— пристрасть до гіпербол, парадоксів, гротеску. Твори переобмежені мистецькими прикрасами, оригінальними чудернацтвами.

Феномен українського літературного бароко пов'язаний з іменами К.Транквіліона-Ставровещького, І.Гізеля, Л.Барановича, І.Галятівського, П.Мамки, Г.Сковороди та інших видатних письменників і філософів.

Окремі твори описували історичні події: битви під Хотиним, Берестечком, Віднем. З-поміж авторів епічної поезії релігійного змісту відомий І.Максимович, автор великої (на 23 тис.рядків) поеми "Богородице Діво" (1707 р.), С.Мокрієвич, відомий як поет-перекладач біблійних текстів. "Дидактичний" (повчальний) епос представлений поемами С.Климовського "О правосудію, правді і бодрости" та "О смиренні височайших".

Сатирично-гумористичні вірші Івана Некрашевича "Ярмарок" і "Сповідь" відтворювали колоритні побутові сцени, критикували окремі явища та суспільні недоречності. Найширшою гілкою барокової літератури стали твори з релігійним забарвленням, церковні проповіді тощо. Теоретиком проповідницької майстерності був Й.Галятівський, автор "Науки або способу зложеня казаня". Великі збірки проповідей "Огородок Марії Богородиці" (1676 р.) і "Вінець Христов" (1688 р.) видав А.Радивилівський. Уславленими проповідниками були єпископи Л.Баранович, автор збірок "Меч духовний" (1666 р.) і "Труби словес проповідних", святий Д.Туптало, С.Яворський, Ф.Прокопович та ін.

Головним завданням ораторсько-проповідницької прози було роз'яснення християнської догматики і моралі. Проповіді високо оцінювали добродійні діяння людей — вірність ідеям православ'я, прагнення до миру, злагоди та спокою. Одночасно вони викривали людські вади: заздрість, підступність, зрадливість, лицемірство, невдячність, жадобу, моральну розпусту. Барокову літературну традицію представляють також дискусійно-полемічні твори — трактати, діалоги, диспути, памфлети. Серед їх творців були церковні діячі, письменники, вчені, зокрема Л.Баранович, Ф.Сафонович. У процесі дискусії полемісти торкалися не лише теологічних, а й філософських, соціально-політичних проблем. Помітний слід залишили такі твори полемічної літератури, як "Бесіда" І.Галятівського, а також "Нова міра старої віри" Л.Барановича. З середини XVII ст. у літературі почав культивуватися жанр езопівської байки. Її вивчали у школах, розповсюджували в рукописних збірниках. Історико-літературне значення байок полягало в тому, що вони принесли в Україну кращі езопівські сюжети, сприяли формуванню жанру, який виконав історичну роль у процесі становлення нової української літератури. Важливе місце у літературній творчості XVII ст. посідають історико-мемуарні твори. Окрім згаданого вже "Синопису" (1764 р.), авторство якого приписується І.Пзелю, слід також згадати "Густинський літопис" — працю невідомого автора, переписану монахом Густинського монастиря біля Прилук М.Лосицьким. Події в ньому описуються від найдавніших часів у історії України до кінця XVI ст.

Розвиток наукових знань. Козацькі літописи.

У XVIII ст. поширилися медичні знання. З'явилася низка лікарів-українців, які отримали вчений ступінь доктора медицини: І.Полетика, М.Кружень, П.Погорецький, Н.Максимович, І.Рущий, О.Шумлянський, М.Тереховський, І.Данилевський та ін. У м. Лубни у 1707 р. відкрилася перша в Україні польова аптека, а 1787 р. в Єлисаветграді — перша медична школа, де лікування у госпіталі поєднували з вивченням медицини.

Діяльність українських лікарів була спрямована на пошуки засобів і методів боротьби з епідемічними захворюваннями. Зокрема, Є.Мухін запровадив віспощеплення та різні запобіжні засоби боротьби з холерою. Знаменитий епідеміолог Д.Самойлович не лише описав епідемію чуми, що спалахнула у Херсоні та Кременчуці 1784 р., а й виклав методи її запобігання, що схвально прийняли іноземні академії.

У 1795 р. Амбодик-Максимович опублікував перший вітчизняний підручник з ботаніки. Він був також автором першого класичного спеціалізованого посібника «Врачебное веществословие, или описание целительных растений». Визвольна боротьба за українську

державність стимулювала й інтерес до історії. Історична думка формується як активна складова у державницькій ідеології кращих представників українського народу.

У 1672 р., коли Київ мав перейти під польську владу, з друкарні Києво-Печерської лаври вийшла «Хроніка...» ректора Київської академії Ф.Сафоновича, в якій відтворено той історико-політичний фон, на якому відбувалися усі важливі події з давньоруського, литовського і польського періодів української історії. У 1674 р. у Києві вийшов друком «Синопис, або Стислий опис від різних літописців про початок слов'яно-руського народу». Це був перший систематизований підручник з вітчизняної історії, яку було введено до шкільних програм як самостійний предмет. «Синопис» орієнтувався на московську монархічну концепцію державного устрою.

Розквіт жанру історично-мемуарної прози припадає на другу половину XVII — першу половину XVIII ст. Серед історичних творів XVIII ст. особливо вирізняються три фундаментальні козацькі літописи — "Літопис Самовидця", Г.Грабянки та С.Величка. Цінною пам'яткою української історіографії другої половини XVII ст. вважаються "Літопис Самовидця", який охоплює історичні події з 1648 р. до 1702 р. В історичній літературі висловлена думка про те, що автором літопису був козацький старшина Роман Ракушка-Ромаповський. Головна подія літопису — визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі 1648—1654 рр. Визначним історичним твором був літопис гадяцького полковника і судді Григорія Грабянки (р.н.невідомий — 1738 р.), що охоплює історичні події періоду від Б.Хмельницького до обрання гетьманом Г.Скоропадського (1648—1702 рр.). Літопис Самійла Величка (1670—1728 рр.) "Сказаній о войне козацкой з поляками через Богдана Хмельницкого" — наймону-ментальніший твір в українській історіографії і за обсягом, і за змістом. Літописець використав величезну кількість документального матеріалу.

Філософія Г.Сковороди.

Важливий внесок в історію всієї духовної культури українського народу та її барокової літературно-філософської традиції зробив, зокрема, Григорій Савич Сковорода (1722—1794 рр.) — видатний український філософ, мислитель, гуманіст, просвітитель, письменник, лінгвіст, педагог, музикант. Він народився у сім'ї малоземельного козака-підпомічника в с.Чорнухи на Лубенщині. Вищу освіту здобув у Києво-Могилянській академії, майже три роки був співаком придворної капели в Петербурзі, потім відвідав низку країн Європи.

У 1751 р. Г.Сковорода повернувся на батьківщину. Тривалий час працював домашнім вчителем, а згодом викладачем Переяславського і Харківського колегіумів. Проте світська і церковна влада переслідувала мислителя за його філософське вчення, розбіжне з офіційними концепціями Православної церкви. Тому він змушений був 1769 р. остаточно залишити педагогічну роботу.

У своєму розумінні світу філософ дотримувався морально-етичних засад одвічної боротьби "добра" і "зла". Під "злом" він розумів прагнення до збагачення, паразитизм, розбещеність. Протилежність "зла" — "добро", що символізує високі духовні інтереси людини. Отже, філософське вчення українського мислителя було об'єктивно спрямоване на утвердження ідей гуманізму, добра, справедливості.

Дотримуючись позицій гуманізму, Г.Сковорода обстоював єдність людини і природи. На думку філософа, шлях до людського щастя прокладається через самопізнання. Пізнати себе, за Сковородою, — пізнати божественне у собі. Теорія самопізнання пов'язувалася з ідеєю суспільно-корисної "сродної" праці, яка полягала в утвердженні прав кожної людини на щастя відповідно до природних здібностей. На думку філософа, головною умовою поліпшення народного життя є поширення освіти, духовне звільнення людини.

Творчість Г.Сковороди — перлина барокової української літератури другої половини XVII ст. Упродовж 1769—1779 рр. він написав 30 байок, об'єднаних у збірку "Басни харьковскія". В них висловлювався протест проти соціального гніту, високо оцінювалися моральні якості українських селян: чесність, доброта, працьовитість, скромність, природний розум. У цих байках знайшли подальший розвиток сатиричні традиції давньої української

літератури. Талант Г.Сковороди як поета широко розвивався у віршованих творах, кращі з яких об'єднані у збірці "Сад божественних песней". Тут поет виступає співцем свободи, прославляє "отця вольності" Богдана Хмельницького, висловлює антимоноархічні настрої.

Теми доповідей, рефератів:

Причини і наслідки Руїни.

Архітектура «козацького бакроко»

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Рекомендована література

Основна

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

Допоміжна:

3. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.

4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

5. Подкупко Т.Л. Соціально-економічне, політичне та військове значення Півдня в державному становленні України середини XVII ст. // Південь України у вітчизняній та європейській історії: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції : [зб. наук. праць] (13-14 верес. 2018 р., м. Одеса). – Одеса: Екологія, 2018. – С. 76-81.

6. Подкупко Т.Л. До історії козацтва на теренах Одещини (XVII-XIX ст.) // Південний захід. Одесика. Історико - краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 15. – Одеса: Друкарський дім, 2013. – С. 66-74.

7. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття № 7

Тема: Культура України (кінець XVIII - поч. XX ст.).

Мета: сприяє вивченню і розумінню вітчизняної історії у загальнолюдському контексті; допомагає зрозуміти процеси еволюції народу і держави в козацькі часи; орієнтує студента в основних закономірностях суспільного, громадського і цивілізаційного розвитку та тлі особливостей епох і регіонів; дозволяє збагнути єдність українського етносу у його етнографічній, культурній, мовній, економічній різноманітності

Основні поняття: системи освіт, розвиток природничих і технічних наук, роль суспільних наук у формуванні національної свідомості українства, український модерн: архітектура, живопис, література

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Які важливі культурні події відбулися в Одесі у XIX ст.?
2. Де на українських землях і чому було більш активне політичне життя?

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. В якому році відбувся найвідоміший виступ гайдамаків «Коліївщина»?
 - A 1768
 - B 1775
 - B 1794
 - Г 1812
2. «Рішительні пункти» було прийнято за гетьманства:
 - A Б.Хмельницького
 - B І.Мазепи
 - B Д.Апостола
 - Г К.Розумовського
3. Українські землі в XIX – на початку XX ст. входили до складу:
 - A Російської імперії, Речі Посполитої, Туреччини
 - B Російської імперії, Австро-Угорщини
 - B Австро-Угорщини, Російської імперії, Туреччини
 - Г Російської імперії, Туреччини
4. Іноземцями (сербами, німцями, болгарами, греками, вірменами) в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. були значною мірою залюднені вільні землі губерній:
 - A Катеринославської, Чернігівської, Полтавської
 - B Таврійської, Херсонської, Катеринославської
 - B Полтавської, Херсонської, Київської
 - Г Київської, Чернігівської, Полтавської
5. II Малоросійська колегія, створена Катериною II, управляла Україною:
 - A 1764 – 1786 рр.
 - B 1722 – 1727 рр.
 - B 1762 – 1775 рр.
 - Г 1787 – 1791 рр.
6. Рух гайдамаків у XVIII ст. розпочався:
 - A на Лівобережжі та Слобожанщині
 - B на Правобережній Україні
 - B в Галичині, Буковині та Закарпатті
 - Г у Криму
7. Вкажіть місто, в якому було відкрито першу організацію «Просвіта» у Наддніпрянщині:
 - A Катеринослав
 - B Одеса
 - B Чернігів
 - Г Київ

8. Знищення Задунайської Січі спричинено:

А переходом частини задунайських козаків на бік Російської імперії в ході російсько-турецької війни 1828-1829 рр.

Б участю задунайських козаків у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. на боці Туреччини

В відмовою задунайських козаків підтримати Туреччину, союзника Наполеона, у франко-російській війні 1812-1814 рр.

Г включенням придунайських земель до складу Російської імперії в результаті російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

9. Поява Емського указу 1876 р. імператора Олександра II пов'язана з

А активізацією діяльності об'єднань української інтелігенції - громад

Б участю українців у польському національно-визвольному повстанні

В викриттям владою учасників Кирило-Мефодіївського братства

Г виданням українського альманаху "Русалка Дністровая"

10. Першу українську оперу "Запорожець за Дунаєм" написав:

А В.Гулак-Артемівський

Б М.Лисенко

В О.Верстовський

Г О.Вересай

11. Коли й де вийшов перший твір, написаний народною українською мовою

А у 1798 р. в Петербурзі

Б у 1802 р. в Києві

В у 1810 р. в Харкові

Г у 1814 р. у Львові

12. В якому році відкрито університет в Одесі

А 1809 р.

Б 1846 р.

В 1878 р.

Г 1865 р.

12. В якому році було перше видання «Кобзаря»

А 1840

Б 1860

В 1861

Г 1845

14. Де у 1886 р. І.Мечников і М.Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію

А в Києві

Б у Харкові

В в Одесі

Г у Львові

15. Автор картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану»

А І.Рєпін

Б А.Куїнджі

В М.Пимоненко

Г І.Айвазовський

Обговорення теоретичних питань:

Формування системи освіти. Внесок українських вчених у розвиток природничих і технічних наук. Роль суспільних наук у формуванні національної свідомості українства. Становлення національної літератури. Роль творчості Т.Г. Шевченка у становленні української культури. Розвиток живопису. Архітектура і містобудування. Музичне мистецтво. Розквіт театру. Український модерн: архітектура, живопис, література

Формування системи освіти.

Велику роль у піднесенні культури мали навчальні заклади. Однак, в освітній сфері, як і в інших, існувала класова поляризація. Система шкіл на Україні не охоплювала початковим навчанням усіх дітей шкільного віку. Відчувалася нестача шкільного обладнання. Загальна освіта в основному орієнтувалася на релігійне виховання дітей. До того ж русифікаторська політика царизму на Україні гальмувала розвиток національної школи. Учителювали, зокрема у парафіяльних школах, священники, іноді нижчі служителі культу, які не мали спеціальної підготовки.

У повітових училищах і професійних учбових закладах (сільськогосподарських, фельдшерських) навчалися вихідці із заможних верств населення — урядових службовців, купців, ремісників. Для дворянства засновувалися гімназії (протягом першої половини ХІХ ст. на Україні їх було відкрито 19 — в Одесі, Харкові та Києві по дві, Чернігові, Ніжині, Полтаві, Катеринославі та інших містах), Волинський ліцей у Кременці (1805), Рішельєвський в Одесі (1817), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820), функціонували також приватні пансіони. Вступ до всіх цих закладів дітей селян обмежувався царськими указами і розпорядженнями міністерства народної освіти.

У 1864 р. царський уряд здійснив реформу народної освіти. Згідно з нею всі типи початкових шкіл оголошувалися загальностановими й дістали назву початкових народних училищ. Наприкінці 1860-х років відкрилися п'ятирічні двокласні початкові училища. У 1872 р. більшість повітових початкових училищ реорганізували у шестирічні міські училища. У 70-х роках початкові народні школи почали відкривати земства Лівобережної та Південної України. В умовах реакції 1880-х років збільшилася, особливо на Правобережжі, кількість церковнопарафіяльних шкіл.

У 1897 р. на території Східної України існувало близько 17 тис. початкових шкіл усіх видів. Проте вони могли охопити навчанням лише третину дітей. Рівень грамотності трудящих, особливо селян, був низьким. Наприкінці 1890-х років у різних губерніях України відсоток письменних коливався від 15,5 до 27,9.

Основними середніми освітніми закладами залишалися гімназії. Згідно з новим статутом 1864 р. засновувалися повні (семикласні) гімназії та неповні (чотирикласні) прогімназії. Формально вони вважалися безстановими, однак навчалися в них переважно діти поміщиків, чиновників, духовенства, буржуазії. Гімназії поділялися на класичні (перевага віддавалася гуманітарним дисциплінам, їх випускники могли без іспитів вступати до університетів) та реальні (вивчали здебільшого природознавство, фізику, математику, європейські мови тощо, закінчення їх давало право вступу лише до вищих технічних учбових закладів). У 1871 р. строк навчання в класичних гімназіях був подовжений до восьми років. Замість реальних гімназій створювалися шестирічні реальні училища з сьомим додатковим класом для бажаючих вступати до вищих спеціальних закладів. Жінки одержували середню освіту в жіночих гімназіях і прогімназіях, епархіальних школах. Наприкінці ХІХ ст. на Східній Україні було 129 гімназій і 19 реальних училищ. Продовжували діяти середні навчальні заклади закритого типу (інститути шляхетних дівчат, приватні пансіони тощо), де навчалися виключно діти дворян.

Спеціалістів із вищою освітою готували Харківський та Київський університети з історико-філологічним, фізико-математичним, юридичним і медичним факультетами. У 1878-1889 р. у Києві діяли вищі жіночі курси. Заснований 1865 р. в Одесі Новоросійський університет мав такі ж факультети, крім медичного (був відкритий у 1900 р.).

Потреби в підготовлених кадрах зумовили прискорення розвитку професійної освіти і створення в Україні професійних училищ, а також учительських семінарій. У 1870-90-х роках відкриваються вищі спеціальні учбові заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут, створений на базі місцевого ліцею, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі.

На західноукраїнських землях згідно з реформою 1869 р. початкові школи було передано у відання світських органів, формально запроваджено обов'язкове навчання всіх дітей віком від 6 до 14 років. Однак багато з них не відвідувало школи через матеріальні нестатки. Не вистачало кваліфікованих учителів, шкільних приміщень, коштів. Більшість західноукраїнського населення залишалася неписьменною. Дуже мало українців навчалося в гімназіях. Колонізаторським цілям Австро-Угорської монархії підпорядковувалася система навчання у Львівському (мав чотири факультети — філософський, юридичний, богословський і медичний) та Чернівецькому (заснований 1875 р. у складі юридичного, філософського та богословського факультетів) університетах. Вступ до них вихідців із народних мас, особливо українців, був не частим явищем. Із спеціальних вищих закладів виділялися Технічна академія у Львові, перейменована 1877 р. у Політехнічний інститут. У 1897 р. тут було засновано також Академію ветеринарної медицини.

Внесок українських вчених у розвиток природничих і технічних наук.

У Київському університеті була створена нова алгебраїчна теоретична школа, відомим представником якої був М.Ващенко-Захарченко. Представниками одеської математичної школи були українські вчені С.Ярошенко, автор «Початків нової геометрії» та І.Тимченко. В умовах промислової революції особливих успіхів досягає фізика. В 1884 р. у Київському університеті була відкрита перша в Україні кафедра теоретичної фізики. Видатний український фізик-новатор, винахідник М.Пильчиков, очоливши кафедру фізики та фізичну лабораторію в Харківському технологічному інституті, створив першу в Харкові радіостанцію. І.Пулуй — не тільки відомий український фізик, електротехнік, винахідник, але й відомий громадський діяч, у 1888–1889 рр. - ректор Празького політехнічного інституту, де у 1902 р. він очолив перший в Європі електротехнічний факультет. Він удосконалив технологію виготовлення вуглевих волокон для електричних ламп, одним з перших досліджував «холодне світло», яке зараз відоме як неонове. За 14 років до німецького вченого Рентгена І.Пулуй сконструював електронну трубку для X-променів.

Успіхи біологічної науки в Україні були пов'язані з іменем відомого біолога, одного з засновників імунології та мікробіології І.Мечникова. Його науково-організаційна діяльність пов'язана з Новоросійським університетом. В Одесі він створив першу в Україні та Росії бактеріологічну станцію (1886). Був принциповим прибічником дарвінізму, відкрив явище фагоцитозу (1882), обґрунтував фагоцитарну теорію імунітету. У 1908 р. став лауреатом Нобелівської премії.

У 1908 р. в Одесі виник перший в Україні та Росії аероклуб, члени якого М.Єфимов та С.Уточкін демонстрували можливості польотів на аеропланах. На дирижаблі власної конструкції, у Києві, в 1911 р. літав робітник заводу «Арсенал» Ф.Андерс. Військовий льотчик П.Нестеров, який першим у світі опрацював теорію вищого пілотажу, під час служби в Україні у 1913-1914 рр., здійснив на практиці низку його фігур, зокрема «мертву петлю». Уродженець Києва, студент Політехнічного інституту І.Сікорський став конструктором перших у світі важких літаків. Перебуваючи з 1918 р. в еміграції, І.Сікорський створив свою власну авіаційну компанію в США, яка одна з перших налагодила в світі серійне виробництво гелікоптерів.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася значним поштовпленням у природознавстві. Глибокі дослідження хвильових процесів і земного магнетизму здійснив у Новоросійському університеті М.О.Умов. Із 1865 по 1890 р. кафедру фізики Київського університету очолював М.П.Авенаріус — основоположник однієї з перших у Росії наукових шкіл із молекулярної фізики. Ґрунтовний аналіз основних понять термодинаміки зробив М.М.Шіллер, який очолював

створену вперше на Україні кафедру теоретичної фізики. В галузі магнетизму, електротехніки та електролізу з 1880 по 1902 р. у Харкові працював М.Д.Пильчиков — один із піонерів рентгенографії та рентгенології в Росії. Визначну роль у розвитку астрономічних досліджень відіграв М.Ф.Хандриков, під керівництвом якого було видано чотири томи «Анналов Киевской обсерватории». Астрофізичні дослідження в Одесі проводив О.К.Кононович.

Великий вплив на розвиток хімії зробили праці М.М.Бекетова, який з 1855 по 1887 р. очолював кафедру в Харківському університеті. Його класичні роботи лягли в основу нової наукової галузі — металотермії. Учений стояв у витоків ще однієї нової науки — фізичної хімії. Основоположник першої наукової школи в галузі органічної хімії П.П.Алексєєв видав багато цінних праць, у тому числі підручників і посібників.

Роль суспільних наук у формуванні національної свідомості українства.

У процесі зростання національної свідомості вирішальну роль відіграло відтворення національної історії. Значні зрушення відбулися в історичній науці завдяки публікації архівних матеріалів, літописів, мемуарів та інших матеріалів. Перші спроби синтезованого викладу історії України зробив Дмитро Бантиш-Каменський (1788—1850), який у 1822 р. опублікував документовану чотиритомну «Історію Малої Росії», і Микола Маркевич (1804—1860), котрий у 1842—1843 рр. видав п'ятитомну «Історію Малоросії».

Історії Галичини присвятив свої праці відомий учасник «Руської трійці» Яків Головацький (1814—1888) - збірка «Вінок русинам на обжинки». Значний вплив на зростання національної свідомості справив історичний трактат «Історія Русів», що вийшов з друку в 1846 р. Автор убачав в українцях окремих від росіян народ, закликав надати йому самоврядування і переконував, що Україна є спадкоємицею Київської Русі.

Одним з перших до фольклорних джерел української культури прилучився князь Микола Цертелєв (1790—1869). У 1819 р. він опублікував у Петербурзі збірник «Опыт собрания старинных малороссийских песней», що дав початок українській фольклористиці.

Більш ґрунтовні дослідження української етнографії виконав Михайло Максимович (1804—1873) — видатний український вчений-природознавець, історик, фольклорист, письменник. У 1834 р. М.Максимовича було призначено ректором новоствореного Київського університету. Він автор трьох збірок народних пісень: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849). М.Максимович — автор однієї з перших «Истории древней русской словесности» (1839).

Своєю плідною діяльністю виділявся М.І.Костомаров (1817 – 1885). З-під його пера з'являються праці «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа» та ін. У численних дослідженнях він намагався вирішити ним же поставлене завдання — висвітлення історії широких народних мас як основного предмета історичної науки. Помітну роль відігравав В.С.Іконников (1841—1923), автор фундаментального «Опыта русской историографии». Численні праці з історії, археології та етнографії України написав В.Б.Антонович (1834—1908), під редакцією якого вийшло 15 томів «Архива Юго-Западной России» з документами про історичне минуле України. В.Антонович створив першу наукову школу істориків в Україні, представники якої обіймали кафедри історії в університетах України: у Харківському – Д.Багалій; Київському – П.Голубовський та М.Довнар-Запольський; Новоросійському – І.Лінниченко; Львівському – М.Грушевський.

Особливе місце і в українській історії, і в українській історіографії належить Михайлу Драгоманову (1841-1895), засновнику київської «Громади» - культурної та політичної національної організації. Великий політичний діяч, просвітник, філософ, Драгоманов як історик головну увагу приділяв питанням новітньої історії. З 1877 р. під його керівництвом друкарня «Громада» у Женеві була єдиним центром видання літератури українською мовою.

Видатними історичними мислителями були М.Грушевський та В.Липинський, чії праці та ідеї-концепції відіграли вирішальну роль у формуванні національної свідомості. М.Грушевський у 1894 р. очолив кафедру української історії у Львівському університеті. В своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» запропонував нову концепцію історії

України. Він обґрунтував ідею тяглості української історії від часів Київської Русі до сучасності.

З 80-х років дослідження історії України розпочала історик та етнограф О.Я.Єфименко (1848—1918) – перша жінка доктор історії (1910). Їй належать, зокрема, праці «История украинского народа», «Очерки истории Правобережной Украины» та ін.

Політика жорстокого національного гноблення, що її проводив царський уряд (Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський акт 1876 р., згідно з якими заборонялося друкувати літературу українською мовою), значно ускладнила розвиток філологічних наук. Однак і в цей складний час учені дбали про прогрес українського мовознавства. Значна робота провадилася в галузі лексикографії.

У Київському університеті працював талановитий вчений-філософ І.В.Вернадський (батько першого президента АН УРСР В.І.Вернадського). У розвиток філософської думки чільний внесок зробив І.Рижський — перший ректор Харківського університету.

Філософська думка 60—70-х рр. в Україні найяскравіше репрезентована своєрідною гуманістичною концепцією, котра набула назву «філософії серця». Її автор — Памфіл Юркевич (1827—1874). Розум, вважав він, виявляє загальне в діяльності людей, серце ж — основа неповторності й унікальності людської особистості. Тим-то в серці творяться ті явища й події історії, які принципово неможливо вивести із загальних законів.

Визначною подією в українському науковому житті ХІХ ст. стає заснування завдяки спільним зусиллям інтелігенції Наддніпрянщини та Галичини у 1873 році «Літературного товариства ім. Шевченка», яке через кілька років під назвою «Наукове товариство ім. Шевченка» по суті перетворилося у першу вітчизняну академічну наукову організацію.

Становлення національної літератури. Роль творчості Т.Г. Шевченка у становленні української культури.

Культурне життя на Україні великою мірою визначалося розвитком літератури. Початок нової доби в цьому процесі поклато видання у 1798 р. поеми І.Котляревського «Енеїда». Поема була першим твором нової української літератури, написаним народною мовою. Її джерела — народний фольклор, просвітницькі ідеї та традиції української літератури.

Вищий етап у розвитку української культури відкрила творчість Т.Г.Шевченка (1814 – 1861). Ним був стверджений критичний реалізм в українській літературі, започаткований її революційно-демократичний напрям. Ім'я Т.Шевченка вперше стало відомим на просторах Російської імперії, коли у 1840 р. в Петербурзі вийшла невелика книжечка «Кобзар». В історії України автор цього видання був винятковим явищем — він вийшов з найглибших надр народу і здобув всесвітню славу. Почав він творчий шлях як художник, здобув визнання вже в молоді роки, а в кінці життя йому було надано звання академіка. Проте переважало в ньому друге, основне й головне покликання — поета, новатора. Невдоволення поета-патріота гнітючою дійсністю спонукало його звертатися думкою в минуле, до історичних тем.

Найвиразніше революційний характер романтизму поета виявився у поемі «Гайдамаки», що з'явилась через рік після виходу «Кобзаря». У передмові він уперше висловив широку демократичну ідею єднання слов'янських народів.

Суперечливість тогочасного духовного життя на Україні відбилася на творчості визначного письменника і історика П.Куліша (1819-1897), автора численних праць і художніх творів, серед яких виділяються двотомна збірка історичних і фольклорно-етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси» та соціально-історичний роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року». Куліш плідно працював як поет-романтик, що проповідує просвітительські та християнські ідеали.

Демократичний напрям в українській літературі представляла видатна письменниця Марко Вовчок (1833-1907). У своїй першій збірці «Народні оповідання» вона гнівно засуджувала кріпосницький лад, із великою любов'ю змалювала образи простих людей.

У демократичному руслі протікала творчість видатного українського байкаря Л.І.Глібова (1827-1893). В алегоричній формі він зображував безправне становище селянства, свавілля

поміщиків, лицемірство і прислужництво («Вовк та Ягня», «Щука», «Лев на облаві» та ін.), обмеженість панівних класів, з теплотою відгукувався про високі моральні якості простих людей («Хазяйка й Челядники», «Зозуля й Горлиця», «Бджола і Мухи» та ін.).

У 70-90-ті роки в літературу ввійшла нова плеяда високоталановитих письменників. Це насамперед І.С.Нечуй-Левицький (1838—1918), який створив класичні зразки соціально-побутової повісті та оповідання («Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я»).

На революційно-демократичних засадах базувалася творчість Панаса Мирного (1848—1920). Автор новаторських соціально-психологічних романів і повістей з народного життя, він підніс українську прозу до високого рівня художньої досконалості. Романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», повісті «Лихі люди» («Товариші»), «Лихо давнє і сьогочасне» та інші його твори — це велика художня епопея, що відображає життя українського народу протягом майже всього XIX ст.

У 90-х роках розпочалася творча діяльність М.М.Коцюбинського (1864—1913). У цей час він поступово звільнявся від культурницьких ілюзій та утверджувався на революційно-демократичних позиціях. У ранніх творах («П'ятизолотник», «По-людському», «Дорогою ціною» та ін.) письменник показав благородство простих трудівників, пробудження в них почуття людської гідності. Громадянські мотиви дзвінко зазвучали уже в ранніх поезіях Лесі Українки (Л.П.Косач-Квітка; 1871—1913) — «Досвітні огні», «Без надії сподіваюсь», «Товаришці на спомин», «Слово, чому ти не твердая криця» та ін.

У 1880-90-х роках велику культурну й громадську діяльність розгорнув Б.Д.Грінченко (1863—1910), погляди якого в основі були демократичними, хоч і відзначалися суперечливістю. У поезіях (збірки «Пісні Василя Чайченка», «Під сільською стріхою» та ін.), оповіданнях і повістях («Сонячний промінь», «Під тихими вербами» та ін.) він правдиво відобразив життя селянської бідноти, робітників, шахтарів, учителів тощо.

У 1870-90-х роках у Східній Галичині розцвів могутній талант письменника, вченого, громадсько-політичного діяча революційно-демократичного напрямку І.Я.Франка (1856-1916). Він створив класичні зразки громадянської, філософської та інтимної лірики (збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Із днів журби» та ін.), змалював величні образи революціонерів, оспівував соціалістичний ідеал («Каменярі», «Гімн», «Товаришам із тюрми» та ін.). Серед прозових творів Франка особливе місце посів бориславський цикл (оповідання «Ріпник», «На роботі»), повість «Борислав сміється» та ін.), у якому яскравими художніми фарбами відтворено криваву історію первісного капіталістичного нагромадження, жорстоку експлуатацію робітників підприємцями.

Розвиток живопису.

На розвиток українського образотворчого мистецтва великий вплив справляла Петербурзька академія художеств. Професійні майстри живопису, що працювали на Україні, переважно були її випускниками, зокрема вихованцями художника К.Брюллова — І.Сошенко, Д.Безперчий, Т.Шевченко та ін.

Мальовнича українська природа надихала багатьох митців. Художники-пейзажисти М.Сажин, І.Сошенко, В.Штернберг прагнули до її найреалістичнішого відображення. Нові соціальні мотиви започаткував у своїй живописній творчості Т.Шевченко, який присвятив свої полотна, як і поетичне слово, зображенню тяжкого життя поневоленого народу («Циганка-ворожка», «Катерина», «Селянська родина» та ін.).

Характерним для українського образотворчого мистецтва другої половини XIX ст. було становлення його на позиціях реалізму, народності, життєвої правди. На розвитку художнього життя на Україні, на утвердженні демократичних тенденцій у живопису позначилась діяльність Товариства пересувних художніх виставок («передвижники»), що виникло 1870 р. в Росії. Членами його було багато українських митців. В Одесі, Харкові, Києві відкрилися малювальні школи (згодом училища).

Живописцями, які піднесли український побутовий жанр на високий рівень, були Л.М.Жемчужников (1828—1912) - картини «Кобзар на шляху», «Козак їде на Січ», «Чумаки в

степу»; І.І.Соколов (1823—1918) - «Повернення з ярмарку», «Проводи рекрутів», «Ніч напередодні Івана Купала», «Українські дівчата ворожать на вінках»; К.О.Трутовський (1826—1893) - «Колядки на Україні», «Сорочинський ярмарок».

У дусі ідейних настанов передвижників творив живописець і графік П.Д.Мартинович (1856—1933). Йому належать картини «У канцелярії волосного писаря», «Внутрішність хати козака Грицька Гончара у Вереміївці» та ін.

Художник-передвижник М.Д.Кузнецов (1850—1929) у творах «На заробітки», «На сінокос», «У свято» з теплотою зобразив сцени повсякденного життя народу. Людина з її переживаннями була в центрі полотен й іншого вдумливого художника, проникливого психолога, тонкого колориста К.К.Костанді (1852—1921) — «В люди», «Рання весна», «Старенькі» та ін.

Визначним майстром побутового жанру був М.К.Пимоненко (1862—1912). Переважна більшість його творів написана на теми селянського життя («Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Сінокіс» та ін.)

Видатним українським художником-реалістом був С.І.Васильківський (1854—1917). Найцінніше у його доробку — твори, присвячені рідній природі, - «Козача левада», «Степ на Україні», «Ранок» та ін. Чарівність рідної землі прагнув розкрити у своїх пейзажах К.Я.Крижицький (1858—1911) — «Хутір на Україні», «Перед грозою», «Лісові далі», «Жнива».

У творчості західноукраїнських художників, які здобували освіту у Відні, Кракові та Мюнхені, досить виразним був вплив академічних традицій. Поступово їхній живопис набуває все більш демократичного характеру. Зачинателями західноукраїнської реалістичної школи були К.М.Устиянович (1839-1903) — «Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Шевченко на засланні», та Т.Копистинський (1844-1916) — «Гуцул з Липовиці», «В селянській хаті». Наприкінці ХІХ ст. розпочав свою діяльність видатний живописець І.І.Труш (1869-1941). Найвищі здобутки живописного мистецтва на Буковині пов'язані з ім'ям М.І.Івасюка (1865—1930). Це картини, присвячені простим селянам, полотна на історичні теми, портрети. У 1899 р. він організував у Чернівцях першу художню школу.

Реалізм в українській скульптурі утверджувався повільніше. У найбільш поширених тематично-жанровій скульптурі малих форм і жанрі портрету помітних успіхів досягли Л.В.Позен («Кобзар», «Переселенці», «Жебрак», «Запорожець у розвідці»), П.П.Забіла (бюсти М.С.Салтикова-Щедрина, М.В.Гоголя, мармуровий портрет Т.Г.Шевченка), Б.В.Едуардс («Катерина», «Життя невеселе», скульптурний портрет Луї Пастера) та ін. 1888 р. в Києві було відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому (скульптор М.Й.Мікешин). На західноукраїнських землях працювали скульптори Т.Баронч, К.Островський, О.Северин, С.Яжимовський, С.Левандовський, Т.Рігер та ін.

Архітектура і містобудування.

У першій половині ХІХ ст. на зміну пишноті і розкутості українського бароко прийшов стриманий, академічний стиль класицизму. Цивільні споруди зводилися з урахуванням їх призначення — головною метою архітектора стало не створення зовнішньої краси, а внутрішнього комфорту (високі стелі, вентиляція, освітлення тощо).

Перехід від бароко до класицизму позначився і на плануванні міст. Обов'язково виділявся адміністративний центр із площею, на якій розміщувалися помпезні будинки урядових установ, квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркових ландшафтів мали відкритий характер.

Забудовувались нові міста на Півдні України і в Криму, засновані наприкінці ХVІІІ ст., — Маріуполь, Олександрівськ, Катеринослав, Миколаїв, Одеса та ін. Зокрема, в Одесі за проектом петербурзького архітектора Ж. Тома де Томона 1809 р. було споруджено перший будинок оперного театру.

Поряд з тим відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Придніпров'я. Архітектурний стиль Києва у ті часи визначався відомим архітектором А.Меленським, який обіймав посаду міського архітектора. За його проектами споруджено церкву на Аскольдовій

могили, ансамбль Контрактової площі на Подолі, споруди якої потерпіли від пожежі 1812 р. У 1837-1843 рр. за проектом відомого архітектора В.Беретті збудовано приміщення Київського університету. Впорядковуються такі міста, як Полтава, Харків.

Продовжувало розвиватися культове будівництво. У містах і селах церкви зводяться не лише дерев'яні, а й з довговічнішого матеріалу. Зовнішній і внутрішній вигляд таких споруд відзначався пишністю, урочистістю. Майстерність і талант українського народу виявилися також у створенні палацово-паркової архітектури: палац Розумовського в Батурині у живописній місцевості над Сеймом; палац Галагана у с. Сокиринцях на Чернігівщині; парк «Олександрія» на березі Росі у Білій Церкві; знаменита «Софіївка» в Умані. Усе це різьчило контрастувало з житловими умовами трудового народу – напівземлянками, дерев'яними, глинобитними домівками селян, зрубними житлами.

Розвиток капіталізму наклав значний відбиток на розмах міського будівництва, сприяв удосконаленню будівельної техніки, появи нових матеріалів і конструкцій. В архітектурі переважав *еклектизм* — суміш елементів різних стилів. У другій половині ХІХ ст. у Києві було споруджено будинки Міської думи (арх. О.Я.Шілле), готелю «Континенталь», Першої гімназії (арх. О.В.Беретті), оперного театру (арх. В.О.Шреттер), Володимирського собору (арх. І.В.Штром, П.І.Спарро, О.В.Беретті). Одесу прикрасили будинки оперного театру (арх. Ф.Фельнер, Г.Гельмер), Нової біржі (арх. О.Й.Бернардацці). На західноукраїнських землях з'явилося чимало примітних споруд: у Львові — будинки політехнічного інституту (арх. Ю.О.Захарович), оперного театру (арх. З.Горголевський), у Чернівцях—будинок резиденції митрополита Буковини (арх. Й.Главка), на Закарпатті — мисливський палац графів Шенборнів, будинок ужгородської синагоги, комітатський будинок у Береговому. Отже, в архітектурі України часів капіталізму разом із поглибленням суперечностей у пошуках стилю мали місце помітні здобутки кращих архітекторів.

Музичне мистецтво.

У ХІХ ст. продовжували побутувати землеробські пісні календарного циклу, а також колядки, веснянки, колискові, весільні та ін. Широкого розповсюдження на Україні набули сімейне музикування. За жанрами пісні були найрізноманітнішими: ліричні, жартівливі, канти, романси, що виконувалися солом, дуєтом або хором у супроводі бандури, скрипки, гітари, рідше фортепіано. Переважно — це авторські твори, що згодом поширювалися серед народу і ставали безіменними: «Там, де Ятрань круто в'ється», «Чи я в лузі не калина була», «Дівчино, рибчино, серденько моє» та ін. У панівному середовищі меломани поряд з українськими захоплювалися французькими, італійськими піснями і романсами.

Великим надбанням українського мистецтва є творчість багатьох композиторів. Уже в перший пореформений рік славетний співак С.С.Гулак-Артемівський (1813—1873) завершив створення першої української опери «Запорожець за Дунаєм», яка стала міцним підґрунтям національного оперного мистецтва. Перлиною української класики стала виразна музична картина з народного життя «Вечорниці» П.І.Ніщинського (1832—1896). Центральна частина її — знаменитий чоловічий хор «Закувала та сива зозуля». Палкий відгук широкого слухача завоювала опера М.М.Аркаса (1853—1909) «Катерина» на текст однойменної поеми Т. Г. Шевченка. Головне у творчому доробку П.П.Сокальського (1832—1887) — опери «Мазепа» (за поемою О.С.Пушкіна «Полтава»), «Майська ніч», «Облога Дубна» (обидві за М.В.Гоголем).

Цілу епоху в музичному житті України становить творчість М.Лисенка (1842-1912) — великого українського композитора, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця і активного громадського діяча. Йому судилося стати основоположником української класичної музики. Основні творчі здобутки М.В.Лисенка припадають на 70—90-ті роки. Композитор обробив та опублікував понад 600 зразків українського музичного фольклору, створив великий цикл «Музика до «Кобзаря» Т.Г.Шевченка». Зразком національної героїко-патріотичної опери стала монументальна народна музична драма М.Лисенка «Тарас Бульба». На сюжети повістей М.В.Гоголя написані також опери «Різдвяна ніч», «Утоплена». Композитор створив музику до п'єси І. П. Котляревського «Наталка Полтавка», оперету «Чорноморці», дитячі опери «Коза-

дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна». Теоретичні праці Лисенка заклали наукові основи національної музичної фольклористики.

Розвиток музики на західноукраїнських землях також стимулювався драматичним театром. Значного поширення набув хоровий рух, завдяки якому виникло чимало музичних шкіл і музично-видавничих організацій. Діяли хорові товариства «Торбан», «Львівський Боян». Масовими стали збирання і вивчення музичного фольклору. Із народнопісенними джерелами пов'язана творчість одного з перших українських композиторів-професіоналів Галичини, автора музики національного гімну України М.М.Вербицького (1815—1870). Йому належать хорові твори «Заповіт» на вірші Т.Шевченка, «Поклін» на вірші Ю.Федьковича, музика до театральних вистав, близько десяти симфоній-увертур. Зразки професійної національної музики створив І.А.Лавровський (1822—1873) — автор багатьох хорів («Козак до торбана», «Осінь», «Руська річка», «Заспівай ми, соловію» та ін.), пісень, музики до драматичних спектаклів.

Розквіт театру.

Творчі здібності українського народу розкривалися також у традиційному театральному мистецтві, яке побутувало у формі народних драм, лялькового і «живого» вертепу, інтермедій. У XIX ст. продовжував існувати кріпацький театр — і не лише у поміщицьких садибах, а й в містах. У 1828 р. було заборонено купувати в театр кріпаків.

Сприятливі умови для розвитку сценічного мистецтва склалися на Полтавщині, де завдяки І.Котляревському та М.Щепкіну започаткував свою історію професійний український театр. Великі зрушення у його розвитку відбулися з постановкою у 1819 р. «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника» І.Котляревського. Характерним для даного періоду стало створення російсько-українських театральних труп.

Розвиток національного театру особливо активізувався в 30—40-і роки. У зміцненні його реалістичних і демократичних принципів важливу роль відіграв Т.Шевченко. Його драма «Назар Стодоля» (1843 р.) — одна з перших в українській драматургії, сюжет якої побудований не на побутово-любовному, а на соціально-класовому конфлікті.

Остаточно утвердившись на позиціях критичного реалізму, українська драматургія збагатилася десятками нових п'єс, в яких порушувалися важливі проблеми життя народу, висвітлювалися найголовніші конфлікти того часу.

Драматургічна спадщина М.Л.Кропивницького (1840—1910) — це понад 40 п'єс. Серед них: «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дві сім'ї», водевіль «По ревізії», жарт «Пошилися у дурні» та ін. Характерною особливістю Кропивницького є незвичайне вміння добирати і майстерно представляти типові соціальні явища, створювати характерні побутові сцени, малювати драматичні картини народного життя.

Багатогранним був талант письменника і драматурга М.Старицького (1840-1904), автора численних історичних романів (трилогія — «Перед бурею», «Буря», «Біля пристані»; «Руїна», «Розбійник Кармелюк»). М.Старицький вправно обробив ряд п'єс різних авторів та інсценізував багато прозових творів українських, російських та зарубіжних письменників — «За двома зайцями», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Сорочинський ярмарок», «Утоплена», «Циганка Аза» та ін. Серед власних п'єс Старицького найвідоміші соціально-побутові драми «Не судилось», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Талан», історичні драми «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», низка водевілів.

Найвизначнішою постаттю в українській драматургії другої половини XIX ст. є І.К.Карпенко-Карий (1845—1907). Творам драматурга притаманні незвичайна емоційність, ліричність, напруженість ситуації, яскравість мови персонажів, показ органічних зв'язків людини з її оточенням. Серед них драма «Бурлака», комедія «Розумний і дурень», п'єси «Наймичка», «Безталанна», «Сава Чалий», сатиричні комедії «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» та ін. Драматичні твори писали також прозаїки І.С.Нечуй-Левицький («Маруся Богуславка», «На Кожум'яках»), Панас Мирний («Лимерівна», «Перемудрив»), Б.Д.Грінченко («Степовий гість», «Ясні зорі») та ін.

Видатним майстром драматургії був І.Я.Франко. Він створив класичні зразки соціально-психологічної драми («Украдене щастя», «Учитель»), народної комедії («Рябина»), романтично-легендарних творів на історичному матеріалі («Сон князя Святослава», «Кам'яна душа») та ін. У них правдиво відображено картини народного життя на західноукраїнських землях в останній чверті століття.

Український драматичний театр по суті був під забороною. Згідно з відомим Емським указом 1876 р. зовсім не допускалися «різні сценічні вистави на малоруському нарідччі». 1881 р. цар дозволив ставити п'єси українською мовою, якщо вони пропущені цензурою і схвалені генерал-губернатором. Однак і в цей час категорично заборонялося створювати «спеціально малоросійський театр». Цензура обмежувала тематику українських п'єс мотивами побуту або ж кохання. Плідним ґрунтом, на якому визрівало українське професійне сценічне мистецтво, був аматорський театр. У 1861-1862 рр. діяв аматорський театр полтавської недільної школи, організований В.Лободою та ін. Восени 1859 р. розпочав свою творчу діяльність самодіяльний драматичний колектив у Київському університеті (М.П.Старицький, М.В.Лисенко, П.П.Чубинський та ін.).

У 1872 р. виник «Перший музично-драматичний гурток м. Києва» (М.П.Старицький, М.В.Лисенко, П.П.Чубинський, О.О.Русов, О.І.Левицький та ін.), який існував майже десять років, незважаючи на заборони й утиски.

У 1882 р. М.Кропивницький створив першу українську професійну трупу. До неї були запрошені актори-професіонали і аматори К.Стоян-Максимович, І.Бурлака, М.Садовський, Н.Жаркова, О.Маркова, М.Заньковецька та ін. Кошти трупи склалися лише з касової виручки. Колектив не мав стаціонарного приміщення і був приречений на мандрівне життя.

У 1864 р. у Львові було засновано український професійний театр «Руська бесіда», який очолив О.Бачинський. Його репертуар складався із творів наддніпрянських і західноукраїнських письменників, кращих зразків європейської драматургії. Колектив успішно гастролював у містах Східної Галичини та Північної Буковини. Піднесенню театру багато в чому сприяв М.Кропивницький, який у середині 70-х років працював тут за запрошенням. У театрі вирости талановиті актори — І.Гриневицький, М.Романович та ін. Багато зусиль для розвитку театральної культури Східної Галичини доклав І.Франко.

Український модерн: архітектура, живопис, література.

В середині 90-х рр. ХІХ ст. в Європі виникає новий культурно-історичний напрям — Модерн. *Модерн* — це стиль в мистецтві та літературі, що пориває з попередніми класичними, художніми формами, зокрема традиціями реалізму. Основними рисами стилю модерн були: а) декоративність; б) інтерес до культурної спадщини, витоків різних стилів — рококо, бароко; в) наявність національного колориту, традицій народного мистецтва. Основною причиною його появи був перехід до індустріально-урбаністичного суспільства.

Ідейним та організаційним центром формування українського модерну став Харківській літературно-художній гурток, при якому в 1912 р. утворено архітектурно-художній відділ, який очолювали художник С.Васильківський та архітектор С.Тимошенко. Члени гуртка проводили дискусії, творчі конкурси, художні виставки. Модерну проіснував лише 20-30 років, але залишив глибокий слід у культурі та мистецтві Європи.

Насамперед український модерн проявився в архітектурі. В добу індустріалізму суттєво змінюється обличчя українських міст. Найчисельнішими були: Одеса — 500 тис., Київ — 250 тис., Харків — 174 тис., Катеринослав — 212 тис. осіб (дані на 1913 р.). Внаслідок бурхливої урбанізації на зламі ХІХ-ХХ ст. формуються різні типи міст: 1) промислові (Катеринослав, Юзівка, Горлівка, Кам'янське, Макіївка); 2) промислово-транспортні (Харків); 3) адміністративно-торговельні (Одеса, Миколаїв, Херсон); 4) адміністративно-культурні центри (Київ, Львів); 5) багатофункціональні (Полтава, Чернігів, Суми, Єлисаветград, Станіслав).

Важливою ознакою модернізму було те, що під його впливом і в його межах виникали нові види мистецтва — кінематограф, фотографія. В губернських центрах з'являються великі

кінотеатри на 800–1000 місць. В перші десятиліття ХХ ст. в Україні спостерігався справжній кінобум.

Модернізм як стиль пройшов певні етапи розвитку і був репрезентований численними напрямками та течіями. В українському живописі виникли – *супрематизм* та *кубофутуризм* – течії абстракціонізму як художнього напрямку, який заперечує зображення предмету. Фундатором супрематизму виступав український художник Казимир Малевич. Супрематизм виникає внаслідок поєднання імпресіоністської та геометричної течії в абстракціонізмі, тобто сполучення комбінацій кольорів та геометричних фігур. Класичною роботою К.Малевича є його картина «Чорний квадрат» (1913). Теоретиком і лідером українського кубофутуризму виступав професор Київського художнього інституту О.Богомазов. У 1914 р. він написав своєрідний маніфест українського авангарду «Живопис і елементи», де пропагував нові художні ідеї та прийоми. В Україні виросла ціла плеяда послідовників кубофутуризму: О.Екстер, Г.Нарбут, Н.Редько, Г.Собачко-Шостак, В.Хвостенко-Хвостов, К.Піскорський, А.Петрицький.

Одним з фундаторів українського стилю в живописі вважається С.Васильківський «Ранок (Отара в степу)», «Дніпрові плавні», «Козачий пікет». Одним із засновників українського стилю в малярстві, архітектурі, графіці був О.Сластіон. Як маляр, звертався до побутового жанру, пейзажу, історії: «Цегельний завод», «На жнивях», «Миргород». Як графік, ілюстрував поему Т.Шевченка «Гайдамаки». М.Самокиш – засновник батального живопису в Україні. Протягом 1901-1908 рр. разом із С.Васильківським писав монументальні панно для інтер'єру будинку Полтавського земства – «Обрання полковником Мартина Пушкаря», «Козак Голота», «Чумацький Ромоданівський шлях».

Одним із засновників нової книжкової графіки в Україні був В.Кричевський. З 1903 р. він створив понад 70 обкладинок українських видань. В живописі він виступав прибічником імпресіоністської течії (початкової стадії модернізму). Фундатором українського стилю виступав відомий графік Г.Нарбут – один із засновників Української академії мистецтв (згодом її ректор), організатор музею на основі колекції Ханенків (зараз Київський музей західного та східного мистецтва). Його стиль виявився в оформленні книг «Давня архітектура Галичини», «Українська абетка». За проектом Г.Нарбута були виготовлені грошові банкноти Української держави.

Яскравим представником імпресіонізму в західноукраїнському мистецтві був Іван Труш. Художник працював у різних жанрах – пейзажу («Самітна сосна», «Квіти»), побутовому («Гуцулка з дитиною»), портрету (І.Франка, В.Стефаніка, Лесі Українки, М.Лисенка). І.Труш ініціював створення перших мистецьких об'єднань на Галичині. В 1905 р. за його ініціативою у Львові відкрилося І Всеукраїнська художня виставка.

Засновником нового напрямку – українського монументального мистецтва – став Михайло Бойчук, який захоплювався пластикою візантійського монументального мистецтва та давньоруськими мистецькими традиціями.

Важливою рисою літературного модерну в Україні як культурного явища, було створення жіночої мистецької традиції. Письменниці-модерністки гостріше відчували застійність українського літературного процесу та усієї духовної атмосфери в суспільстві. До цієї плеяди належали Наталя Кобринська, Наталка Полтавка (Надія Кибальчич-Симонова), Любов Яновська, Уляна Кравченко, Дніпрова Чайка (Людмила Василевська), Грицько Григоренко (Олександра Судовщикова-Косач), Людмила Старицька-Черняхівська, Надія Кибальчич, Христина Алчевська. Культовими постатями в жіночій традиції української модерної літератури виступали Леся Українка та Ольга Кобилянська.

Першим у ряду українським модерністів можна назвати Михайла Коцюбинського. Імпресіоністський характер мають твори письменника «Сміх», «Intermezzo», «Коні не винні», «Хвала життю». В незакінченій повісті «Fata morgana» органічно поєднувалися риси реалістичного та імпресіоністського зображення соціальної дійсності. Імпресіонізм М.Коцюбинського виявлявся у поєднанні краси людини і природи, про що свідчить його

поетична повість «Тіні забутих предків» (1911), написана на унікальному етнографічно-фольклорному матеріалі Гуцульщини.

Фундатором інтелектуального напрямку українського літературного модерну виступає Леся Українка. Перша збірка її поезій «На крилах пісень» вийшла в 1893 р. у Львові. У 1899 р. – збірка «Думи і мрії», 1902 р. – «Відгуки». Філософічність, раціоналізм, висока абстрактність образів та символіка мови, психологізм, модерна лексика, якою вона збагачувала українську літературу, – це лише деякі риси її творчої манери. Творчою вершиною поетеси стала драма-феєрія «Лісова пісня», яка стверджує ідеали високої духовності, гармонії і краси.

Буковинську письменницю Ольгу Кобилянську визначають як символістку, яка з усіх письменників нового часу найближча до модерністських європейських напрямів. В творах О.Кобилянської з'являються образи нової жінки, з їх прагненням порвати з патріархальними путами, буденщиною, піднятися до висот духу. Індивідуалізм і примат краси поєднуються у її творах з елементами реалізму, надзвичайно тонким і проникливим сприйняттям природи, про що свідчать її новели «Банк рустикальний», «У св.Івана», «На полях», повість «Земля».

Справжнім художнім відкриттям епохи були новели Василя Стефаника, для яких була характерна виграненість, незвичайна прозорість стилю. В своїх творах «Новина», «Виводили з села», «Синя книжечка», «У корчмі», «Катруся», «Кленове листя», «Стратився», «Бесараби» він змальовує невилазні злидні життя простих селян. В.Стефаник мав вплив на європейське письменство, створив школу літературної мініатюри з життя галицького селянства; серед його учнів були Марко Черемшина (справжнє прізвище Семанюк), Лесь Мартович та ін.

На початку ХХ ст. український модерн почав оформлюватися організаційно як певний літературний рух. Неформальні гуртки однодумців і послідовників утворювалися навколо М.Коцюбинського, Лесі Українки, В.Стефаника. Перше формальне об'єднання українських модерністів – товариство «Молода муза» – виникає у Львові в 1906 р. і існує до 1909 р.

Естафету нового літературного руху підхопили літературні діячі Наддніпрянської України. У 1909 р. у Києві був заснований перший журнал українського модерну «Українська хата», що проіснував до 1914 р. Організатором журналу став поет Микита Шаповал (літературний псевдонім – «Сріблянський»). До кола наддніпрянських модерністів належали поети Микола Вороний, Олександр Олесь (справжнє прізвище Кандиба).

Теми доповідей, рефератів:

Внесок українських вчених у розвиток природничих і технічних наук.

Роль суспільних наук у формуванні національної свідомості українства.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

Допоміжна:

3. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.

4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

5. Кулачинський М.М. Сутність абсолютної влади суверена в політичних трактатах Ф. Прокоповича і Ст. Яворського // Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє II міжнародна науково-практична конференція 14 – 16 жовтня 2004 р. Одеса, 2004. – С.98 – 99.

6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

7. Подкупко Т.Л. До історії козацтва на теренах Одещини (XVII-XIX ст.) // Південний захід. Одесика. Історико - краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 15. – Одеса: Друкарський дім, 2013. – С. 66-74.

8. Подкупко Т.Л. Українське книгодрукування в Одесі у XIX на поч. XX ст. // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Випуск 6. – Одеса, 2014. – С. 115-120.

Практичне заняття № 8

Тема. Українська революція 1917 р. і постання національної держави.

Мета: на основі здобутих знань студенти могли орієнтуватись в основних подіях доби визвольних змагань 1914-1920-х рр. в історії України, вміли описати головні тенденції і динаміку вирішення різноманітних проблем, показати місце і значення України в історичному розвитку людства.

Основні поняття: Українська народна республіка, Центральна Рада, Універсали Центральної Ради, Гетьманство П.Скоропадського, Директорія.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Охарактеризуйте основні бойові дії I світової війни на території України.
2. Що проголошували Універсали Центральної Ради?
3. Опишіть соціальну, економічну, культурницьку діяльність уряду П.Скоропадського.
4. Які основні віхи історії ЗУНР?
5. Здобутки УНР Директорії.
6. Політичні протиріччя в лавах українських соціалістів.
7. Які уроки визвольних змагань?

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Який з Універсалів Центральної Ради проголосив державну незалежність Української Народної Республіки:

- А I
- Б II
- В III
- Г IV

2. Автор брошури «Самостійна Україна», де проголошено ідеал «єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України»:

- А Т.Шевченко
- Б І.Франко
- В М.Міхновський
- Г М.Грушевський

3. Який документ проголосив автономію України у складі Російської держави:

- А IV Універсал Центральної Ради
- Б спеціальний указ Тимчасового уряду

В І Універсал Центральної Ради
Г ІІІ Універсал Центральної Ради

4. Упродовж якого періоду існувала Українська держава Павла Скоропадського?

- А квітень–грудень 1918 р.
- Б 1918 – 1919 рр.
- В квітень–грудень 1919 р.
- Г 1920 рр.

5. Вкажіть, коли відбувся бій під Крутами:

- А 4-5 липня 1917 р.
- Б 14 жовтня 1917 р.
- В 4 грудня 1917 р.
- Г 29 січня 1918 р.

6. Ухваливши Другий Універсал, Українська Центральна Рада зобов'язалась підтримати:

- А Петроградський Тимчасовий уряд
- Б більшовиків
- В есерів
- Г самостійну УНР

7. Згідно закону 1918 р. адміністративно-територіального УНР ділилась на:

- А землі
- Б полки
- В воєводства
- Г області

8. На чолі Української Народної Громади, яка об'єднала землевласників і військових, був:

- А П. Скоропадський
- Б М. Міхновський
- В Н. Махно
- Г В.Липинський

9. Президентом Української Народної Республіки був:

- А М.Грушевський
- Б В.Вернадський
- В П.Скоропадський
- Г В.Винниченко

10. Акт злуки УНР і ЗУНР було проголошено:

- А 1 листопада 1918 р.
- Б 22 січня 1919 р.
- В 25 червня 1919 р.
- Г 5 лютого 1920 р.

Обговорення теоретичних питань:

Україна в роки І світової війни. Революція 1917 р. Українська Центральна Рада. Універсали Центральної Ради. Проголошення УНР. Гетьманат П.Скоропадського. Утворення Директорії. Внутрішня і зовнішня політика УНР на чолі з В.Винниченком і С.Петлюрою. Західноукраїнська Народна Республіка. Союз УНР і ЗУНР. Ризький мирний договір.

Україна в роки Першої світової війни. Революція 1917 р.

Під натиском Німеччини, 15(28).VII 1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. 19.VII (1.VIII) 1914р. Німеччина оголосила війну Росії, 21.VII (3.VIII) – Франції.

В серпні – вересні 1914 російські війська завдали великої поразки австро-угорським військам на східноєвропейському театрі війни, оволоділи частиною Галичини і всією Буковиною. Німеччина змушена була перекинути значні сили з Західного фронту, щоб врятувати Австро-Угорщину від повного розгрому. Російські війська перемогли німецько-австрійське війська під час Варшавсько-Івангородської операції (вересень – листопад 1914р.). Створилася загроза вторгнення російських військ у Німеччину.

В 1915р. головним фронтом I світової війни був Східний фронт, тобто основний театр війни було покладено на російську армію. Російська армія змушена була залишити Галичину, Польщу, Литву, фортецю Брест-Литовськ і закріпитися на лінії від верхів'я Дністра до Ризької затоки. Але вирішальних успіхів на Східному фронті Німеччина все таки не досягла: Росія не була виведена з війни. В 1916 р. розпочався наступ російських військ у Галичині. В результаті цього прориву російські війська знову досягли Карпат. Вся Буковина і значна частина Галичини були визволені від австро-угорських військ.

Оборонну і шовіністичну політику царизму з великим ентузіазмом підхопили буржуазні і буржуазно-поміщицькі партії Росії. Чорносотенці, октябристи і кадети висунули гасла захисту вітчизни і війни до переможного кінця. Ліва частина соціал-демократів – більшовики зайняли інтернаціоналістську позицію. Вони були проти підтримки царизму у війні і висунули гасло поразки «свого» уряду і перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. Іншу тактику зайняла друга частина російських соціал-демократичних партій. Вони за рядом позицій збігалася з офіційною урядовою лінією. Есеро-меншовицька тактика розпадалася на три напрямки: оборонський, пацифістський та революційно-інтернаціоналістський.

Українській політичній партії розпочали пошуки найбільш раціональної орієнтації. До першої групи належали ті, кого війна застала на території Росії, хто вірив, що перемога Росії змусить її послабити національний гніт і наблизить свободу для пригноблених народів. Друга група українських політиків, особливо українці Галичини, орієнтувались на їхню перемогу у війні та перехід під їхній протекторат всієї України. Третю групу становили політики, які орієнтувались не на Росію, Австро-Угорщину чи Німеччину, а виключно на власні сили українства. З початком війни активізувало свою діяльність Товариство українських поступовців (ТУП), що об'єднало в 1908 р. найбільш активну частину національної інтелігенції, серед якої переважали соціалісти і частина Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). 30 липня 1914 р. ТУП виступило з декларацією «Війна і українці» за підписом С.Петлюри, редактора «Української життя», що видавався в Москві. В декларації висловлювалась упевненість, що українці «виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця».

Це був початковий стан війни, а з її продовженням відбувається еволюція поглядів ТУП. Рада ТУП вирішила утриматися від звернення як за підтримку війни, так і проти і зайняла нейтральні позиції. У 1916 р. ТУП виступило проти війни і підтримки будь-якої з воюючих сторін. На іншій політичній платформі стояли українські партії в Австро-Угорщині. 1 серпня 1914 р. у Львові було засновано Головну українську раду, до якої ввійшли представники трьох головних українських партій: національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної. Головою Ради було обрано К. Левицького. Головна українська рада мала захищати й репрезентувати інтереси українського народу в Австро-Угорщині. 3 серпня Головна українська рада видала маніфест до галицьких українців, в якому закликала виступити одностайно проти царської Росії. 4 серпня 1914 р. у Львові з ініціативи емігрантів-наддніпрянців зокрема Д. Донцова і В. Дорошенка, було створено Союз визволення України (СВУ). До його складу ввійшли члени УСДРП, «Спілки», групи українських есерів, представники інших партій та організацій.

Союз опублікував відозву «До українського народу в Росії» та звернення «До громадської думки Європи», в яких намагався довести, що самостійна Україна стане твердиною для Європи проти експансії Росії. Він також опублікував «Платформу Союзу». В ній було заявлено, що

українці «голосно і рішучо підносять свої права на національну самостійність», а «реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлень в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні». Самостійна Україна мала стати конституційною монархією під протекторатом Австрії з демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадськими, мовними і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, із самостійною українською церквою. Сам Союз вважав себе представником інтересів великої України перед центральними державами та перед усім європейським світом і розглядав себе як зародок майбутнього українського уряду.

Ворожу позицію щодо українства зайняло керівництво царської Росії та Австро-Угорщини. В роки Першої світової війни тисячі українців були звинувачені у шпигунстві й без суду і слідства опинилися у концентраційних таборах та в'язницях. Закрили всі українські видавництва, були заборонені газети і журнали, що виходили українською мовою, змушені припинити свою діяльність «просвіти». Царський уряд заарештував незначну частину представників українського національного руху. Зокрема, така доля спіткала М.Грушевського, якого австро-угорський уряд звинуватив у симпатії до Росії, а російський – до Австро-Угорщини.

На початку війни російській армії вдалося здійснити ряд успішних операцій про австро-угорських військ. Після Галицької битви (10серпня-13 вересня 1914р.) російські війська зайняли всю Східну і частину Західної Галичини і майже всю Буковину з м. Чернівці. Після захоплення ці землі були перетворені на генерал-губернаторство на чолі з чорносотенцем графом Ю.Бобринським. Однією із складових політики нової адміністрації визнали боротьбу із “мазепинцями”: закрито українські установи, книгарні, бібліотеки, школи, товариства. Почалися арешти і висилки українців до Сибіру. За короткий термін часу вислали понад 12 тисяч осіб. Особливих репресій зазнали греко-католицькі священики.

Однак утриматися довго на цих українських землях російським військам не вдалося. До осені 1915р. вони змушені були відступити. Під владу австро-німецьких військ знову потрапили Східна Галичина, Північна Буковина і 5 повітів Волині. Воєнне протистояння обох імперій, репресії проти українців, спричинили до роздору українського національного визвольного руху. У 1915р. у Відні було засновано Загальну Українську Раду – координаційний орган, до якого увійшли 21 представник від Галичини, 7 – від Буковини, а також 3 члени “Союзу Визволення України”. Програма нової організації передбачала створення самостійної Української держави Наддніпрянщині та автономії для українців в межах Австро-Угорщини. Однак виконати свої зобов'язання їм не вдалося. У жовтні 1916р. завдяки Німеччині було проголошено самостійність Польщі, а Галичині надано широку автономію без поділу на землі польські і українські. Фактично це означало повну владу на цих землях поляків. Тому Президія Загальної Української Ради склала свої повноваження. Головна роль перейшла до Української Парламентської Ради, яку очолив Ю. Романчук, а його заступником став Є. Петрушевич.

У 1914р. був сформований легіон Українських січових стрільців (УСС). Його основу складала молодь спортивно-громадянських організацій “Сокіл”, “Січ” та “Пласту”. 25 вересня 1915р. легіон у складі (2.5 тис.) отримав перше бойове хрещення на Ужоцькому перевалі Карпатських гір. У липні 1915р. було створено 1 полк УСС з особовим складом 2200 вояком, який очолив отаман Г. Коссак. Активної участі в боях до 1916р. він не приймав.

Україна виявилася театром воєнних дій у Першій світовій війні. На території України розтягнувся Південно-Західний фронт від Іван-города до Кам'янця-Подільського загальною довжиною 450 км.

Українська Центральна Рада. Універсали Центральної Ради. Проголошення УНР.

Важливою подією в історії України стала перша світова війна, під час якої у воюючих країнах загострилися численні економічні, політичні та національні суперечності. Розділена між державами-суперниками, Україна в перші роки війни була дуже зруйнована.

Після довгих років кривавих змагань ворогуючі сторони були знесені. У Німеччині, Австро-Угорщині та Росії наприкінці війни виникла революційна ситуація. Найгостріше вона проявилась у царській Росії. В лютому 1917 р. тут було повалено самодержавство.

У національних окраїнах Росії, які продовж століть перебували у колоніальному рабстві, почала пробуджуватися національна свідомість, а з нею зріс потяг до незалежності, відновлення власної державності, насамперед це стосується України.

Із ситуації, яка виникла в обох воюючих блоках – Росії та Німеччині й Австро-Угорщині, скористалася Україна. Історичні події надали їй великий шанс визволитися з-під гніту й неволі після багатьох століть чужоземного панування.

У Києві 4 (17) березня 1917 р. після відповідної підготовчої роботи зібралися представники українських політичних партій, професійних, культурних, студентських організацій і товариств, які вирішили утворити єдиний керівний орган для організації, репрезентації й координації національно-політичного життя України. Цим органом стала Центральна Рада. Її головою обрали видатного українського вченого М.Грушевського, який у березні повернувся з московського заслання.

Важливою подією стало скликання Центральною Радою Всеукраїнського конгресу в Києві 17-24 квітня за участю понад 900 делегатів. Конгрес вимагав у Росії автономії України, визначення її території. Конгрес санкціонував утворення Центральної Ради як найвищого територіального органу влади в Україні, провів її перевибори. Головною метою діяльності Центральна Рада визначила здобуття єдності українського народу, відродження національної державності – соборності України шляхом переговорів з Тимчасовим урядом. Центральна Рада 10 (23) червня видала Перший універсал, у якому закликала населення до самостійного будівництва національної української державності.

Центральна Рада стала широким представницьким органом, справжнім парламентом, де повинні були захищатися інтереси всіх націй, соціальних груп та верств населення України.

Наприкінці червня 1917 р. згідно з першим універсалом був створений *Генеральний Секретаріат* як уряд автономної України. Головою став В.Винниченко, секретарем – П.Христюк. До складу уряду входили такі генеральні секретарства: внутрішніх справ (В.Винниченко); військових справ (С.Петлюра); земельних справ (В.Садовський); фінансових справ (Х.Барановський).

Центральні органи державної влади й управління розгорнули активну діяльність. Незважаючи на складну економічну й політичну ситуації, в Україні швидкими темпами відбувалося національне відродження. Перестають діяти заборони щодо української мови і культури, почали розвиватися українська преса, створюватися видавництва, які випускали художню і навчальну літературу українською мовою. У Києві були організовані курси перепідготовки вчителів, відкрита перша українська гімназія.

В Україні на той час *діяли три різні системи управління*. Верховну владу формально здійснював *тимчасовий уряд*, який призначав своїх комісарів і чиновників.

Друга система – це *Ради*, очолені більшовиками, меншовиками, есерами. Третя – *Центральна Рада* з її місцевими органами – радами, управами, спілками.

У липні делегація Тимчасового уряду на чолі з О.Керенським, що прибула у Київ, погодилася визнати центральну Раду і Генеральний секретаріат своїми крайовими органами в Україні, звівши, однак, українську територію тільки до п'яти губерній (з попередніх дев'яти), а інститут окремої національної влади – нанівець.

Жовтневий переворот більшовиків докорінно змінив становище політичних сил у Росії, сприяючи розгортанню революційного, національно-визвольного руху. У зв'язку з жовтневими подіями Центральна Рада 7 (20) листопада видала *Третій універсал*, яким проголошувала утворення Української Народної Республіки, але знову ж таки у федеративному союзі з Росією.

У постанові 10 листопада Центральна Рада заявила, що, не визнаючи Раднаркому, вона буде прагнути до угоди з “крайовими республіками”, які виникли на території Росії, з метою створення нового загальноросійського політичного центру.

Оскільки ради в Україні, очолені більшовиками, визнали Раднарком як найвищий орган влади і відповідно не визнали Центральної Ради, то вона розпочала з ними боротьбу. Проте відчувши реальну загрозу втратити Україну, В.Ленін швидко переорієнтувався. Раднарком РФСР 4 (17) грудня 1917 р. видав “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради”. Заявляючи, що “рада Народних Комісарів признає українську Народну Республіку, її право зовсім відділитися від Росії”, РНК висувала різні звинувачення УНР, зокрема стосовно дії Центральної Ради та її уряду на власній території, в Україні, з якими Раднарком не погоджувався. Цей ультиматум був грубим втручанням Раднарком у внутрішні справи України. Від Ради вимагали також допомагати революційним військам, припинити роззброєння радянських полків, які, до речі, не визнавали, перебуваючи на території України, влади Центральної Ради.

У відповідь на цей ультиматум Генеральний Секретаріат надіслав Раднаркомові РФСР ноту, в якій зазначав, що не можна визнавати право народу, на самовизначення і грубо порушувати це право, нав’язуючи свої форми політичного устрою. Проте ця відповідь ситуації не змінила. Раднарком вирішив припинити “всякі словесні загравання” і приступив до активних дій.

У ці тривожні дні Центральна Рада 9 (22) січня 1918 р. приймає **Четвертий універсал**. В ньому зазначалося, що Україна не хоче війни, не претендує на ніякі чужі території. Оскільки у складі Росії України не могла мати справжньої волі, то “однині УНР стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою”.

Україна, зазначалося в Четвертому універсалі, хоче жити у мирі та злагоді з усіма сусідніми державами, але жодна з них не повинна втручатись у внутрішнє життя України. До скликання парламенту – Установчих зборів – влада тимчасово буде здійснюватися Центральною Радою та її виконавчим органом – Радою Народних Міністрів. Раді Народних Міністрів було доручено самостійно проводити переговори про мир з державами Центрального блоку і домагатися укладення справедливого миру.

В універсалі йшлося також про необхідність вжити термінових заходів щодо ліквідації безробіття, матеріального забезпечення інвалідів, сиріт, людей похилого віку і всіх тих, хто постраждав від війни. Проголошувалася націоналізація “найважливіших галузей торгівлі”, весь дохід від якої “підє на користь народів”. Встановлювалися монополія держави на зовнішню торгівлю, контроль держави над усіма банками. З цього часу кредити банків повинні були надаватися “головним чином на підтримку трудового населення та розвиток народного господарства в Україні”. Проголошення суверенної УНР викликало значний міжнародний резонанс. Її визнали у 1918 р.: Румунія, Франція, Великобританія, США, Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина, Японія, Китай, Португалія, Данія, Греція, Норвегія, Ірак, Іспанія, Фінляндія, Польща, Швеція, Швейцарія та ін.; у 1919 р. – Угорщина, Чехословаччина, Ватикан, Голландія, Італія тощо. Проте у січні російські війська під командуванням колишнього полковника царської армії М.Муравйова розпочали наступ на Центральну Раду. До них приєдналися донецькі робітничі загони, частини Червоного козацтва, харківська червона гвардія. Об’єднані російсько-українські радянські війська 26 січня (8 лютого) 1918 р. після завзятих боїв і багатогодинного артилерійського обстрілу зайняли Київ.

У Брест-Литовську, де проходили мирні переговори між державами Центрального блоку та Росією, 27 січня 1918 р. делегація Центральної Ради від імені УНР, яку визнали країни Центрального блоку, підписала з Німеччиною та її союзниками (Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною) мирну угоду. Щоб утримати владу, Центральна Рада звернулася до німецького уряду з проханням про військову допомогу, оскільки достатніх власних збройних сил не було. Німецькі та австро-угорські війська 18 лютого почали окупацію України.

Центральна Рада втрачала соціальну опору, авторитет, а 29 квітня 1918 р. вона зібралася на чергове засідання. Тут, окрім інших законів, обговорювалася і була прийнята Конституція УНР. Основу побудови структури вищих органів держави становила відома теорія розподілу влади – на законодавчу, виконавчу і судову. Отже, найвища законодавча вручена Всенародним Зборам, виконавча-Раді Народних Міністрів, судова - Генеральному суду.

Місцевими органами влади й управління стали виборні Ради та управи – у громадах (сільських і міських), волостях, землях. Парламент країни – Всенародні Збори – мав обиратися населенням на основі рівного, прямого, загального, таємного голосування за пропорційною системою виборів: депутат від 100тис. жителів строком на три роки. Конституція, очевидно, повинна була мати тимчасовий характер, адже вона створювалася на перехідний період – період становлення української державності. Незважаючи на це, вона мала демократичний характер, була доброю правовою основою держави, основою для всього іншого законодавства України, створення демократичної державності, законності, правопорядку.

Гетьманат П.Скоропадського.

29 квітня німецькі війська зайняли Україну. У Києві 30 квітня на з'їзді хліборобів Скоропадського обрали гетьманом України. Цього ж дня гетьман оголосив розпущеними Центральну Раду, її місцеві органи та установи, земельні комітети. Скасував законодавство ЦР, повертає правову силу всім попереднім видам і формам приватної власності. Ставши на “грунті української державності” гетьман обіцяв проведення у майбутньому виборів до українського законодавчого сейму, право викупу селянами землі у поміщиків та інших великих землевласників, відбудову крайової торгівлі, промисловості. Потім був виданий гетьманський декрет про тимчасовий державний устрій України, що встановлював замість демократичної республіки свого роду конституційну спадкову монархію. Гетьманові належала вся повнота законодавчої та виконавчої влади, він був також верховним “воєводою” армії, флоту. Замість назви держави УНР встановлено нову назву – **Українська держава**. Поновлено попередній адміністративно-територіальний поділ – на губернії, повіти, волості. Уряд, сформований гетьманом, складався здебільшого з російських кадетів і монархістів. Розпочалося масове повернення поміщиків і капіталістів в Україну – російських, польських та ін. Їм поверталися землі, маєтки, заводи й фабрики, палаци, виплачувалась компенсація за збитки. Народні маси позбавлялися політичних прав і свобод.

Діяльність гетьманських установ та органів проходила під суворим наглядом окупаційної влади. Ешелонами відправлялось у Німеччину зерно, м'ясо, мед, цукор, масло, промислове устаткування. Водночас у період гетьманату Українська держава мала й певні здобутки. Зокрема, це стосується зовнішньополітичної сфери. Відбувся обмін дипломатичними представниками з державами Центрального блоку. Розпочалися переговори з Румунією, Фінляндією, Швейцарією, Іспанією, Данією, Швецією тощо. Під тиском німців навіть Росія відрядила до Києва мирну делегацію на чолі з Х. Раковським. У Києві 12 червня між обома країнами був підписаний прелімінарний мир. Росія визнала українську державу, сторони зобов'язалися встановити дипломатичні відносини на рівні консульських.

Вдалося налагодити фінансові справи. Проводилися важливі судові реформи. Створювалася система губернських і повітових судів. Сенат вважався найвищим судовим органом. Судочинство стало гласним, з участю присяжних засідателів. Помітні були здобутки у галузі культури і освіти. В усіх вищих навчальних закладах почали працювати кафедри української мови, літератури, історії. Засновано український державний театр, Національний музей, національну капелу. Створено Українську Академію Наук, президентом якої було обрано В.Вернадського. У середині квітня в зв'язку з окупацією німцями України ЦВК і Народний секретаріат був ліквідований. За постановою ЦК КП(б)У 28 листопада 1918 р. створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, куди входили В. Аверін, К. Ворошилов, В. Затонський, Ю.Коцюбинський, Ф. Сергеев та ін. Маніфестом 29 листопада він проголосив повалення влади Рад в Україні, для чого попросив військової допомоги в Росії.

Утворення Директорії. Внутрішня і зовнішня політика УНР на чолі з В.Винниченком і С.Петлюрою.

Наближався кінець I світової війни. Центральний блок зазнав у ній поразку. В Австро-Угорщині та Німеччині у жовтні-листопаді 1918 р. вибухнула революція. ВЦВК РРФСР 13

листопада оголосив Брест-Литовський мирний договір анульованим. Розпочався новий наступ Червоної армії на Україну.

Українські партії, інші організації об'єднуються в український Народний Союз і починають готувати повстання проти гетьманату. На таємному засіданні УНС 13 листопада був створений уряд Директорії на чолі з В.Винниченко і С.Петлюрою. Петлюра посів пост головного отамана збройних сил УНР. Війська Директорії, основу яких становив батальйон Січових Стрільців, вціліли розбили гетьманців. До них почали масово приєднуватися повстанці, а 14 грудня 90-тисячна армія Директорії здобула Київ. Скоропадський зрікся влади.

Влада Директорії швидко встановилася на значній території України. Знову почали діяти заборонені гетьманом рада. Поспішно формувалися регулярні збройні сили, основу яких становив корпус січових стрільців під командуванням Є. Коновальця. Директорія відновила дію усіх законів УНР, ухвалила новий закон про передання поміщицької землі селянам без викупу. На початку грудня Директорія вирішила взяти за основу розбудови держави так званий трудовий принцип, згідно з яким влада у губерніях і повітах мала належати трудовим радам робітників, селян, інтелігенції. Центральні органи влади й управління мав утворити Трудовий Конгрес – свого роду парламент, сформований з делегатів робітників, селян і трудової інтелігенції. Перша сесія Трудового Конгресу відбулася 23-28 січня у Києві. Конгрес затвердив Акт з'єднання УНР і ЗУНР, передав тимчасово законодавчу і виконавчу влади Директорії, проголосив загальне виборче право для виборів майбутнього українського парламенту.

Внутрішня і зовнішня ситуації, в якій опинилась Директорія, була дуже складною. “Південь України замість німецьких захопили англо-американські, французькі, а також грецькі, румунські війська; на заході, в Галичині, йшла кровопролитна війна з поляками, проголошена там Західноукраїнська Народна Республіка потребувала допомоги”.

Радянські уряди Росії та України оголосили Директорію контрреволюційною, буржуазно-націоналістичною владою і почали проти неї збройні дії. Вже у першій половині січня радянські війська зайняли всю Лівобережну Україну. Робітники й селяни, сподівались, що радянська влада дасть їм більше, ніж Директорія. Остання основним завданням вважала побудову Української держави, відкладаючи розв'язання болючих соціальних проблем не пізніше, коли будуть скликані Всеукраїнські Установчі збори. Це вмiло використовували більшовики.

Директорія шукала виходу з цього становища. Вона вступила у переговори з представниками французьких військ, що перебували на півдні України. Тут був підписаний документ про передачу України під протекторат Франції. Але ця спроба знайти якогось союзника не увінчалась успіхом.

16 січня 1919 р. Директорія оголосила війну Радянській Росії. Наприкінці січня – на початку лютого радянські війська розбили основне угруповання військ Директорії під Києвом, а 5 лютого вони зайняли Київ. У квітні під ударами радянських військ і повстанських загонів сили Директорії були повністю розбиті, відступивши частково у Східну Галичину, а частково у Румунію. С.Петлюра у липні 1919 р., об'єднавшись з українською Галицькою Армією і скориставшись наступом Денікіна, знову вступив у межі України. 30 серпня його війська зайняли Київ. Щоправда, вже наступного дня у місто ввійшли денікінці, які не визнавали ніякої України і Директорії. У такій ситуації Петлюра проводив активні переговори з Польщею, сподіваючись знайти союзника. Проти цього рішуче заперестували галичани, розуміючи, що союз з Польщею відбудеться за рахунок Східної Галичини. Розгорівся конфлікт. Командування УГА оголосило про перехід до Денікіна (17 листопада), а через деякий час – на бік Червоної Армії. Петлюра із залишками військ перейшов на територію Польщі, звідки у квітні 1920 р., підписавши з Ю.Пілуєвським Варшавський договір, вирушив з його армією в останній невдалий похід в Україну. Однак війська були розбиті Червоною Армією.

Визвольні змагання 1914-1920-х рр. довели прагнення українського народу до створення єдиної і незалежної держави.

Західноукраїнська народна республіка. Союз УНР і ЗУНР. Ризький мирний договір.

25 березня 1918 р. українські депутати австрійського парламенту скликали у Львові з'їзд так званих мужів довір'я всіх галицьких політичних партій і груп з метою конституювання українського державного організму в складі Австрії. З'їзд ухвалив звільнити Східну Галичину від зв'язку з Польською Західною Галичиною і створити з українських земель Галичини і Буковини окремий державний організм з гарантією прав національних меншин – поляків, євреїв, німців. Окрім цього, на міжпартійній основі було створено так звану безпартійну бойову організацію національної оборони.

У Львові 18 жовтня 1918 р. у малому залі Народного дому зібралася Українська Національна Рада. На нараді зіштовхнулися два стратегічні напрямки: співпраця з Австрією та утворення Української держави у межах австрійської федерації; приєднання західноукраїнських земель до УНР. У великому залі народного дому 19 жовтня відбулася Конституанта (проголошення конституційних законів) Української Національної Ради, на якій затверджувалася резолюція, вироблена на передодні. На всій етнографічній українській території Східної Галичини проголошувалася Українська держава, але водночас було вирішено домагатися визнання цієї резолюції австрійським урядом. До складу Конституанти входило 33 українці від обох палат австрійського парламенту. 34 посли до галицького та 16 до буковинського крайових сеймів і з кожної української партії по три представники. При раді було створено три комісії: виконавча у Відні під керівництвом Є. Петрушевича; організаційна у краї під керівництвом К.Левицького і комісія з утвердження української державності в Буковині на чолі з О.Поповичем.

У Львові на площі Св. Юра 20 жовтня обидва табори проголосили прилюдно свої принципи утворення Української держави. На хід подій у Львові та всьому краї мали вплив не професійні політики, а члени Української військової організації, створеної у першій половині 1918 р. на основі віденського революційного гуртка, що діяв з 31 травня 1917 р. це переважно нижчі та середні офіцерські чини, котрі служили в австрійській армії й війську українських Січових стрільців. Організація створила Центральний військовий комітет, який приступив до підготовки збройного повстання у Львові. Головою Комітету УСС став сотник Дмитро Вітовський. 5 листопада 1918 р. українські війська зайняли і роззброїли всі казарми, розташовані у місті, зайняли всі стратегічні об'єкти. Солдати та офіцери чеської, угорської національностей склали зброю, заявляли про нейтралітет і виявляли готовність виїхати додому.

У Львові виникла національна українська держава, яка на основі Тимчасової конституції почала іменувати себе Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР). Відразу після взяття влади Українська Національна Рада звернулася до народу із Маніфестом. Тим часом назрівав конфлікт, який неможливо було владнати мирно. Трапилося так, що головним противником відродження української державності у Галичині стали націоналістичні сили і військові кола Польщі. Дійшовши між собою згоди, польські організації під командуванням керівника ПВК капітана Ч. Мончинського вже 1 листопада підняли заколот і невдовзі розширили чисельність своїх загонів до 4 тис. Упродовж трьох тижнів тривали бої за Львів.

На решті території Східної Галичини перехід влади до Української Національної Ради відбувся практично без перешкод. Виняток становили західні прикордонні повіти, де польські загони при підтримці, що надійшла з Кракова, захопили Перемишль і Ярослав.

У цих складних військово-політичних обставинах 13 листопада Українська Національна Рада прийняла Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії. У той же день був визначений склад Державного секретаріату (тобто уряду), який склав присягу. До його складу увійшли: К.Левицький (президент Ради державних секретарів і секретар скарбових справ), Л.Цегельський (внутрішні справи); Д.Вітовський (військо); Я.Литвинович (торгівля та промисловість); С.Голубович (судівництво); І.Куровець (суспільне здоров'я); В.Панійко (закордонні справи).

Отже, у листопаді 1918р. західноукраїнська державність, стала фактом. Проте фактично влада Державного секретаріату поширювалася тільки на переважну частину Східної Галичини.

З самого початку ЗУНР опинилася у надзвичайно складних військово-політичних та міжнародних умовах.

Четвертого січня 1919 р. був прийнятий закон про Виділ Української Національної Ради з функціями колективного президента держави. Виділ призначив новий склад Державного секретаріату, який діяв до кінця 1919 р. Реорганізація Української Національної Ради та державного секретаріату не прискорила реалізації головних перетворень. Щоправда, 15 лютого 1919 р. було прийнято важливий закон “Про державну мову”. Однак земельна реформа відкладалася далі. Селяни вимагали негайного розв’язання аграрного питання шляхом розподілу поміщицької землі. Виступи робітників і селян підштовхнули керівництво ЗУНР до негайного проведення соціальних реформ. Так, 14 квітня 1919 р. Українська Національна Рада прийняла закон, що визначив основи аграрної реформи. Головною їх метою було визнано наділення землею селянства на правах приватної власності. У 1919 р. (15 квітня) вийшов також закон про сейм як законодавчий орган ЗУНР. Цей закон забезпечував пропорційне представництво усіх національних груп. Однак втілити у життя ті закони уряд ЗУНР не встиг у зв’язку з польським наступом.

Отже, внаслідок ряду обставин внутрішня політика ЗУНР характеризувалася незавершеністю в реалізації проголошених завдань, що стимулює соціально-політичне розмежування в суспільстві і негативно впливало на обороноздатність в умовах війни.

Зовнішньополітична діяльність Державного секретаріату зводилася до двох основних завдань: відносини з Наддніпрянською українською Народною Республікою; визнання ЗУНР іншими державами, передусім Антантою. Щодо Української Народної Республіки, то головною метою було досягнення державного об’єднання, але розглядалося, по-перше, як втілення у життя віковичного прагнення українського народу до державної єдності, і, по-друге, як засіб об’єднати сили в боротьбі проти експансії Польщі на українські землі.

Акт 22 січня 1919 р. став проявом єдності українських земель в міжнародно-правовому і морально-політичному відношеннях. У військовому аспекті Акт злуки забезпечив ЗУНР і УНР певну координацію зусиль на фронті та на міжнародній арені, дав можливість отримувати допомогу, хоча й незначну, озброєнням, амуніцією, спорядженням, військовими спеціалістами. Але у зв’язку з хитким військовим, політичним, міжнародним становищем УНР усе це не могло мати для ЗУНР вирішального значення.

Вагомим для ЗУНР і УНР було домогтися визнання на міжнародній арені. У липні 1919 р. уряд ЗУНР відступив за р. Збруч, а невдовзі емігрував до Відня, звідки продовжував вести активну зовнішньополітичну діяльність. Невдовзі 30 квітня 1921 р. Українська національна Рада запропонувала Антанті проект основ державного устрою незалежної Української Галицької Республіки з трьома основними народностями – українською, польською та єврейською, які мали користуватись рівними правами у громадсько-політичному житті краю. Але зацікавленої реакції ні з боку Парижа, на збоку Варшави не було.

14 березня 1923 р. Рада послів Англії, Франції, Італії та Японії всупереч волі українців ухвалила рішення про анексію Східної Галичини Польщею, уряд ЗУНР опублікував протест і самоліквідувався. Свавілья Антанти викликало гнів у краї. Львів 18 березня сколихнула 40-тисячна демонстрація, яка засудила паризький зговір, закликавши до рішучої боротьби за волю.

ЗУНР проголосила свою владу на всіх західноукраїнських етнографічних землях, але забезпечити виконання цього свого законного права не мала сили.

Теми доповідей, рефератів:

1. Діячі Центральної Ради - одесити.
- 2.Отоманщина.
3. Н. Махно.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.
3. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.

Допоміжна:

4. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.
5. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.
6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Практичне заняття № 9

Тема. Україна у міжвоєнні роки (1920-1930-ті рр.)

Мета: на основі здобутих знань студенти могли орієнтуватись в основних подіях 1920-1930-х рр. коли українські землі були у складі СРСР, Польщі, Угорщини, Румунії, Чехословаччини.

Основні поняття: Колективізація, індустріалізація, НЕП, ліквідація неписьменності, націонал-комунізм, Голодомор, розстріляне відродження.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Охарактеризуйте політичну ситуацію в Україні.
2. Які основні складові НЕПу в Україні?
3. Як проходили індустріалізація і колективізація в Україні?
4. Повідомте факти щодо Голодомору 1932-1933 рр. та його трагічних наслідків.
5. Охарактеризуйте соціально-економічне і політичне положення Західної України під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Державно-політичний статус УСРР у 1921 – 1922 рр. визначався:
 - А «договірною федерацією» з РСФРР та іншими радянськими республіками, посиленням її підпорядкування загальнофедеративним органам влади.
 - Б юридичною незалежністю УСРР, яка не входила до складу жодної сусідньої держави й не перебувала з ними в союзно-договірних відносинах.
 - В «воєнно-політичним союзом» із РСФРР та перебуванням УСРР у її складі на правах автономного утворення.
 - Г «військовим союзом» із РСФРР зі збереженням УСРР формального статусу та ознак незалежної держави.

2. Процес конституційного оформлення СРСР завершився:

- А 1920 р.
- Б 1921 р.

В 1922 р.

Г 1924 р.

3. У якій галузі господарства УСРР у 1920-х роках розпочалася реалізація плану ГОЕЛРО?

А енергетичній

Б металургійній

В машинобудівній

Г вуглевидобувній

4. Розвиткові сільського господарства України в період НЕПу було притаманне

А створення агроміст із розгалуженою переробною інфраструктурою.

Б функціонування виробничо-збутових кооперативів і товариств.

В об'єднання всіх господарств незаможних селян у радгоспи.

Г розгортання мережі машинно-тракторних станцій і бригад.

5. «Криза збуту», що охопила економіку УСРР у 1922 – 1924 рр., характеризувалася

А неможливістю реалізувати продукцію на зовнішніх ринках в умовах економічної блокади.

Б падінням цін на промислові товари в умовах зростання цін на сільськогосподарську продукцію.

В падінням купівельної спроможності населення внаслідок зростання безробіття.

Г падінням цін на сільськогосподарську продукцію в умовах зростання цін на промислові товари.

6. У результаті здійснення в Україні в 1920-х – на початку 1930-х років політики коренізації

А реорганізовано національні адміністративні райони на території республіки в звичайні райони.

Б замінено російську мову в діловодстві, освіті, засобах масової інформації державною українською мовою.

В збільшено питому вагу українців серед керівних кадрів республіканського партійно-державного апарату.

Г розширено повноваження республіки у сфері зовнішньої політики для здійснення культурної роботи серед українців за кордоном.

7. Політика коренізації, що здійснювалася в Україні в 1920-х – на початку 1930-х років, передбачала

А повне витіснення російської мови державною українською мовою з діловодства та засобів масової інформації.

Б створення національних адміністративних районів, забезпечення культурних прав національних меншин.

В розширення повноважень республіки у сфері зовнішньої політики для здійснення культурної роботи серед українців за кордоном.

Г суцільну заміну на керівних посадах партійно-державного апарату представників інших національностей українцями.

8. Курс на індустріалізацію проголошено

А 1921 р.

Б 1925 р.

В 1928 р.

Г 1930 р.

9. Темпи зростання обсягів промислового виробництва в СРСР у 1930-х роках були вищими, ніж в європейських країнах, завдяки

- А технічній перебудові.
- Б технологічній реконструкції.
- В промисловому перевороту.
- Г форсованій індустріалізації.

10. Масові репресії щодо українського населення Галичини, здійснені польським урядом восени 1930 р., отримали офіційну назву

- А асиміляція.
- Б пацифікація.
- В депортація.
- Г нормалізація.

Обговорення теоретичних питань:

Політична ситуація в Україні. Голод 1921-1922 рр.

НЕП в Україні. Утворення СРСР. «Українізація». Індустріалізація і колективізація в Україні.

Голодомор 1932-1933 рр. та його трагічні наслідки.

Масові репресії 1930-х рр. «Розстріляне відродження».

Соціально-економічне і політичне положення Західної України під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини

Політична ситуація в Україні. Голод 1921-1922 рр. НЕП в Україні.

Після поразки лівацьких закатів у Німеччині й Угорщині у 1919 р. російським комуністам довелося розпрощатися з надіями на революцію в Західній Європі. Вони залишилися сам на сам з суспільством, яке, з марксистської точки зору, представляло собою не найкращий матеріал для побудови комунізму. Замість великої західної промисловості, яка мала б підвести матеріально-технічну базу під державну комуністичну надбудову, вони отримали у спадок економічно відсталу і переважно аграрну країну. До того ж у національному відношенні це суспільство було дуже різноманітним, і після хвилі національних революцій на окраїнах Російської імперії втримувати його як одне ціле стало дуже важко. Найбільш далекоглядна частина більшовицького керівництва і, в першу чергу – Ленін, заговорила про потребу передиху та тимчасового відступу.

Одним із найперших компромісів була відміна вкрай непопулярного “воєнного комунізму” з його примусом, експропріаціями майна та тотальною централізацією виробництва. Проголошена у березні 1921 р. “нова економічна політика” (НЕП) покращила загальне господарське становище, частково відновивши вільний ринок та звільнивши приватну ініціативу від жорстких державних обмежень. Найбільше ж скористалося з нього селянство, яке після ліквідації примусової “продрозверстки” могло продавати продукти своєї праці на ринку.

Україна відігравала особливе стратегічне значення для російських більшовиків. Завдяки експлуатації її природних багатств вони прагнули добитися покращення господарської ситуації у Центральній Росії. Досить сказати, що московське керівництво відклало запровадження НЕПу в Україні аж на шість місяців, щоб мати змогу ще деякий час без перешкод вилучати український хліб.

Найкраще залежний статус України проілюстрували події, пов’язані з голодом 1921-1923 рр. Голод був спричинений засухою, падінням худоби, післявоєнною розрухою та – не в останню чергу – більшовицькою політикою реквізицій зерна у селянства. Найбільше постраждало від цього населення Поволжя і центральних районів Росії. Ті самі причини діяли і на Півдні України, але з тією різницею, що місцеве селянство мало більші запаси хліба. Це дозволило б уникнути голоду в українських губерніях, якщо б не розпорядження Москви

відправляти український хліб в Росію. Щобільше, Ленін довго не дозволяв посилати в Україну міжнародну гуманітарну допомогу, спрямовуючи її основний потік в Росію. Голод 1921-1923 рр. коштував Україні 1,5-2 млн. жертв.

Позиція московських комуністів зустріла опір серед партійного керівництва української республіки. Навіть та його частина, яка в роки революції стояла на відверто антиукраїнських позиціях (Христіан Раковський, Михайло Фрунзе та ін.) забили тривогу у зв'язку з випаровуванням “суверенітету” України. Воно відкинуло підготовлений у серпні 1922 р. Йосипом Сталіним проект резолюції ЦК РКП(б) “Про взаємовідносини РСФФР з незалежними республіками”, за яким усі неросійські республіки мали ввійти у склад Росії. На стороні партійного керівництва неросійських республік виступив Ленін. Він добре розумів, що без досягнення певного компромісу з національними рухами на окраїнах Російської імперії більшовицький режим приречений на загибель. Ленін вимагав, щоб РСФФР вступила у державний союз на рівних правах з Україною та іншими республіками.

Індустріалізація і колективізація в Україні. Голодомор 1932-1933 рр. та його трагічні наслідки.

“Українізація” підірвала рівновагу сил, що склалася на початку 1920-х років між комуністичним режимом й українським національним рухом. Перехід частини комуністів на національні позиції, витворення українського пролетаріату, збільшення частки українського міського населення та активна освітня, культурна і наукова діяльність старої й молодшої української еліти створювали серйозну загрозу для контролю Москви над УРСР.

Найтяжчим злочином більшовицького керівництва супроти українського народу було влаштування голодомору 1932-1933 років. Віддаленою причиною голоду були завищені, нереальні цілі, яке радянське керівництво намагалось досягнути за час першої п'ятирічки (1928-1932). Виконання плану потребувало величезних капіталовкладень, і головним джерелом одержання необхідних коштів став продаж за кордон зерна. Однак уже взимку 1927-1928 років у СРСР вибухнула хлібозаготівельна криза. Вилучити необхідну кількість зерна у селянина можна було лише силою. Тому листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) прийняв курс на здійснення суцільної колективізації. Україна, як основний постачальник зерна на ринок, займала у цих планах особливе місце: вона мала стати прикладом того, як організувати великомасштабне колективне господарство. Тут колективізацію планувалось закінчити до осені 1930 р., тоді як на решту територіях – щонайпізніше навесні 1932 р.

Одним із головних напрямків колективізації стала “ліквідація куркулів як класу”. “Куркулів” розстрілювали, ув'язнювали або ж виселяли з села, часто – у Сибір або ж Казахстан. До 1932 р. в Україні таким чином було ліквідовано 200 тис. селянських господарств. “Декуркулізація” мала на меті перш за все позбавити селянство його природнього керівництва, яке могло організувати спротив насильницькій колективізації. В Україні та на Північному Кавказі (в т.ч. на Кубані), де традиції індивідуального сільського господарства були міцними, колективізація наštтовхнулася на винятково сильний опір. Селяни відмовлялися йти в колгоспи, нищили майно, яке підлягало колективізації, забирали з колгоспів своє зерно і худобу, били місцеву адміністрацію і т.п. Нерідко бунти переростали у відкриті збройні повстання, що охоплювали цілі райони. Пік повстанського руху припав на перші три місяці 1930 р. У деяких місцевостях України і Північного Кавказу проти повсталих була задіяна навіть регулярна армія. Загальна кількість повстанців в Україні у 1930 р., за даними ДПУ складала бл. 1 млн. чол. В окремих місцевостях спротив проходив під гаслами: “Геть Радянську владу, хай живе самостійна Україна!”

“Березнева лихоманка” селянства змусила Сталіна на деякий час навіть пригальмувати темпи колективізації. 2 березня 1930 р. у газеті “Правда” появилася його стаття “Запаморочення від успіхів”. У ній він виступив із засудженням “перегинів” у проведенні колективізації, але переклав вину за це на місцеву владу. Після виходу статті селянам дозволили покидати колгоспи.

Вихід з колгоспів став масовим явищем. Знову ж таки, найбільшу частку (понад 50%) “відступників” дали Україна і Північний Кавказ. Але вже у вересні 1930 р. відновився наступ на селян-одноосібників. Проти тих, хто очолював вихід із колгоспів, був застосований терор. У результаті було колективізовано до кінця 1932 р. в УРСР майже 70% селянських господарств, що володіли 80% посівних площ.

Утворення колгоспів внесло хаос і дезорганізацію у сільське виробництво. До загального неладу додалася посуха, що у 1931 р. охопила степові райони. Але не вона була причиною голоду: у 1934 р. трапилася інша посуха, яка мала більш спустошливий характер. Однак голоду у 1934 р. не було. Він припав на 1932-1933 р., й безпосередньо його викликала зловмисна воля партійного керівництва.

Масові репресії 1930-х рр. «Розстріляне відродження».

Попри свої величезні масштаби, голод не став останньою хвилею масового терору в УРСР. Окрім традиційних жертв сталінського терору об'єктом атаки стало державне і партійне керівництво, яке два-три роки тому саме організовувало чистки. За порівняно спокійні 1935-1936 рр. республіканське керівництво встигло досить сконсолідуватися. Навіть головний виконавець чисток, Павло Постишев за цей час перетворився у щось на зразок українського партійного “гетьмана”. Він носив українську вишивану сорочку, виявляв інтерес до української історії і культури. За час його перебування на посаді другого секретаря ЦК КП(б)У столиця республіки була перенесена з Харкова до Києва, “культурного Донбасу України”, а у самому Києві споруджено пам'ятник Шевченкові. У 1935 р. Постишев виступив за продовження українізації у республіканській партійній організації.

Київ був взятий “під приціл” аж під час останньої передвоєнної хвилі терору, у 1937 р. До кінця 1938 р. було арештоване майже все республіканське партійне керівництво. З усіх колишніх керівних кіл КП(б)У залишилися лише Олександр Бойченко, член ЦК КП(б)У, який згодом став українським письменником, та Григорій Петровський – він доживав свого віку на скромній посаді заступника директора Московського музею революції.

Термін «розстріляне Відродження» вперше запропонував діаспорний літературознавець Юрій Лавріненко, вживши його як назву збірника найкращих текстів поезії та прози 1920-30-х рр. За це десятиліття (1921—1931) українська культура спромоглася компенсувати трьохсотрічне відставання й навіть переважити на терені вітчизни вплив інших культур, російської зокрема (на 1 жовтня 1925 року в Україні нараховувалося 5000 письменників).

Кульмінацією дій радянського репресивного режиму стало 3 листопада 1937 року. Тоді, «на честь 20-ї річниці Великого Жовтня» у Соловецькому таборі особливого призначення за вироком Трійки розстріляний Лесь Курбас. У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада також були Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та інші. Загалом, в один день за рішенням несудових органів, було страчено понад 100 осіб представників української інтелігенції — цвіту української нації.

За приблизними підрахунками людські втрати в УРСР від репресій у 1927-1938 рр. становили щонайменше 4,4 млн. чол. Міжвоєнний сталінський терор привів до загибелі кожного десятого українця. Репресії особливо сильно зачепили молодші групи (віком до 50 років) і чоловіків (серед них показник втрат становив 15%, серед жінок – 7%). Підсумовуючи трагічний досвід 1930-х рр., не можна не згодитися зі словами канадсько-українського історика Богдана Кравченка: “найбільшим досягненням українців у це десятиліття було те, що вони пережили його”

Соціально-економічне і політичне положення Західної України під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Західноукраїнські землі в період з 1919 по 1939 рр. розділили між собою три держави – Польща, Румунія і Чехо-Словаччина. У кожній з цих держав українці становили національну

меншість. 5 млн. чол. були найбільшою національною меншістю у Речі Посполитій (бл. 14-16% усього населення) і заселяли майже третину території міжвоєнної Польщі. У Румунії і Чехословаччині чисельність українців у кожній з цих держав коливалася між 500 і 600 тис. чол. (хоча українські демографи твердять, що це число у Румунії наближалось до 1 млн. чол.), а їхня частка серед населення становила 3-4%. У цілому, у міжвоєнну добу на західноукраїнських землях проживало бл. 6-7 млн українців, тобто у 3-4 рази менше від числа українців, які проживали в Українській РСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.

80-90 % західноукраїнського населення становили селяни. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період була одним з найбільш аграрно перенаселених країв Європи. Тяжке економічне становище ускладнювалось ще й національним чинником. Для зміцнення польського елемента на “східних кресах” Речі Посполитої, у 1920 і 1925 роках сойм ухвалив закони про надання землі тут польським офіцерам та солдатам. На східно-українські землі внаслідок цієї акції переселилося бл. 200 тис. польських осадників. Подібну політику, хоча й з дещо меншим розмахом, проводив і румунський уряд. На відміну від Варшави і Бухаресту, празький уряд не практикував заселення українських земель чеськими і словацькими колоністами. Щобільше, чеська влада доклала чималих зусиль для впровадження кращих методів сільського господарства, організувала сільськогосподарські школи і т.д.

Становлячи більшість сільського населення, українці перебували у меншості серед населення великих і середніх міст. Як і в “старі добрі австрійські часи”, соціальні відмінності співпадали з національними. Український селянин чув себе покривдженим польським, мадярським чи румунським поміщиком і нерідко ворогував з євреєм – власником сільського магазину, який небагато платив за сільські продукти й дорого брав за промислові товари.

У межах кожної держави західні українці демонстрували різний рівень національної свідомості й політичної активності. Конституційний лад австрійської частини габсбурзької монархії дав змогу викристалізуватися українській національній свідомості й розвинутися організованим формам громадського життя. Тяжкий спадок попереднього угорського панування позначився на сповільненості національного самовизначення закарпатських русинів. Міжвоєнні Закарпаття і Пряшівщина були тереном взаємного поборювання трьох національних орієнтацій: москвофільської, русинофільської й української. Найтяжча ж політична і культурна спадщина дісталася тій частині західноукраїнського населення, яка перед першою світовою війною належала до Російської імперії. Українці Волині, Полісся, Холмщини і Бессарабії за рівнем освіченості та національної свідомості значно поступалися навіть населенню Закарпаття.

Польська й румунська політика щодо українців, загалом не відрізнялася і зводилася до одного слова: асиміляція. Подібність цієї політики впливала зі схожості обидвох держав: у результаті повоєнного врегулювання вони одержали більше територій, аніж могли втримати. Політичні рухи насильно приєднаних національних меншостей становили серйозну загрозу для територіальної цілісності та стабільності цих держав. Тому польський і румунський режими зосередили зусилля на насильному викоріненні культурних, мовних і релігійних особливостей національних меншостей: українців, білорусів, німців, литовців, угорців та ін. Єдиний виняток становили євреї. Щодо них польський і румунський уряди надавали перевагу політиці прямих переслідувань, не ставлячи питання про їхню асиміляцію.

В обох – польському й румунському – випадках кордони нових адміністративних одиниць на українських етнічних територіях проводилися таким чином, щоб включити до них якомога більше неукраїнців. Українців усували з адміністративних посад або посилали виконувати службові обов’язки поза українські етнічні землі.

Головними жертвами колонізації і румунізації стали освітні заклади. Українська шкільна система у Галичині поступово заміщала двомовною (утраквістичною). За двадцять років польського панування кількість українських шкіл зменшилася з 3,662 до 144. Але якщо польська влада ще залишала хоча б найскромніші можливості для функціонування української мови в шкільництві, то румунський уряд взагалі виключав їх. Закон про шкільну систему від 26 грудня 1924 р. трактував українців як “румунів, що забули свою рідну мову”. Схожість

прослідковувалась і у політиці Варшави і Бухаресту щодо української вищої освіти: українські кафедри закрили і в Львівському, і в Чернівецькому університетах.

За двадцять років перебування у складі Чехо-Словаччини українці Закарпаття і Пряшівщини швидко долужили те, чого їх було позбавлено за попередні п'ятдесят років угорського панування. Чехо-Словаччина, як і Польща, теж обіцяла впровадження автономії для українських земель; виконання цього рішення було відкладено аж до 1938 р. Але вона принаймні визнавала за більшістю українського населення право жити в кордонах однієї адміністративної одиниці – Підкарпатської Русі (з 1928 р. – Підкарпатської руської землі). Празька влада визнавала “руський” характер цього краю, дозволивши представникам місцевого населення займати адміністративні посади. Найбільш помітними були успіхи у розбудові національної освіти. На момент входження Закарпаття і Пряшівщини у склад Чехо-Словаччини тут майже не було шкіл з рідною мовою навчання. У 1930-х рр. їх число доходило до 500. Чехо-Словаччина дала притулок і фінансову підтримку зразу декільком українським вищим навчальним закладам – Українському вільному університету (1921), Високому педагогічному інституті ім. Драгоманова у Празі (1923-1933), Українській господарській академії у Подєбрадах (1922-1935).

Щоправда, Празький уряд не залишався осторонь від дискусії, що точилася між українофільською, русинофільською та русинською орієнтаціями. Він надавав підтримку по черзі кожній з них, зупинившись у середині 1930-х на останній, оскільки перші дві створювали загрозу для територіальної єдності Чехо-Словаччини. Але, як у випадку з галичанами в Австро-Угорській монархії, найбільше, хто скористав з ліберальних політичних умов у міжвоєнній Чехо-Словаччині, були прихильники українофільської орієнтації.

Теми доповідей, рефератів:

1. Політика тоталітаризму та її реалізація через хвилю масових репресій в УРСР.
2. Голодомор 1932 – 1933 рр. цілеспрямований геноцид Українського народу
3. Індустріалізація та колективізація український сценарій трагедії.
4. Значення діяльності одного з представників «розстріляного відродження» (на вибір за узгодженням з викладачем) в історії та культурі України

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.
3. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.

Допоміжна:

4. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.
5. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.
6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Практичне заняття № 10

Тема. Україна під час другої світової війни (1939-1945).

Мета: Основна мета вивчення теми полягає в тому, щоб на основі здобутих знань студенти могли орієнтуватись в основних подіях другої світової війни, вміли описати головні тенденції і динаміку вирішення різноманітних проблем, показати місце і значення України в історичному розвитку людства. Друга світова війна опалила всі українські землі. В цей час не припиняла існувати ідея державності і спроби її реалізації на українських землях. В цей час продовжували розвиватись кращі традиції української національної історії та культури.

Основні поняття: Колективізація, індустріалізація, НЕП, ліквідація неписьменності, націонал-комунізм, Голодомор, розстріляне відродження.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Початок другої світової війни і Україна
2. Радянсько-німецька війна
3. Рух опору
4. Наслідки Другої світової війни для України

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Київ було звільнено :
 - а) 6 листопада 1943 р.;
 - б) 25 жовтня 1942 р.;
 - в) 23 лютого 1944 р.;
 - г) 12 вересня 1941 р.

2. Яку територію у серпні 1940 р. було включено до складу СРСР?
 - а) Бессарабію;
 - б) Закарпаття;
 - в) Бессарабію й Північну Буковину;
 - г) Галичину.

3. Організацію Українських Націоналістів було засновано:
 - а) у 1929 р.;
 - б) у 1939 р.;
 - в) у 1941 р.;
 - г) у 1940 р.

4. Відкрито виступив на захист євреїв у посланні «Не убий», звернувся з листом до Гітлера та особисто врятував близько 150 єврейських дітей та 15 рабинів:
 - а) митрополит Й. Сліпий;
 - б) канонік Г. Костельник;
 - в) митрополит А. Шептицький;
 - г) митрополит М. Борецький.

5. Гітлерівський план «Ост» передбачав:
 - а) надання Україні в майбутньому державної незалежності, сприяння її економічному і культурному розвитку;
 - б) перетворення України на органічну частину німецької держави, а українців – на її громадян, рівноправних з іншими народами;
 - в) перетворення України на колоніальну країну, аграрно-сировинний придаток рейху;
 - г) розподіл території України між союзниками Німеччини.

6. Ідею створення формально самостійної, але фактично залежної від Німеччини держави обстоював:

- а) Г. Герінг;
- б) А. Розенберг;
- в) Г. Гіммлер;
- г) А. Гітлер.

7. Ідеологічним підґрунтям діяльності ОУН - Б був:

- а) націонал – комунізм;
- б) анархізм;
- в) інтегральний націоналізм;
- г) лібералізм.

8. Радикальну течію в ОУН очолював:

- а) С. Бандера;
- б) Я. Стецько;
- в) Є. Коновалець;
- г) А. Мельник.

9. Президентом Карпатської України у березні 1939 р. було обрано:

- а) А. Бродія;
- б) К. Левицького;
- в) Є. Петрушевича;
- г) А. Волошина.

10. Закарпаття було окуповане угорською армією:

- а) у березні 1939 р.;
- б) у вересні 1939 р.;
- в) у червні 1941 р.;
- г) у жовтні 1938 р.

Обговорення теоретичних питань:

Пакт 23 серпня 1939 р. між СРСР і Німеччиною. Початок Другої світової війни і Україна. Соціально-економічні перетворення на західноукраїнських землях. Напад Німеччини на СРСР. Причини і характер війни. Окупація України. Партизанський і підпільний рух. УПА. Корінний перелом у війні. Вигнання гітлерівців з окупованої території. Битва за Дніпро. Корсунь-Шевченківська битва. Депортація кримських татар. Наслідки війни.

Пакт 23 серпня 1939 р. між СРСР і Німеччиною. Початок Другої світової війни і Україна. Соціально-економічні перетворення на західноукраїнських землях.

Роз'єднаність українських земель, перебування їх у складі різних держав були не лише болючою проблемою великої європейської нації, а й одним із складних моментів політичного становища в Центральній та Східній Європі передвоєнної доби. Україна постійно привертала увагу багатьох європейських країн, але їх цікавило тільки те, як би загарбати українські землі й перетворити їх на свою колонію.

Напередодні Другої світової війни населення Західної України становило близько 7 млн. осіб. На всіх цих землях панувала іноземна адміністрація, яка проводила колонізаційну політику. Це викликало обурення українців, призводило до спротиву офіційним властям.

У 1925 р. було утворено Українське національне-демократичне об'єднання (УНДО) на чолі з К. Левицьким. У 1929 р. у Відні під керівництвом Є.Коновальця постала Організація українських націоналістів (ОУН), яка ставила за мету здобуття незалежності України. Посилився національно-визвольний рух у Закарпатті. 11 жовтня 1938 р. Закарпаття отримало

від Чехословаччини автономію, яка, однак, була ліквідована угорською окупацією. Карпатська Україна, що проголосила свою незалежність 15 березня 1939 р., практично того ж дня припинила своє існування. Угорщина повністю окупувала Закарпаття. Нового удару по західноукраїнських землях було завдано 23 серпня 1939 р., коли В.Молотов і Й. Ріббентроп підписали радянсько-німецький пакт про ненапад. Таємним протоколом передбачалося розмежування сфер інтересів обох держав, а Західна Україна поряд з іншими територіями мала увійти до складу СРСР. Лемківщина та Холмщина потрапляли до німецької зони.

1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу почалася Друга світова війна. 17 вересня польський кордон перетнули війська Червоної армії. Офіційною радянською пропагандою це було кваліфіковано як “визвольний похід” у Західну Україну. 22 вересня було встановлено попередню демаркаційну лінію між військами агресорів, а 28 вересня СРСР і Німеччина уклали договір про дружбу. 11 лютого 1940 р. в Москві була підписана економічна угода, згідно з якою на 15 травня 1941 р. Німеччина отримала від СРСР 632 тис. тонн хліба, 232 тис. тонн бензину, 23,5 тис. тонн бавовни, 50 тис. тонн марганцю, 900 кг платини тощо. У Бресті, Пінську, Ковелі відбулися спільні військові паради, що мало символізувати дружбу СРСР та Німеччини.

У згаданому таємному протоколі йшла мова також про інтереси СРСР стосовно Південного Сходу Європи, зокрема Бессарабії. В кінці червня 1940 р. СРСР, скориставшись невтручанням Німеччини та її тиском на румунський уряд, зайняв Бессарабію, заселені українцями території Буковини та румунський округ Герца.

Отож відтоді майже всі українські землі, котрі перед тим перебували у складі інших держав, були зібрані до купи в межах СРСР. З одного боку, цей факт мав безумовне позитивне значення: воз’єднання західноукраїнських земель об’єктивно відповідало одвічному прагненню нашого народу до єдності, соборності. Але не можна не враховувати того, хто, навіщо та якими методами робив це. Сталін, ведучи політичний торг із Гітлером, насамперед дбав про подальше розширення своєї імперії, про створення “зони безпеки” на західних кордонах. До того ж Сталін прагнув якомога скоріше покласти край визвольному рухові населення Західної України. Для цього застосовувалися не лише репресії. З тактичних міркувань було зроблено ряд кроків, спрямованих на обмеження польського впливу на цих землях. Зокрема, українська мова стала мовою викладання у названому на честь І.Франка Львівському університеті.

Однак у становищі нових територіальних надбань СРСР домінувало інше. Йшов жорсткий процес насильницької радянзації. Були заборонені всі українські партії, культурно-освітні організації, союзи, гуртки, греко-католицька церква, заклади “Просвіти”, понад 80 різноманітних видань. Радянське керівництво смертельно лякала сама можливість впливу національне налаштованої Галичини на радянську Україну. Ось чому влада з такою наполегливістю насаджувала в Західній Україні відпрацьовану в СРСР тоталітарно-комуністичну систему. Репресії проти населення ставали дедалі більш жорстокими та масовими. З осені 1939 р. за політичними мотивами, як правило, без суду і слідства було репресовано 10% населення Західної України. Довгождане воз’єднання українських земель виявилось кривавим.

Напад Німеччини на СРСР. Причини і характер війни. Окупація України.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР. У загарбницьких планах фашистів Україна займала особливе місце. Згідно з планом “Ост” Німеччина мала намір депортувати з України десятки мільйонів людей, переселивши сюди колоністів-німців. Частина її земель передбачалося передати сателітам гітлерівської Німеччини.

Для більшості українців ця війна стала Великою вітчизняною.

Вже перші дні війни показали слабкість СРСР. Незважаючи на масовий героїзм бійців, Червона армія, командний склад якої став жертвою сталінських репресій ще в передвоєнні роки, швидко відступала. До середини серпня 1941 р. німецькі війська захопили Галичину, Західну Волинь, Буковину, Бессарабію. 19 вересня фашисти взяли Київ, у жовтні - Одесу й

Харків. До кінця 1941 р. була окупована майже вся Україна. Величезними були людські та матеріальні втрати.

Сподівання західних українців на те, що з приходом сюди німців і відступом більшовиків для них настане покращення, не справдилися. Хоча військові підрозділи ОУН на початку війни разом з німцями вели боротьбу проти Червоної армії, Гітлер і думки не мав про те, що Україна може стати самостійною державою. Це особливо стало ясным, коли проголошена у Львові 30 червня 1941 р. Українська держава була швидко зліквідована, а ініціаторів прийняття Акта про незалежність України - С. Бандеру і Я. Стецька – запроторили до концентраційного табору Заксенгаузен.

Партизанський і підпільний рух. УПА.

По всій Україні встановлювався окупаційний режим, який жорстоко переслідував усіх, хто чинив йому спротив. 20 серпня 1941 р. із значної частини республіки, окупованої німцями, був створений Райхскомісаріат Україна на чолі з фашистським катом Е. Кохом. Однак усе це не могло придушити опір населення. Зокрема, активну боротьбу проти окупантів розгорнули радянські партизанські формування. В окупованому Києві була створена Українська Національна Рада - політично-громадський центр під орудою ОУН. Діяли підпільні більшовицькі та націоналістичні організації, польські партизанські загони та ін. Якщо діяльність радянських партизанів концентрувалася в основному на Лівобережжі, то збройні формування ОУН, насамперед Українська повстанська армія, діяли на теренах Західної України.

У липні 1944 р. було створено Українську головну визвольну раду. Більшовики однак, вбачали в ОУН-УПА посібників Німеччини, своїх ворогів. З цієї причини антинацистський рух в Україні послаблювався, його сили нерідко витрачалися на братовбивчу боротьбу між собою.

Чималий внесок у розгром фашистів зробили радянські партизанські формування М. Наумова, О. Федорова. Певних успіхів досягло і з'єднання С.Ковпака під час свого карпатського рейду.

Складовою частиною всеукраїнського руху спротиву нацистам були дії Української повстанської армії. Тільки восени 1944 р. вона здійснила 800 рейдів. Після того як по Західній Україні пройшли радянські війська, УПА організувала низку акцій з метою перешкодити мобілізації та депортації українського населення. Тоді ж із тактичних міркувань німці звільнили з концтабору С. Бандеру, Я. Стецька, А. Мельника.

Однак своєї мети вони не досягли: ОУН-УПА не відмовилися від боротьби на два фронти - і проти більшовиків, і проти нацистів.

Корінний перелом у війні. Вигнання гітлерівців з окупованої території. Битва за Дніпро. Корсунь-Шевченківська битва. Депортація кримських татар.

Події на фронтах, особливо після поразок Німеччини під Сталінградом та Курськом, стали розвиватися вже на користь антигітлерівської коаліції.

Стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Червоної армії. Почалося визволення Лівобережної України. Червона армія мала потрійну перевагу над німецькою в кількості військ, майже п'ятикратну - в техніці, значна частина якої поставлялася союзними державами, насамперед США та Великою Британією.

Поповнена величезними людськими ресурсами, Червона армія розгорнула енергійний наступ. Протягом літа-осені 1943 р. були звільнені Харків, Чернігів, Полтава, у вересні - Донбас, а 6 листопада був звільнений Київ.

Переможне форсування Дніпра завершувало корінний перелом у війні.

Завершальний етап Другої світової війни посідає дуже важливе місце як у світовій історії, так і в історії України. Саме тоді починали формуватися нові погляди на повоєнну розбудову світу, на всю систему міжнародних відносин. І що ближчою ставала перемога над спільним ворогом, ці питання привертали дедалі пильнішу увагу політичних лідерів США, Великої Британії, СРСР.

Що стосується ходу Другої світової війни в 1944-1945 рр., то тут ставало дедалі зрозумілішим, що антигітлерівська коаліція впевнено йде до перемоги над нацистською Німеччиною. Зокрема, 1944 р. став роком остаточного визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників. У лютому 1944 р. в районі м. Корсунь-Шевченківський було ліквідовано велику групу німецьких військ. 26 березня радянські війська вийшли на державний кордон з Румунією. Після того як у першій половині травня 1944 р. був звільнений Крим, основні зусилля сконцентрувалися на західному напрямку.

Були звільнені Львів, Станіславів, Ужгород. На початку жовтня 1944 р. територія України була повністю очищена від німецьких окупантів, а наприкінці цього місяця було звільнено й Закарпаття. 29 червня 1945 р. між СРСР та Чехословаччиною укладено угоду про возз'єднання Закарпаття з Українською РСР.

Таким чином, події на фронтах свідчили про те, що розгром Німеччини не за горами. Перемога об'єднаних націй над фашистами та їхніми спільниками, як вже зазначалося, не тільки підводила підсумок Другій світовій війні, а й висувала на порядок денний не менш важливі питання повоєнного світоустрою.

З цього огляду заслуговують на увагу події, що сталися в СРСР та, зокрема, в УРСР у 1944 р. Отож 27 січня 1944 р. пленум ЦК ВКП(б), скликаний вперше після початку війни, ухвалив пропозиції щодо розширення прав союзних республік у сфері оборони та зовнішніх зносин. 1 лютого 1944 р. X сесія Верховної Ради СРСР заслухала доповідь наркома закордонних справ В.Молотова “Про перетворення Наркомату оборони і Наркомату закордонних справ із загальносоюзних на союзно-республіканські наркомати”. Того ж дня був прийнятий відповідний закон і внесені зміни до Конституції СРСР. Тепер кожна республіка мала право вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними та консульськими представництвами. 4 березня 1944 р. шоста сесія Верховної Ради УРСР прийняла закон “Про утворення союзно-республіканського Народного комісаріату закордонних справ УРСР”. На посаду керівника НКЗС України був призначений О.Корнійчук, якого повернули з Москви, де він працював одним із заступників В. Молотова. На цьому, однак, несподіванки не закінчилися.

Одна з ділянок радянсько-німецького фронту була перейменована на Український фронт. Вірш В. Сосюри “Любіть Україну”, сповнений яскраво виражених національних мотивів, Москва відзначає Сталінською премією. Вводяться нові бойові нагороди і серед них - орден Б.Хмельницького.

Пізніше була досягнута домовленість про те, що дві радянські республіки - Україна і Білорусія - стануть одними з членів-фундаторів ООН. В битві за Берлін взяли участь десятки тисяч воїнів-українців. 2 травня столиця Німеччини була взята. 2 вересня 1945 р. капітулювала й Японія.

Наслідки війни

Друга світова війна закінчилася. Україна зробила величезний внесок у досягнення перемоги над нацистською Німеччиною та Японією. Щонайменше 5,3 млн осіб, або один із кожних шести мешканців України, загинули у Другій світовій війні. 2,3 млн українців було вивезено на примусову працю до Німеччини. Втрати України становлять 40-44% загальних втрат СРСР. Депортовані з Української РСР складають 78,6% усіх депортованих з СРСР. Матеріальні збитки в Україні оцінювались у 286 млрд крб (загальні збитки СРСР - 679 млрд, з яких 225 млрд припадає на Росію, 75 - на Білорусію, 20 - на Латвію, 17 - на Литву, 16 - на Естонію).

Український народ, який став одним із переможців у цій кривавій бійні, сподівався, що після війни все буде інакше, що тоталітаризм і геноцид – то вчорашній день людства. Однак ці надії виявилися марними. Ще протягом довгих десятиліть Москва відмовляла українському народові, як і іншим народам СРСР, у праві на вільний, самостійний розвиток, на власну незалежну державу.

Теми доповідей, рефератів:

1. Політика тоталітаризму в період Другої світової війни.
2. УПА

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:*Основна:*

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.
3. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.

Допоміжна:

4. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.
5. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.
6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_
2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття № 11**Тема. Україна наприкінці 1940-х –1980–ті рр.**

Мета: Основна мета вивчення теми полягає в тому, щоб на основі здобутих знань студенти могли орієнтуватись в основних подіях після другої світової війни, вміли описати головні тенденції і динаміку вирішення різноманітних проблем, показати місце і значення України в історичному розвитку людства.

Основні поняття: Десталінізація, культ особи, дисиденти, Хрущовська відлига, Брежньєвський застій.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Післявоєнний сталінський режим (1945-1953 рр.). Відбудова промисловості.
2. Міжнародний статус України.
3. Реформи 1953-1964 рр. Десталінізація.
4. Україна під час стагнації.
5. Русифікація. Криза початку 1980-х.
6. Перебудова та національне відродження України. .

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Процес післявоєнної відбудови в Україні (1945 – початок 1950-х років) характеризувався:

А відбудовою економіки України як самостійного, самодостатнього комплексу з використанням західної фінансової та технічної допомоги.

Б наявністю достатньої кількості кваліфікованої робочої сили та спрямуванням основної частини капіталовкладень у відбудову соціальної сфери.

В першочерговою відбудовою важкої промисловості та енергетики з опорою лише на власні сили та ресурси Радянського Союзу.

Г поверненням усіх евакуйованих на схід СРСР підприємств, їх модернізацією на базі обладнання, що СРСР отримував як репарації.

2. Суть політики радянзації західних областей України в період післявоєнної відбудови (1945 – початок 1950-х років) полягала в:

А переселенні українців західних областей до центральних і східних областей УРСР.

Б уніфікації всіх сфер життя відповідно до норм, утверджених у СРСР.

В репресіях проти священиків Української греко-католицької церкви.

Г придушенні збройної боротьби підпілля ОУН і загонів УПА.

3. Що було однією зі складових політики десталінізації (1953 – 1964 рр.)?

А Лібералізація державної політики щодо церкви, розширення мережі церковних громад.

Б Ліквідація монополії КПРС на владу, передача влади З'їзду народних депутатів.

В Реорганізація партійного апарату та створення національних комуністичних партій.

Г Ліквідація системи ГУЛАГу, амністія та реабілітація незаконно засуджених.

4. «Реабілітація» – це:

А повернення після війни на батьківщину військовополонених, цивільних полонених, які були направлені на примусові роботи, біженців.

Б насильницьке відчуження чи тимчасове вилучення державою для її потреб майна, продовольства громадян.

В виправдання, відновлення в правах неправильно звинувачених, зганьблених чи засуджених осіб.

Г створення умов для вільної діяльності політичних партій, громадських організацій.

5. «Раднаргоспи» – це:

А органи управління, на які покладалася координація промислової кооперації підприємств України в рамках Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ).

Б організації, що керували системою державних закупівель сільськогосподарської продукції в Україні.

В державні органи, що здійснювали укрупнення колгоспів, продаж їм техніки машинно-тракторних станцій (МТС).

Г органи державного управління, утворені за територіальним принципом, що керували промисловістю та будівництвом у межах економічних районів.

6. Управління галузями народного господарства УРСР через систему раднаргоспів здійснювалося впродовж

А 1945 – 1953 рр.

Б 1954 – 1964 рр.

В 1957 – 1965 рр.

Г 1964 – 1972 рр.

7. Децентралізація управління промисловістю в другій половині 1950-х років відбулася внаслідок

- А упровадження системи рад народного господарства (раднаргоспів).
- Б ліквідації союзних та утворення республіканських галузевих міністерств.
- В створення вільних економічних зон на базі республіканських підприємств.
- Г ліквідації директивного планування й упровадження госпрозрахунку на підприємствах.

8. Процес десталінізації в УРСР, як і в інших республіках СРСР був розпочатий:

- А 1954 р.
- Б 1956 р.
- В 1959 р.
- Г 1991 р.

9. «Ждановщина» охопила:

- А кінець 1940-х – початок 1950-х рр.
- Б кінець 1950-х – початок 1960-х рр.
- В 1960-ті рр.
- Г 1970-ті рр.

10. У якому році в СРСР, завдяки активності церкви та віруючих, відбулося святкування тисячоліття хрещення Русі?

- А 1978 р.
- Б 1988 р.
- В 1989 р.
- Г 1990 р.

11. У 1988 р. відновила діяльність Українська Гельсінська спілка, яка задекларувала як мету:

- А боротьбу за дотримання конституційних прав громадян України та інформування міжнародної громадськості про порушення прав людини в Україні
- Б боротьбу за перебудову СРСР на федеративних засадах, дотримання громадянських прав особистості
- В необхідність створення суверенної Української держави, захист громадянських прав особистості
- Г розвиток культури України в рамках радянської республіки

12. Назвіть останнього керівника Компартії України за радянських часів:

- А В.Івашко.
- Б С.Гуренко.
- В Л.Кравчук.
- Г І.Плющ.

Обговорення теоретичних питань:

Післявоєнний сталінський режим (1945-1953 рр.). Міжнародний статус України. Відбудова промисловості. Голод 1946-1947 рр.

Реформи 1953-1964 рр. Десталінізація. Україна під час стагнації.

Русифікація. Криза початку 1980-х.

Перебудова та національне відродження України. Народний Рух України (1989). Вибори до Верховної Ради України та місцевих Рад 1990 р. Спроба путчу.

Післявоєнний сталінський режим (1945-1953 рр.).

Розпад імперій найчастіше спричинявся військовою поразкою. Сталіну не лише вдалося втримати основні територіальні надбання Російської імперії, але й здійснити найбільш далекосяжні наміри Романових щодо приєднання нових територій – Східної Пруссії, Галичини, Закарпаття та ін. Тактика принесення революцій “на кінчику багнета”, вперше випробувана щодо України у 1917 р. й вдало здійснена у 1945-1949 рр. у Польщі, Угорщині, Румунії, Болгарії, Чехословаччині та Східній Німеччині, дозволила Радянському Союзові підвести свої війська під самі ворота Західної Європи. Ніколи раніше російська імперія не знала такої величі і могутності.

Але за фасадом позірної міцності СРСР крилися нові проблеми, які складали потенційну загрозу для внутрішньої стабільності радянської системи. Ситуація провокувала питання, на які кремлівському керівництву тяжко було знайти відповідь. До того часу централізаторський характер СРСР пояснювався необхідністю вистояти у ворожому капіталістичному оточенні. Після утворення міжнародної соціалістичної системи таке оточення зникло: Українська РСР внаслідок післявоєнного врегулювання межувала лише з державами т.зв. народної демократії. Оскільки безпосередня зовнішня загроза зникала, виникало питання: чому Українська РСР повинна зберігати свій статус союзної республіки, коли її західні і південні сусіди – Польща, Чехословаччина, Угорщина і Румунія – самостійними державами? Українські патріоти одержували готову формулу для своїх політичних вимог, і дисидентський рух пізніших років не проминав нагоди, щоб користуватися нею.

Війна і післявоєнне врегулювання державних кордонів привели до змін у національному складі населення України. У результаті німецької політики винищення євреїв їхня частка зменшилася до 2% населення 1959 р. Зменшення питомої ваги інших національних меншостей викликали воєнні депортації та післявоєнний обмін населення між Україною та країнами “народної демократії”. Відповідно до договорів з Польщею (1 жовтня 1944 р.) та з Чехословаччиною (10 липня 1945 р.) на територію України з Польщі було переселено 520 тис. українців; одночасно з України в Польщу й Чехо-Словаччину репатрійовано 1 млн. поляків, 140 тис. євреїв і 33 тис. чехів. Були переселені з України також частина румунів, угорців та представників інших національних меншостей.

Збільшення національної однорідності сільських жителів викликало включення у склад Української РСР Західної України з 7 млн. українців. Ніколи раніше населення Української РСР не було таким національно однорідним, як після 1945 р. Цей момент передбачав серйозні й далекосяжні політичні наслідки. Як вдало відмітила поетеса Ліна Костенко, об’єднання “Малоросії” з “Малопольщею” дало Велику Україну. Об’єднання Західної і Східної України прискорило справу національної консолідації. Цей процес був двостороннім – не лише більш національно свідомі західні українці дістали можливість поширювати свої ідеї на схід від р.Збруч, але й східні українці справляли помітний вплив на Західну Україну.

Крім своєї національної свідомості західні українці внесли ще й свою специфічну політичну поставу. Колишні політичні піддані Варшави, Відня, Будапешту, Бухаресту, Праги, вони розділяли той самий політичний досвід, що й інші народи Габсбурзької імперії: чехи, словаки, поляки і т.п. Найменш зрусифікована Західна Україна була у складі СРСР водночас однією з найменш “радянізованих” областей і була розсадником антикомуністичних ідей.

Інша проблема, з якою довелося зіткнутися сталінському режимові у перші післявоєнні роки – це поширення прозахідних настроїв серед радянських громадян. До 1947 р. з Німеччини в Україну повернулися 1 млн.250 чол. – бл.40% українців, насильно депортованих на роботи в Рейх. Не менш ніж 300 тис. з них зразу ж були вивезені НКВД на Сибір ніби-то за державну зраду. Ті ж, що залишилися, могли засвідчити, що радянська пропаганда казала відверту неправду про злиденне життя робітників і селян на Заході – їхній досвід говорив про цілком інше. Це могли підтвердити сотні тисяч солдатів, які з переможними боями дійшли до Берліна, Відня і Праги. Ще переконливіше і доступніше про переваги західного способу життя промовляли до радянських людей трофейні західні фільми та товари масового вжитку, які заповнили всю країну.

Як і в довоєнні десятиліття, однією з головних жертв стала українська інтелігенція. У 1946-1951 рр. Москва гостро критикувала ЦК КП(б)У за неувагу “до підбору й ідеологічно-політичного виховання кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва”, де знайшла притулок “ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія”. Московську резолюцію продублював відповідними документами ЦК КП(б)У. Партійні резолюції відкрили кампанію “критики” й “самокритики” у пресі та на велелюдних засіданнях у наукових і культурних інституціях. За ними послідували арешти бл. 10 тис. науковців, літераторів, діячів культури у 1946-1947 рр.

Переслідування української інтелігенції складало частину ширшої кампанії, яка охопила весь Радянський Союз у 1946-1948 рр. – т. зв. ждановщини. Вона ставила собі за мету виелімінувати із підрадянського інтелектуального життя будь-які прояви прозахідних культурних впливів та лібералізму, незалежної думки. У республіках до стандартних звинувачень у формалізмі, відхиленні від марксизму-ленінізму, захоплення Заходом і т.д. обов’язково додавалося ще одне: ідеалізація національного минулого.

Голод 1946-1947 рр.

Найстрашнішим лихом, яке випало на долю населення України у перші післявоєнні роки, став голод 1946-1947 рр. Зруйнування сільського господарства війною та незадовільні кліматичні умови весни-літа та посуха 1946 р. (на півдні України вона повторилася у 1947 р.) сильно загострили продовольчу ситуацію. Однак до самого голоду справа не дійшла, якщо б центральні органи не встановили завищених норм держпоставок хліба з України. У результаті державної хлібозаготівлі практично нічого не залишалось для забезпечення продовольством колгоспників.

Восени 1946 р. Хрущов доповів Сталіну про голод на півдні України і попросив зменшити норми держпоставок. Сталін обізвав Хрущова брехуном, а ЦК ВКП(б) наказав посилити роботу щодо виконання плану державної хлібозаготівлі. Опальний Хрущов був зміщений з посади першого секретаря ЦК КПУ, а його місце з березня по грудень 1947 р. зайняв безжалісний Лазар Каганович. Незважаючи на голод, у 1947 р., державний план в Україні було виконано на 99,7%.

Голод охопив не лише село: серйозні труднощі з продовольством відчувалися у промислових містах. Згідно таємних радянських даних, внаслідок голоду 1946-47 рр. померло 100 тис. чол. і ще 300 тис. чол. було госпіталізовано. Багато мешканців Східної України рятували життя собі і своїм сім’ям, таємно перебираючись у Західну Україну у переповнених поїздах і вертаючись назад з зерном, картоплею й іншими продуктами, які їм жертвували “західняки”. Це було так довго можливо, доки сільське господарство у Західній Україні залишалось нескोलективізованим. Масова колективізація сільського господарства розпочалася тут з кінця 1948 р. Уже 1 липня 1950 р. колгоспи охоплювали 92,7% всіх сільських господарств.

Реформи 1953-1964 рр. Десталінізація.

Смерть Сталіна (5 березня 1953 р.) поклала початок гострій боротьбі за владу серед центрального московського керівництва. Національне питання, у формі питання про взаємовідносини між Москвою і республіками, зайняло одне із центральних місць у цій боротьбі. На червневому (1953 р.) пленумі ЦК КПУ з поста першого секретаря зняли росіянина Леоніда Мельнікова. На його місце був обраний українець Олексій Кириченко. Офіційною причиною звільнення Мельнікова послужило звинувачення у русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів на Західній Україні.

Перемога Хрущова у боротьбі за владу у Москві привела до підвищення питомої ваги українських лідерів як у керівництві Української РСР, так і всього СРСР. Своєму вивищенню Хрущов у великій мірі завдячував підтримці українських партійних керівників, з якими його пов’язували старі зв’язки ще з часів його секретарювання в ЦК КП(б)У у 1938-1949 рр. Віддякою за цю підтримку стало їхнє сходження вверх по щаблях партійно-державної драбини. Як Кириченко, так і його наступник на посаді першого секретаря ЦК КПУ у 1957-1963 рр. Підгорний були переведені на відповідальні посади у ЦК КПРС. У склад всесоюзного уряду

ввійшло близько десяти колишніх міністрів Української РСР. Серед 11 нових маршалів Радянського Союзу у 1955 р. половина були військові українського походження.

Якщо попередні війни росіяни становили 65% зайнятих у центральних державних і партійних установах Української РСР, то у середині 1950-х ситуація змінилася навідворот: частка українців була рівна 68%. Всі ці зміни вказували на існування певної тенденції у структурі влади в Українській РСР – тенденції до формування нової української політичної еліти. Нові лідери відрізнялися від попередників у першу чергу своїм походженням. Більшість народилася у сільській місцевості, у Центральній або Північно-Східній Україні, а зробила кар'єру на посадах, пов'язаних зі сільським господарством. Їхній партійний досвід роботи у більшій мірі пов'язувався з “українським фактором”, аніж досвід їхніх попередників, висуванців із зрусифікованого Донбасу. “Українізація” найвищих ешелонів влади відображала ті зміни, які сталися у житті Української РСР після другої світової війни, у першу чергу – консолідацію української нації. З іншого боку, вона була результатом нової постави Москви щодо республіканських керівних кадрів. Хрущов відстоював лінію, згідно якої національним кадрам належало надати більші прерогативи у керівництві республіканськими справами.

Нове українське керівництво сприйняло відведену йому роль; але його особливий статус не міг не провокувати зростання амбіцій. Під впливом цих факторів у 1957 р. ЦК КПУ прийняло рішення з вимогою передати Українському Держплану функції планування та контролю над всією республіканською економікою. Це рішення було найсильнішим виявом прагнення економічного автономізму ЦК КПУ за сорок років існування радянської влади в Україні.

Посилення позицій республіканської еліти були пов'язані з реформою управління промисловістю. Територія республіки у травні 1957 р. була поділена на 11 економічних адміністративних районів, управління якими на основі територіального принципу здійснювали т.зв. раднаргоспи. Таким чином було нанесено істотний удар всесоюзній, міністерській бюрократії. Майже вся промисловість України перейшла у підпорядкування республіканського уряду.

Намітилися серйозні зміни у суспільному житті. Смерть Сталіна та хрущовська критика культу злібералізували політичний й інтелектуальний клімат. На Україні виникли або відновили свою діяльність Спілка журналістів, Спілка кінематографістів України. Почали виходити численні нові видання українською мовою. Поряд з реабілітацією діячів культури та літератури, почався інтенсивний розвиток історичних, мовознавчих та літературознавчих досліджень. Найважливішою подією у громадському житті стала поява цілого нового покоління молодих інтелігентів-“шестидесятників”: Ліни Костенко, Дмитра Павличка, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Василя Стуса, Ігора та Ірини Калинців, Віталія Коротича, Василя Симоненка, Григора Тютюнника, Василя Шевчука, Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола, Євгена Сверстюка. Ці особи становили нову, непартійну еліту, яка у 1960-1980-х р. стала основним середовищем витворення опозиційних ідей.

Україна під час стагнації. Русифікація. Криза початку 1980 х.

Як не дивно, перші роки правління Брежнєва у Москві супроводжувалися посиленням автономного курсу українського керівництва. Це посилення було пов'язано з фігурою нового першого (з липня 1963 р.) секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. Було б наївним спрощенням вважати, що у своїй автономній політиці вінта його найближче оточення керувалися патріотичними мотивами. Хоча він й хвалився своїм козацьким походженням, однак, як це видно з його спогадів і щоденникових записів, Шелест не дуже-то розумів різницю між українським і російським козацтвом. Його українська мова за довгі роки партійної кар'єри “вивітрилася”, й ставши першим секретарем ЦК КПУ, він змушений був її “студіювати”. Шелест ніколи не погоджувався з тим, що Україна є радянська колонія (цю тезу йому доводилося вислуховувати від українських інтелігентів).

Автономістський курс Шелеста був так довго можливим, як довго в радянському суспільстві залишалися живими ліберальні здобутки хрущовської “відлиги”. Хоча репресії й

продовжувалися – у листопаді 1967 р. у Львові був засуджений Вячеслав Чорновіл за підготовку документального збірника “Лихо з розуму” про розправу над українською інтелігенцією – але до кінця 60-х років ліберальної атмосфери збереглися хоча б скромні ознаки. Поворотною точкою стала розправа над “празькою весною” 1968 р. Петро Шелест, який був один із найактивніших прихильників введення радянських військ до Чехо-Словаччини (він побоювався поширення “контрреволюційних” настроїв в Україні), не міг собі уявити, що розправа над чеськими прихильниками “соціалізму з людським лицем” означатиме кінець українського контрольованого автономізму.

1972 р. відкрив новий період у післявоєнній історії України. У січні 1972 р. радянські спецслужби провели масові політичні арешти, ув'язнивши багато провідних діячів національно-культурного відродження. Арешти й переслідування 1970-х років були найбільшими за своїм розмахом репресіями у післясталінський період в Україні. Масштаби репресій в Україні 1970-х років дали нагоду українському самвидаву охрестити ці події як “великий погром”. Кількість арештованих дисидентів у 1972-1973 рр. за різними оцінками коливалася у межах 70-и – 100-а осіб. Незрівняно більше число осіб зазнало “м'ягших” репресій – звільнення з керівних посад, позбавлення роботи, заборона друкувати свої твори і т.д. Переслідування охопили різні верстви українського суспільства, включаючи керівництво КПУ та його першого секретаря ЦК. На травневому (1972 р.) пленумі ЦК КПРС Шелест був звільнений з посади першого секретаря ЦК КПУ.

У перші десятиліття свого існування радянський режим виявляв себе як найбільш радикальний і новаторський у світі. Проте до 60-х років типовою ознакою його внутрішньої політики став крайній консерватизм. Побоюючись непередбачених і небажаних наслідків змін, старіюча бюрократична верхівка СРСР схилилася до того, щоб зберегти — у дещо м'якшій формі — ту систему, яку створив Сталін. Для України це означало, що не Київ, а Москва й надалі прийматиме всі визначальні для українців рішення. А русифікація, спрямована на те, щоб тримати вкупі численні народи СРСР, не тільки продовжувалася, а й посилювалася.

Але навіть всемогутньому і всюдисущому радянському адміністративному апаратові виявилось не під силу здійснювати повний контроль над суспільством. Серед інтелігенції йшло бродіння — річ неможлива в сталінські роки. Ще більшою несподіванкою стало те, що погляди й політика партійного керівництва України цілком очевидно, хай і на нетривалий час, відхилилися від політичного курсу Кремля. Хоч радянська система лишалася цілком непорушною, серед населення зростав скептицизм щодо її ефективності й особливо здатності піднести рівень життя. До середини 80-х років необхідність змін стала незаперечною й гострою. Відтак радянська олігархія обрала з-поміж себе людину для запровадження поступових реформ. На Україні вони відбувалися дуже повільно і в обмежених масштабах. Але досить було й того, що визнавалися далеко не розв'язаними багато політичних, культурних та економічних проблем, про розв'язання яких раніше оголошував режим.

Перебудова та національне відродження України. Народний Рух України (1989).

Смерть Леоніда Брежнєва у 1982 р. поклала початок перехідному періоду в радянському керівництві. Безпосереднім наступником Брежнєва став досвідчений політик Юрій Андропов, колишній голова К.ДБ, який, здавалося, був готовий до проведення певних змін. Коли він помер, пробувши при владі менш як два роки, його місце заступив старий і немічний Костянтин Черненко — представник старого режиму, який не бажав здійснювати реформи, що їх так нагально потребував Радянський Союз. Але й він незабаром після приходу до влади помер. Ситуація, за якої один за одним умирають перестарілі радянські лідери, з усією очевидністю виявляла потребу в молодшому, енергійнішому й новаторському керівництві. В результаті у 1985 р. для проведення в СРСР нового курсу керівники партії обрали протеже Андропова Михайла Горбачова. З його приходом до влади на арену вийшла нова генерація партійних апаратників. Розумний і прагматичний Горбачов та його прибічники були першим поколінням радянських лідерів, котрі висунулися вже після смерті Сталіна.

Незважаючи на глибоко ешелонований опір партійних консерваторів і суспільства в цілому, Горбачов розпочав кампанію перебудови радянської системи й особливо її застійної економіки на ефективнішу, потужнішу й продуктивнішу. Щоб досягти цієї мети, він проголосив новий, демократичний стиль керівництва, створюючи враження більшої доступності й наближеності його режиму до народу, закликаючи до гласності в управлінні державою та до плюралізму думок у рамках соціалістичного вибору.

З початком перебудови у Москві багато фактів свідчило про намагання Горбачова провести реформи, незважаючи на значний опір прихильників твердої лінії в системі влади та скептицизм публіки. Нові настрої гласності й самокритики стали проймати найбільші газети; неодноразово критикував культ особи Сталіна і зловживання владою з боку органів внутрішніх справ і бюрократії популярний журнал «Огонек» на чолі з колишнім киянином українським поетом Віталієм Коротичем: стали публікуватися поети, які дотримуються відверто антирадянських поглядів; навіть лишається незабороненою громадська організація «Пам'ять», що пропагує войовничий і вкрай ворожий марксистові російський шовінізм і антисемітизм.

У порівнянні з цим прояви «нового духу» на Україні лишалися явищем рідкісним і відносно притишеним. Обережність українців була цілком зрозумілою. Київ усе ще перебував вотчиною Шербицького, зятятого консерватора, останнього в Політбюро пережитка застійного брежнєвського режиму. До того ж український КДБ мав репутацію найбільш репресивного в СРСР. І нарешті, українська інтелігенція надто добре пам'ятала, як болісно вона «опеклася», з ентузіазмом повіривши хрущовським реформам 60-х років.

Попри ці побоювання серед української інтелігенції з'являлися певні ознаки непокори. У 1987 р. в Києві було засновано Український культурологічний клуб. Багато його членів були колишніми дисидентами, які намагалися виявити межі гласності, відкрито дискутуючи такі політичне чутливі питання, як голодомор 1932—1933 рр., тисячоліття християнства на Україні, боротьба за незалежність 1917—1920 рр.

Набагато ширший відгук політика гласності знайшла у Львові — цій столиці національне свідомих західних українців. У червні та липні 1988 р. було проведено кілька несанкціонованих і безпрецедентних за своїми масштабами мітингів, що зібрали тисячі людей. На демонстраціях, організованих такими колишніми дисидентами, як Чорновіл, брати Горині, Ігор та Ірина Калинці, та новим діячем Іваном Макаром, лунали заклики спорудити у Львові гідний пам'ятник Тарасові Шевченку, а також жертвам сталінських репресій. Ці діячі виступали проти партійних бюрократів, які самі себе обрали представниками Львова на майбутньому партійному з'їзді в Москві, відкрито говорили про численні утиски, що їх зазнають українці. У серпні львівський КДБ зреагував у типовий для себе спосіб: він звинуватив організаторів в «антирадянській діяльності» й заарештував декого з них. Це ще раз підтвердило, що українці тільки-но починають довгий та нелегкий шлях до демократії.

Трохи раніше навколо вічноактуального питання русифікації й статусу української мови з партійними консерваторами, які групувалися навколо Щербицького, зіткнулися представники прорежимної Спілки письменників України (законним інтересам якої відповідало недопущення занепаду української мови). У червні 1986 р. проти витіснення з ужитку в школах республіки української мови виступив ряд відомих українських письменників, серед них Олесь Гончар, Дмитро Павличко, Іван Драч і Сергій Плачинда, а Спілка письменників утворила комісію для зв'язку з освітніми закладами. У квітні 1987 р. міністр вищої освіти УРСР М. Фоменко представив комісії гнітючий, хоч і цілком сподіваний звіт про стан україномовної освіти. За його даними, на Україні існувало 15 тис. україномовних шкіл, тобто близько 75 % усіх шкіл, водночас у 4500 російськомовних школах, що склали менше 22 % загальної кількості, навчалася більше половини всіх учнів. Ще ненормальнішим було становище в Києві: з 300 тис. учнів українською мовою навчалися тільки 70 тис.

Кінець 1989 р. - перша половина 1990 р. пройшли під знаком нових моральних перемог опозиції. 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада Української РСР, у відповідь на аналогічні заходи у сусідніх республіках, прийняла закон про державність української мови. 1 грудня 1989 р., під час візиту Горбачова до Ватикану, оголошено легалізацію Української греко-католицької

церкви. 21 січня 1990 р. на честь відзначення Акту про злуку (22 січня 1919 р.) Рух організував “живий ланцюг” між Львовом і Києвом – акцію, яка зібрала, за різними оцінками, від 400 тис. до 3 млн. чол.

Події 1989 р. і початку 1990 р. створювали враження, що український рух досяг необхідної критичної маси, і що тепер його найближчим завданням є завоювання політичної влади у республіці. Можливість легального приходу до влади відкрилася після прийняття наприкінці жовтня 1989 р. Верховною Радою Української РСР рішення про проведення безпосередніх змагальних виборів (на кожне місце мали кандидувати не менше двох осіб) до Рад усіх рівнів.

Однак результати березневих виборів 1990 р. стали розчаруванням для демократичної опозиції. Їй вдалося завоювати лише четверту частину всіх місць у парламенті. Найкращими були результати в Галичині, де демократи виграли 47 із 43 місць. У Центральній Україні вони одержали половину голосів. Натомість у Східній і Південній Україні, за винятком деяких великих міст, як от Донецьк і Харків, Демократичний блок зазнав поразки.

Вибори 1990 р. показали, що КПУ втратила свою монополію на владу в Україні, але опозиція є не достатньо сильною, що перебрати цю владу у свої руки. Головою Верховної Ради 4 червня було вибрано Івашка. Комуністично-номенклатурне ядро об'єдналося у групу “За суверенну Радянську Україну” (лідер – Олександр Мороз), становило більшість (239 із загального числа 442 депутатів). Їй протистояло об'єднання більшості демократичних й декількох незалежних депутатів під назвою “Народна Рада” (голова – Ігор Юхновський, чисельність 115-133 чол.). Хоча “Народна Рада” становила меншість, їй нерідно вдавалося проводити свої рішення, уміло використовуючи різні методи парламентської боротьби – від бойкоту засідань до перетягання на свою сторону ціною далекойдучих компромісів “незалежних” і по-реформаторськи настроєних кандидатів. З другого боку, “група 239” не чула себе цілком певно як перед лицем постійного тиску знизу, так і в результаті послаблення позицій партійної номенклатури у сусідніх республіках, у першу чергу – в Росії й балтійських країнах.

В умовах такої нестійкої рівноваги кожна нова зміна у політичному житті Союзу й України могла мати далекойдуче значення. Величезного удару політичній репутації українських комуністів мало раптове відкликання Івашка в Москву на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. У зв'язку з цим 11 липня 1990 р. він покинув пост Голови Верховної Ради Української РСР. Всього через п'ять днів – 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України вслід за аналогічним рішенням Верховної Ради Російської РФСР (11 червня 1990 р.).

Паралельно в Україні розпочалося формування політичних партій. Від осені 1989 по зиму 1990 р. відбулися установчі збори українських “зелених”, республіканців, демократів, соціал-демократів, селянських демократів, народних демократів та ін. У жовтні 1989 р. у Києві і Львові було проголошення створення партії “зелених” та радикальної Української національної партії. 29-30 квітня 1990 р. з'їзд Української гельсінської спілки оголосив про створення на її основі Української республіканської партії. Опозиційна група всередині КПУ й утворила Партію демократичного відродження України у грудні 1990 р. У цьому ж місяці група лідерів Руху й Народної Ради проголосили утворення Демократичної партії. Восени-зимою 1990 р. свої установчі збори провели також соціал-демократи, селянської демократії, народні демократи та ін. Усі вищеназвані партії проголосили про координацію своїх дій із Рухом. Поряд з лівими і центристськими партіями утворилися крайні націоналістичні партії, які ідеологічно пов'язували себе з традиціями визвольної боротьби 1940-50-х рр. і критикували Рух як надто поміркований і колабораціоністський. Літом 1990 р. вони об'єдналися в Українську міжнародну асамблею (УМА).

Зрозуміло, що сама по собі Україна не мала шансу вийти з Радянського Союзу, якщо б на це літом 1991 р. не склалося декілька обставин. Але не значить це, що Україна було лише пасивним спостерігачем – насправді, в українському суспільстві розвинулося декілька центрів опозиції, які сильно дестабілізували радянський режим. Львів і Західна Україна дали найбільш

радикальний рух, який на літо 1991 р. практично перебрав владу у регіоні. Подібно у самому Києві опозиція мала за собою владу місті, а на “республіканському рівні” спричинилася до глибокого розколу колись єдиного партійно-державного апарату. На Сході України діяв сильний робітничий рух, під тиском якого значна частина старої номенклатури мусіла відійти від влади. До того ж майже у кожному великому місті діяли свої осередки опозиції. Вони мали різні політичні програми, але їх об’єднувала одне – недовіра а то й ворожість до центру.

1 грудня 1991 року 90,3% учасників референдуму підтримали ідею самостійності України. Референдум був останнім цвяхом, забитим у домовину Радянського Союзу. На початку грудня 1991 року на зустрічі у Мінську лідери трьох найбільших республік – Борис Єльцин, Леонід Кравчук та Голова Верховної Ради Республіки Беларусь Шушкевич – заявили, що СРСР як суб’єкт міжнародного права й геополітична реальність перестала існувати.

Теми доповідей, рефератів:

1. Українська Гельсінська група.
2. Шестидесятники .

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.
3. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.
4. *Допоміжна:*
5. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.
6. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.
7. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Практичне заняття № 12

Тема. Культура України ХХ – початку ХХІ століття.

Мета: студенти повинні отримати міцні знання про період, у який було закладено вагомі підвалини сучасної української культури ХХ – початку ХХІ ст. Поетапно розглядаються всі події, які характеризують розвиток культури України, висвітлюються трагічні та видатні моменти розвитку культурних досягнень народу України.

Основні поняття: Десталінізація, культ особи, дисиденти, Хрущовська відлига, Брежнєвський застій.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Коли і ким була заснована Всеукраїнська академія наук? Хто був її першим президентом?

2. В чому суть політики радянської українізації?
3. Якими були досягнення освіти та науки в Україні у ХХ ст.?
4. Які причини нової хвилі репресій проти української інтелігенції після війни?
5. Яке значення мала хрущовська «відлига» для української культури?
6. Охарактеризуйте українську культуру 60-70-х рр. ХХ ст.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Назвіть напрям у мистецтві ХХ ст.
 - а) бароко
 - б) абстракціонізм
 - в) романтизм
 - г) класицизм

2. Назва якого напрямку мистецтва походить від лат. «майбутнє»
 - а) абсурдизм
 - б) дадаїзм
 - в) футуризм
 - г) імпресіонізм

3. У мистецтві якого напрямку світ зображувався у вигляді геометричних фігур
 - а) імпресіонізм
 - б) експресіонізм
 - в) урбанізм
 - г) кубізм

4. Метою якого стилю мистецтва було не відображення реального світу, а вираження суб'єктивних уявлень автора про світ
 - а) кубізм
 - б) експресіонізм
 - в) реалізм
 - г) поп-арт

5. Культура сучасного постіндустріального інформаційного суспільства загалом називається
 - а) футуризм
 - б) неоромантизм
 - в) постмодерн
 - г) модернізм

6. В якому напрямку мистецтва основною була теза про безглуздість людського існування
 - а) авангардизм
 - б) неореалізм
 - в) імпресіонізм
 - г) абсурдизм

7. Один з представників авангардного живопису, засновник супрематизму:
 - а) Кандинський
 - б) Малевич
 - в) Шевченко
 - г) Богомазов

8. Урочисте відкриття Української Академії Наук відбулося 24 листопада 1918 р. На посаду першого президента Академії Наук наказом гетьмана П.Скоропадського було призначено
- а) М.Грушевського
 - б) А.Кримського
 - б) В.Вернадського
 - г) В.Єфремова
9. Назва, яку отримала радянська політика коренізації в Україні:
- а) формалізм
 - б) радянізація
 - в) відродження
 - г) українізація
10. Хто з названих письменників не брав участь у дисидентському русі
- а) В.Стус
 - б) В.Симоненко
 - в) І.Світличний
 - г) П.Тичина
11. Офтальмологічна школа В.Філатова відкрита в
- а) Одесі
 - б) Києві
 - в) Берліні
 - г) Полтаві
12. До групи неокласиків не входили
- а) М.Зеров, П.Філіпович
 - б) М.Рильський, Ю.Клен
 - в) М.Хвильовий, В.Сосюра
 - г) М.Драй-Хмара, О.Бургардт
13. Режисер фільму «Земля», який отримав визнання як в СРСР, так і за його межами
- а) О. Довженко
 - б) І. Кавалерідзе
 - в) В. Гардін
 - г) Г. Стабов
14. Фільм «Тіні забутих предків», який отримав 2-гу премію на VII Міжнародному кінофестивалі в Аргентині, був створений:
- а) С. Параджановим
 - б) Е. Рязановим
 - в) О. Довженко
 - г) М. Коцюбинським
15. Одна з найяскравіших представниць українського примітивізму другої половини ХХ століття:
- а) Приймаченко
 - б) Яблонська
 - в) Серебрякова
 - г) Морізо

16. Автор слів та музики до пісні „Червона рута”

- а) Г.Верьовка
- б) О.Білаш
- в) Г.Татарченко
- г) В.Івасюк

17. Символом державності України, на якому складається президентська присяга в наші дні:

- а) Остромирове Євангеліє
- б) Пересопницьке Євангеліє
- в) Острозька Біблія
- г) Літопис Самовидця

18. Зараз стали відомими твори українських емігрантів, серед яких такі романи як “Сад Гетсиманський”, “Тигролови”, автором яких є

- а) У.Самчук
- б) В.Барка
- в) І.Багряний
- г) Ю.Тарнавський

Обговорення теоретичних питань:

Загальні особливості української культури у ХХ ст.

Культура України під час боротьби за державну незалежність.

Основні тенденції культурного розвитку в 20-і роки. «Українізація».

Трагедія української культури у період сталінізму.

Протиріччя культурного процесу 60-80-х рр.

Досягнення і проблеми культури незалежної України.

Зрушення в українській культурі в умовах деімперіалізації.

Загальні особливості української культури у ХХ ст. Загальною закономірністю суспільного розвитку є тісний взаємозв'язок основних сфер життя суспільства - економіки, політики, культури. Що стосується основної парадигми української культури ХХ ст., то однією з її принципових особливостей є визначальна роль політичного чинника. При цьому переважав не еволюційний характер динаміки, а різкі зміни, які чітко розмежовують основні етапи розвитку української культури. Поворотне значення мали Перша світова війна, Лютнева і Жовтнева революції, боротьба за українську державність 1917-1920 рр., створення СРСР, Друга світова війна, криза соціалізму і розпад радянської системи, отримання Україною незалежності. У радянський період, який зайняв більшу частину сторіччя, українська культура пройшла складний шлях, який поєднує досягнення і втрати, духовні злети і трагедії: національне піднесення 20-х років, трагедію у роки сталінської диктатури, хрущовську «відлигу», брежневський «застій», горбачовську перебудову. Внаслідок одержавлення всіх сторін життя суспільства, його бюрократизації, централізації влади провідну роль відіграла особа першого керівника комуністичної партії і, відповідно, всієї держави.

У 1991 р. відбулося не тільки проголошення незалежності України, але й почалися докорінні зміни суспільного ладу.

Говорячи про роль геополітичного чинника у розвитку української культури, необхідно підкреслити, що до середини сторіччя територія України входила до складу різних держав: СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Лише після Другої світової війни сталося об'єднання українських земель. У 1954 р. до складу Української РСР було включено Крим.

Неприйняття більшовизму, радянської влади викликали у 20-і роки значну еміграцію діячів науки, літератури і мистецтва. Їх творчість продовжувалася, але залишалася невідомою

на батьківщині. 40-і і 70-і роки відмічені новими хвилями еміграції. Тому характерними для української культури є два потоки розвитку – в Україні і в діаспорі. В діаспорі було утворено ряд інституцій (державні – Українська Національна Рада на чолі з Президентом УНР, Уряд УНР; наукові – Вільна академія наук, ряд наукових товариств, зокрема в діаспорі діяло Наукове Товариство ім.Шевченка, товариство українських інженерів, лікарів тощо; церковні – православна та греко-католицька гілки української церкви; мистецькі, напр., капела бандуристів у США і Канаді, численні народні хори у ряді країн світу; книгозбірні, видавництва, система національних недільних шкіл та ін.). Сьогодні завдяки політичним змінам відновлено єдиний культурний потік, повернено багато імен.

Культура України під час боротьби за державну незалежність. Революція, національно-визвольні змагання, громадянська війна, збройне втручання військ інших держав – все вкрай несприятливо позначалося на всій матеріальній і духовній культурі. У вирі війни гинули нагромаджені віками культурні цінності.

Після повалення царату в Україні почався новий етап національно-визвольного руху, створювалися умови для прискореного розвитку національної культури. Вже в березні 1917 р. у Києві були відкриті дві українські гімназії. За активною участю Генерального секретаріату освіти Центральної Ради здійснювалося переведення шкіл на українську мову викладання, в різних регіонах України було створено понад 80 українських гімназій.

Набагато сприятливіші умови склалися в Українській Державі П.Скоропадського. Істотну увагу гетьманський уряд приділяв українізації загальноосвітньої школи. Восени 1918 р. налічувалося близько півтори сотні українських гімназій, у тому числі сільських. Уряд ініціював закон про обов'язкове вивчення української мови в середніх школах.

Утворений у 1917 р. Київський народний університет був реорганізований у державний. Український університет відкрився у Кам'янці-Подільському. У Київському, Харківському і Одеському університетах відкрилися українознавчі кафедри.

У листопаді 1918 р. заснована Українська академія наук, яку очолив видатний український вчений В.Вернадський; восени 1918 р. стала функціонувати Українська державна академія мистецтв. Були засновані Національна бібліотека України, Національний архів України, Український історичний музей, Український національний театр (під керівництвом П.Саксаганського).

Великих успіхів в перші післяреволюційні роки досягли українська преса і книгодрукування. Лише в 1917 р. почали діяти 78 видавництв, вони організувалися і при приватних, кооперативних органах, при «Просвітах». Якщо в 1917 р. було випущено 747 назв українських книг, то в 1918 р. - 1084.

Основні тенденції культурного розвитку в 20-і роки. «Українізація». Після завершення громадянської війни і приходу до влади комуністичної партії, зі створенням Радянського Союзу змінилися умови розвитку культури загалом в СРСР, а також в Україні. Культурний розвиток України у 20-і роки - один з разючих феноменів української історії. Країна, що пережила найважчу війну, вимушена відновлювати абсолютно зруйновану економіку, яка втратила багатьох видатних вчених, письменників (загибель, еміграція), переживає справжній культурний злет, як висловився історик О.Субтельний, «багатогранний спалах творчої енергії».

Негативне ставлення до радянської влади, до її політики спричинило значну еміграцію діячів літератури і мистецтва (В.Винниченка, С.Черкасенка, Т.Шаповала, Д.Донцова, М.Садовського, О.Олеся). Було поставлене завдання виховання, підготовки робітничо-селянської інтелігенції, якій повинні бути властиві ідейність, старанність, конформізм. Культура ставала частиною політики правлячої партії, мала виконувати її соціальне замовлення, суворий партійно-державний контроль став всеохоплюючим.

Радянська влада в галузі ідеології, культури проводила політику коренізації, яка в Україні отримала назву українізації і передбачала підготовку, виховання і висунення кадрів

корінної національності, організацію шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництво газет, журналів і книг українською мовою, а також створення необхідних умов для всебічного культурного і духовного розвитку національних меншин. Українізація дала позитивні результати. Якщо у 1928 р. питома вага газет українською мовою становила 56 % загальних тиражів, то у 1930 р. – 89 %. Одним з центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник.

Серйозні успіхи були досягнуті в ліквідації неписьменності. Активно діяло добровільне товариство «Геть неписьменність!», до початку 1930 р. в Україні було близько 30 тисяч пунктів ліквідації неписьменності з 1,6 мільйона учнів. Відразу після закінчення війни робилися енергійні заходи з подолання безпритульності.

У 1923-1924 роках зростали асигнування держави на освіту, що сприяло розширенню шкільної мережі. Тоді в Україні працювало майже 16 тисяч початкових і семирічних шкіл, в яких навчалося понад 1,5 мільйона учнів. У 1926-1927 навчальному році в містах і селищах міського типу виник новий тип шкіл - фабрично-заводська семирічка, яка давала учням загальну і політехнічну освіту. Трохи раніше були організовані трирічні загальноосвітні школи сільської молоді. У 1934 р. для всього СРСР було встановлено декілька типів шкіл: початкова (1-4 класи), семирічна (1-7 класів) і середня (десятирічна). Була введена обов'язкова початкова освіта. В Україні розвивалася і середня спеціальна освіта (професійні училища і технікуми).

Кількість студентів вищих навчальних закладів зростала не тільки за рахунок випускників шкіл, але і за рахунок підготовчих курсів, відкритих в 1919 р., робітничих факультетів, заснованих в 1921 р. Університети були реорганізовані в інститути народної освіти медичного, технічного, фізичного, агрономічного, педагогічного профілю. Великими центрами освіти традиційно були Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, де в 1933 р. відновили університети. У 1938 р. в Україні було майже 130 вузів з числом студентів 124 тисячі. Серед нових вузів був Донецький індустріальний, утворений за рахунок злиття в 1935 р. гірничого і металургійного інститутів, Донецький медичний інститут.

Результатом і разом з тим базою для подальшого розвитку культури в повній мірі стала українська наука, як фундаментальна, так і прикладна. У розвиткові української науки найактивнішу участь взяли видатний природознавець зі світовим ім'ям В.Вернадський, мікробіолог і епідеміолог Д.Заболотний, математик М.Крилов, економіст М.Туган-Барановський, гігієніст та епідеміолог О.Корчак-Чепурківський, літературознавець С.Єфремов, О.Богомолець, який працював в галузі експериментальної патології, Є.Патон, який запропонував принципово нові методи електрозварювання.

Серед гуманітарних підрозділів Академії наук особливу активність виявила історична секція, роботу якої очолював М.Грушевський, який в 1924 р. повернувся з еміграції.

Медична наука в Україні розвивалася організаційно, якісно і кількісно. У 1929 р. був заснований інститут мікробіології та епідеміології, в 1930 р. у Києві став працювати великий науковий центр з вивчення проблем патологічної фізіології. Заслуженим світовим авторитетом користувалися терапевтичні школи М.Стражеско (кардіологія, ревматизм, сепсис, клінічна гематологія), Ф.Яновського (туберкульоз, захворювання нирок), офтальмологічна школа В.Філатова.

Після революції особливим драматизмом і складністю в Україні, як і у всьому СРСР, відзначався літературний процес. З'явився такий напрям, як пролеткультівство - лівацька течія, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення «лабораторним шляхом» «чисто пролетарської культури». В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В.Блакитний, Г.Михайличенко, М.Семенко, М.Хвильовий.

Український футуризм, який виник ще до революції, у перші післяреволюційні роки активізував свою діяльність. Оформилися організації футуристів. У 1922 р. у Києві вони створили «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), у Харкові діяв «Ком-Космос», в Одесі – «Юголіф». Футуристи пропагували урбанізацію культури й експериментаторство.

Ще в роки революції на чолі з М.Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури (М.Рильський, П.Філіпович, М.Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи назвали їх «неокласиками».

Різноманітність пошуків шляхів ідейної художньої виразності вилилася у виникненні цілого ряду літературно-художніх об'єднань. Насамперед це Спілка селянських письменників «Плуг» (А.Головко, О.Копиленко, П.Панч, П.Усенко). У своїй платформі ця Спілка ставила завдання спрямовувати творчість на організацію психіки і свідомості селянської маси, сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції. Учасники Спілки пролетарських письменників «Гарт», серед яких були В.Блакитний, В.Сосюра, І.Кулик, М.Хвильовий, П.Тичина, Ю.Смолич, підкреслювали свою підтримку комуністичної партійності. У 1927 р. був створений ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Помітну роль у розвитку художньої культури відіграла Спілка письменників «Західна Україна» (М.Ірчан, Ф.Малицький, А.Турчинська).

Гострій критиці в офіційній пресі, літературознавстві була піддана ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури, 1925-28 рр.), яка була створена з ініціативи М.Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі офіційним організаціям. Вона виступала проти примітивізації літературної творчості і культури загалом, наполягала на європейській орієнтації.

Небувалу популярність у 20-і роки набуває театральне мистецтво. Справжньою творчою лабораторією став театр Леся Курбаса «Березіль». Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових засобів виразності. Тут були вперше поставлені п'єси видатного драматурга М.Куліша «Народний малахій», «Мина Мазайло».

Всесвітня слава прийшла до одного з фундаторів українського кіномистецтва О.Довженка разом з фільмами «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Стилістика, створена Довженком, поклала початок напрямку, який визначають як «український поетичний кінематограф».

Розвиток живопису в Україні у післяреволюційні роки проходив у боротьбі художніх течій і напрямів. Поряд з тими, хто стояв на позиціях традиційного реалізму, творили прихильники футуризму, формалізму (розписи В.Єрмілова Харківського партійного клубу). У галузі станкової графіки працювали М.Жук, І.Падалка, В.Заузе. У живописі найбільш відомими були полотна К.Костанді, Ф.Кричевського, О.Мурашко, М.Самокиша. Г.Нарбут оформив перші українські радянські книги і журнали «Мистецтво», «Зорі», «Сонце труда». У Західній Україні в перші післяреволюційні роки працювали такі художники як І.Трут, О.Монастирський, І.Курплас.

Художники, які увійшли до «Асоціації революційного мистецтва України», розвиваючи національні традиції, використовували форми візантійського і староукраїнського живопису. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до «Об'єднання сучасних художників України». Київський художній інститут став справжнім центром авангардного образотворчого мистецтва. Сюди в цей час повертається Казимир Малевич. У 20-х роках, крім Української Академії мистецтва, в Харкові і Одесі була організована ціла мережа державних художніх музеїв.

Активним було музичне життя України. Створені Республіканська капела під керівництвом О.Кошиця, капела «Думка», які багато зробили для пропаганди української музики. Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, перша оперна трупа з'явилася в Києві і Харкові. У цей період проходив процес жанрового збагачення української музики. Це значною мірою пов'язане з творчими пошуками Л.Ревуцького, В.Косенка, Б.Лятошинського, О.Чишка. Високого рівня досягла українська виконавча культура. Серед виконавців широко відомими були співаки М.Литвиненко-Вольгемут, І.Паторжинський, О.Петрусенко, З.Гайдай, Б.Гмиря.

В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як раціоналізм - це прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури, максимально освоїти

досягнення сучасної науки і техніки; конструктивізм - спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля головпоштамту у Харкові, яка знаходиться на площі Незалежності.

Трагедія української культури у період сталінізму. У 1929 р. багаторічна внутрішньопартійна боротьба у СРСР завершилася повною перемогою Й.Сталіна і його прихильників. Встановилася тоталітарна диктатура. Культура, як і всі сфери суспільного життя, була поставлена під жорсткий ідеологічний і адміністративний контроль. Крок за кроком згорнули політику українізації.

У 1932 р. з'явився термін «соціалістичний реалізм», який був проголошений єдиним правильним методом літератури і мистецтва, що збіднювало, звужувало творчий процес. Були зупинені авангардні пошуки й експерименти, які у всьому світі продовжували залишатися магістральною лінією розвитку мистецтва. Диктувалося верховенство історико-революційної, виробничої тематики. В архітектурі провідним стилем став неокласицизм, який повинен був відображати стабільність режиму, непохитність влади. Найбільш відомою будівлею, побудованою в стилі неокласицизму, є споруда Верховної Ради у Києві.

Щоб придушити вільну думку, викликати страх, укріпити покору, сталінський режим розгорнув масові репресії. У сучасну публіцистику, наукову літературу увійшов образ «розстріляного відродження». У 1930 р. був організований судовий процес над Спілкою визволення України, яка нібито була створена для відділення України від СРСР. Головні обвинувачення були висунені проти віце-президента Всеукраїнської Академії наук С.Єфремова. Подальші арешти в середовищі діячів науки і культури і жорстокі розправи проходилися без відкритих процесів. Закрили секцію історії Академії наук.

Примусова колективізація, загибель мільйонів селян під час голодомору завдало нищівного удару українській культурі в цілому, бо українське село – носій і хранитель традиційної народної культури, звичаїв, хранитель мовних традицій.

У 1938-1954 рр. було репресовано майже 238 українських письменників, хоча багато з них були прихильниками радянської влади. Зазнавав арешту М.Рильський, 10 років провів у таборах за обвинуваченням в участі у міфічній Українській військовій організації Остап Вишня, були розстріляні Г.Косинка, М.Зеров, М.Семенко. Покінчив життя самогубством М.Хвильовий, який мужньо намагався врятувати багатьох товаришів. Закрили театр «Березіль», розстріляли всесвітньо відомого режисера Л.Курбаса.

Гонінням піддалася і церква. На межі 20-30-х років були арештовані керівники і заборонена Українська автокефальна церква, яка була створена на хвилі національного революційного піднесення. Така ж доля спіткала після II світової війни Українську греко-католицьку церкву в Західній Україні. Усього в 1917-1939 рр. було зруйновано 8 тисяч церковних споруд - більше половини всіх храмів.

І все ж навіть у таких найважчих умовах не можна говорити про припинення розвитку української культури. Зростало міське населення, держава продовжувала розвиток системи освіти, охорони здоров'я, створювалися нові наукові установи, без чого неможливо було б здійснення індустріалізації, зміцнення обороноздатності при зростанні зовнішньої загрози.

Важким випробуванням для українського народу стала Велика Вітчизняна війна. Особливості культурних процесів воєнних років повністю диктувалися екстремальними умовами часу. На службу фронту була поставлена наука. У літературі головною стала тема Батьківщини. Патріотичні вірші, статті українських літераторів з'явилися в газетах вже в перші дні війни.

Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співробітничали в армійській, фронтовій, республіканській періодиці. З Москви українською вела передачі радіостанція «Радянська Україна». У воєнні роки одним з головних жанрів стала публіцистика.

Офіційні органи, зокрема Спілка письменників України, деякі редакції знаходились в Уфі. Там видавався тижневик «Література і мистецтво», з 1943 р. поновився випуск журналів «Україна» і «Перець». Великими тиражами вийшли твори українських класиків.

У роки війни українські письменники створили такі твори, як «Україна у вогні» О.Довженка, який виявив себе як талановитий публіцист, «Похорони друга» П.Тичини, «Мандрівка в молодість» М.Рильського, «Ярослав Мудрий» І.Кочерги. Переваги цих творів були очевидні в порівнянні з риторично-офіційним тоном більшості поетичних і прозаїчних творів 30-х років.

Значний розвиток в роки війни отримує документальне кіно. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінні свідчення історії. О.Довженко зняв документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні».

Тема Великої Вітчизняної війни ніколи вже не залишала літературу і мистецтво. Роман «Прапороносці» прославив ім'я О.Гончара. Війні присвячені найяскравіші твори українського художнього кіно.

Після війни було відновлене переслідування та ідеологічний тиск, нова хвиля боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» припадає на 50-і роки. У 1947 р. на пленумі Спілки письменників України огульній, кон'юктурній критиці були піддані романи Ю.Яновського «Жива вода», І.Сенченка «Його покоління», повість П.Панча «Блакитні ешелони». У 1951 р. була розгорнута бучна кампанія проти вірша В.Сосюри «Любіть Україну», в якому нібито повністю був відсутній класовий підхід. Були проведені кампанії по розвінчуванню кібернетики і генетики як буржуазних наук, що зумовило відставання вітчизняних вчених від світового рівня.

Протиріччя культурного процесу 60-80-х рр. 60-80-і роки зовні виглядають найбільш стабільним часом радянської історії, але і вони пронизані глибокими внутрішніми протиріччями. З приходом до влади М.Хрущова політична обстановка в країні поступово змінюється, настає «відлига» - десталінізація суспільного життя, певна демократизація, реабілітація засуджених, повернення багатьох імен, певна свобода творчості, що породило безліч надій. Однак реформи до кінця доведені не були, дуже швидко почався відкат перетворень, що призвів до «застою». Проте для культури хронологічно короткий період «відлиги» мав величезне значення і далекосяжні наслідки. Атмосфера кінця 50-х років привела до формування цілого покоління так званих «шестидесятників» - вчених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи.

У кінці 50-х років у державній політиці стали приділяти особливої уваги розвитку науки, створювалася безліч нових галузевих науково-дослідних, проектно-конструкторських інститутів, збільшилася кількість періодичних видань, у великих економічних центрах - Харкові, Львові, Донецьку відкрилися відділення Академії наук УРСР. Розвивалася система освіти. У 1959 р. обов'язковою стала 8-річна освіта, в 1977 р. - середня. Але в освіті скорочувалася сфера застосування української мови.

Всесвітньовідомим став Інститут електрозварювання ім. Є.Б.Патона, який перетворився на науково-виробниче об'єднання, куди входили науково-дослідний інститут, конструкторське бюро, два дослідних заводи. Тут було запатентовано понад 400 винаходів, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки. Київським Інститутом надтвердих матеріалів були розроблені карбоніт, кіборит. Їх промислове виготовлення було налагоджене на Львівському заводі штучних алмазів. Крім того, в Києві створена перша в історії людства «Енциклопедія кібернетики» (видана 1973 р. українською мовою), в Харківському відділенні АН України зразу ж за американськими вченими Чікагського центру (піонерами в цій галузі) розщеплено атом. Величезний внесок у розвиток фундаментальних і прикладних наук внесли математик М.Боголюбов, математик і кібернетик В.Глушков, конструктори космічних апаратів С.Корольов (генеральний конструктор), М.Янгель та

В.Глушко, генетик І.Шмальгаузен, офтальмолог В.Філатов, кардіолог М.Амосов, нейрохірург М.Бурденко та інші.

Однак збереження чисто адміністративного централізованого управління, системи оцінки тільки по кількості виробленої продукції приводили до повної економічної незацікавленості підприємств у технічних новинках. Кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології концентрувалися у військово-промислового комплексу. Обмеженим був доступ до зарубіжної інформації.

Поступально, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш повно характерні риси епохи відобразила література. З одного боку, в художній прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери тонких почуттів, співвідношення морального і духовного. Насамперед це стосується творчості О.Гончара, П.Загребельного, Ю.Збанацького, В.Козаченка. На повний голос заявили про себе І.Драч, Л.Костенко, В.Симоненко, М.Вінграновський. Склалася школа українського літературного перекладу, яка має високий міжнародний авторитет.

У той же час творчість продовжувала жорстко регламентуватися, зазнавати цензури, новаторство часто діставало негативну оцінку у офіційній критиці. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували з України і продовжували писати за кордоном. Особливе місце серед письменників-емігрантів займає І.Багряний. Його романи «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Людина біжить над провалляем», повісті, поеми, публіцистика тільки в наші дні стали надбанням читача.

Саме в колах інтелігенції виникає опозиційний рух, названий дисидентським, члени якого головним своїм завданням вважали відстоювання прав людини. У 1976 р. була створена Українська Гельсінська група. У ряди «дисидентської» інтелігенції Києва привела В.Стуса активна громадянська позиція. Він трагічно загинув у таборі для політв'язнів на Уралі у 1985 р., не доживши до радикальних змін. У 1990 р. посмертно В.Стус був реабілітований, йому була присуджена Державна премія ім. Т.Г.Шевченка.

Негативні тенденції характеризували розвиток українського живопису, де насаджувався народницький академічний стиль XIX ст., догматичність, переважала зображувальність над виразністю. Продовжували свою творчість такі видатні художники як О.Шовкуненко, Т.Яблонська, М.Дерегус, В.Касьян.

Традиційно значимими є досягнення української музики. З'явилися нові опери, балети, симфонії (Г.Майборода, К.Данькевич, Б.Лятошинський). Світове визнання отримала національна школа вокального мистецтва. Яскраві імена української оперної сцени - А.Солов'яненко, Д.Гнатюк, Б.Руденко, Є.Мірошниченко.

Особливого розвитку в ці роки досяг український кінематограф. Його вершини - фільми С.Параджанова «Тіні забутих предків», Л.Осики «Захар Беркут», Ю.Ільєнка «Білий птах з чорною ознакою», Л.Бикова «В біій ідуть одні старики», І.Миколайчука «Вавілон XX». У той же час на екран не допускалися неприйнятні для режиму фільми.

Таким чином, при значних досягненнях України до середини 80-х років в культурі, як і в інших сферах життя, стала очевидною глибока системна криза.

Досягнення і проблеми культури незалежної України. Після початку проведення політики перебудови, гласності і демократизації в Україні відбувається широке національно-демократичне піднесення. З середини 80-х років в умовах піднесення національної самосвідомості, становлення демократії багато українських літераторів активно включилися у громадсько-політичне життя. У 1989 р. було засноване Товариство української мови імені Т.Шевченка, метою якого стало утвердження української мови у всіх сферах суспільного життя. Відбувається справжній газетно-журнальний бум. Друкуються раніше заборонені книги, виходять на екрани фільми. Встановлюються перші контакти з діаспорою.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. почався новий етап розвитку українського суспільства. Україна стала суверенною демократичною державою, почалися радикальні реформи. Головною особливістю сучасного періоду можна вважати його

перехідний характер. Принципово новий статус в наші дні отримала національна культура. У той же час серйозно впливає на всі сфери суспільного життя економічна криза, яку переживає наша Україна в кінці ХХ ст.

Одним з найважливіших для розвитку культури є питання про національну мову. У 1989 р. Верховною Радою був ухвалений «Закон про мови в Українській РСР». Статус української мови як державної закріпила Конституція України. З прийняттям нового законодавства почався процес переходу на українську мову державних органів, засобів масової інформації, установ культури, освіти.

Фінансові проблеми перешкоджають збільшенню тиражів українських книг. Тобто очевидно, що для успішного розв'язання проблеми не досить адміністративних заходів, а потрібна культурно-просвітницька робота, державна економічна підтримка.

У системі середньої освіти зникла одноманітність. З'являються авторські школи. Особливий розвиток отримали нові види середніх навчальних закладів з ранньою профілізацією - гімназії, ліцеї. Однак, школи зазнають фінансових труднощів, вчителям нерегулярно виплачується зарплата. Практично зникла система професійного навчання. Для підвищення рівня вищої освіти введена система акредитації. Найбільші навчальні заклади отримують статус Національних. Крім державних, з'являється велика кількість комерційних вузів. Внаслідок цього кількість різного роду інститутів, академій, університетів зросла майже вдвічі.

За роки незалежності розширилися культурні контакти з різними країнами. Це сталося завдяки роботі різних міжнародних фондів, можливості поїздок, спільним проектам. Були видані твори письменників, які працювали в еміграції, з'явилася перекладна література провідних закордонних істориків-українознавців (у 1993 р. українознавство викладалося у 28 університетах і коледжах США і в 12 університетах Канади).

Попри фінансові та інші труднощі розвивається українська наука. Україна бере участь у найбільших міжнародних програмах століття, наприклад, космічних програмах «Морський старт», «Глобалстар». А також у космічних програмах «Спектр», «Марс-96», «Шатл-97», «Океан», «Природа». Вперше запрацювала національна українська станція в Антарктиді. В той же час на науковому потенціалі дуже серйозно відбилися економічні проблеми. Погіршення умов життя і роботи стало головною причиною того, що в 1992-1996 рр. за кордон виїхали тисячі наукових співробітників.

З'явилося розділення культури на елітарну і масову. Україна зіткнулася з таким явищем, як американізація культури, що особливо відчувається в кінематографі (виробництво власних фільмів значно скорочене), популярної музики, літератури.

У зв'язку зі значним скороченням життєвого рівня, погіршенням медичного обслуговування, зростанням вартості ліків, ускладненням екологічної обстановки спостерігається збільшення захворюваності, смертності, зниження народжуваності.

Широку можливість задовольняти свої культурні запити отримали національні меншини України. Виникли національні культурні товариства євреїв, греків, німців. Наприклад, радіо в Маріуполі регулярно веде передачі грецькою мовою (в Донецькій області понад 100 тисяч греків), створено грецький національний університет. Відбувається обмін культурними делегаціями. Відкрилися школи з польською, румунською, угорською, іншими мовами викладання. Особливої уваги вимагає проблема розвитку культури кримськотатарського населення.

Зник державний контроль, який багато років тяжів над творчою інтелігенцією. Розширилися можливості гастрольної діяльності.

Принципово змінилися відносини держави і церкви. Конституція України гарантує громадянам свободу совісті і віросповідання, зберігаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Ці положення законодавства з тих, що декларуються, перетворилися на реальні. В Україні за станом на 1 січня 2000 р. діяло близько 22 тис. релігійних організацій, які входять до 80 конфесій, течій і напрямів. З проголошенням незалежності України відбувся розкол у православній церкві. Склалися три православні конфесії: Українська православна

церква Московського патріархату, Українська православна церква Київського патріархату і Українська автокефальна православна церква. Відновлена діяльність Української греко-католицької церкви, крім того існують римсько-католицька церква, 32 напрями протестантства (баптисти, адвентисти сьомого дня, ієсовісти тощо), общини іудеїв, іслам, нетрадиційні культури (РУН-віра, кришнаїти, буддисти). Релігійним общинам повернені націоналізовані в минулому будівлі. Відновлено шедевр української храмової архітектури - Михайлівський золотoverхий собор, а також Успенський собор Києво-Печерської лаври.

XX сторіччя в історії української культури, як і у всьому світі, повне протиріч, досягнень і втрат. Особливістю розвитку національної культури є визначальна роль політичного чинника. Основні його етапи співпадають з основними етапами політичної історії. Нові можливості відкриває перед культурою утворення української незалежної держави. Однак їх використання було утруднене кризою. Вихід з неї - завдання не тільки економіки, але й культури.

Зрушення в українській культурі в умовах деімперіалізації

З моменту повномасштабного вторгнення РФ, упродовж 2022 року в Україні було перейменовано щонайменше 7,5 тисяч топонімів, назви яких були пов'язані з Росією, СРСР чи Російською імперією. А також демонтовано десятки пам'ятників.

У липні 2023 року набув чинності Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», який: визнає злочинною та засуджує російську імперську політику, забороняє пропаганду символіки російської імперської політики, визначає порядок усунення символіки з публічного простору. Він задає правову рамку для процесу, який активно триває в Україні вже понад рік та отримав назву деколонізація. Наразі символи – назви та пам'ятні знаки, які вважаються маркерами російської імперської політики, усуваються з публічного простору рішеннями органів місцевого самоврядування.

Це означає, що процес деколонізації отримує чітку правову рамку.

Що таке російська імперська політика? - Системні дії, які в різні історичні періоди, починаючи з Московського царства й до сучасної Російської Федерації, були спрямовані на підкорення, експлуатацію, асиміляцію українського народу. Її складовою є русифікація – нав'язування російської мови та пропагування російських мови і культури як вищих порівняно з іншими мовами й культурами.

Що таке пропаганда російської імперської політики? - Публічна глорифікація або виправдання російської імперської політики. Публічне використання продукції, що містить символіку російської імперської політики, крім передбачених законом винятків. Публічне заперечення злочинів і репресій проти українського народу.

Що забороняє закон: Пропаганду російської імперської політики. Символіку російської імперської політики у публічному просторі, крім прописаних у законі винятків. Присвоєння назв, які «глорифікують, увічнюють, пропагують або містять символіку російської імперської політики та сучасної РФ як держави-агресора», географічним об'єктам, юридичним особам та об'єктам права власності.

Символіка російської імперської політики:

1. Державні символи російських державних утворень від Московського царства до сучасної РФ.
2. Пам'ятні знаки особам, які були на керівних посадах у держструктурах, війську та партіях, зокрема й тих, які імперія створювала на підпорядкованих землях, і брали участь у/сприяли російській імперській політиці, були працівниками радянських органів держбезпеки всіх рівнів, публічно, зокрема в мистецьких творах чи медіа, підтримували, глорифікували або виправдовували російську імперську політику, закликали до русифікації чи українофобії.
3. Зображення гасел і цитат, які належать особам із пункту 2, і загалом зображення та написи, які глорифікують чи виправдовують російську імперську політику.
4. Пам'ятні знаки подіям, які пов'язані з утіленням російської імперської політики.

5. Топоніми, назви установ, організацій, підприємств на честь: осіб із пункту 2, подій, пов'язаних із утіленням російської імперської політики, назв російських міст та інших географічних, історичних та культурних об'єктів РФ.

Яких сфер торкається закон: Публічний простір, Пам'ятники і пам'ятні знаки, Топоніміка, Назви юридичних осіб, Знаки для товарів та послуг.

Теми доповідей, рефератів:

1. Українізація.
2. «Розстріляне відродження».

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

3. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.

Допоміжна:

4. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.

5. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Практичне заняття № 13

Тема. Система традиційних взаємин та поведінки в українському суспільстві. Сімейна обрядовість українців.

Мета: Визначити особливості української системи взаємин та поведінки в суспільстві, охарактеризувати сімейну обрядовість українців. Звернення до традиційної культури спонукає до замислення над національними витоками. Традиційні взаємини та сімейна обрядовість яскраво ілюструє традиційне українське суспільство. Визначення особливостей української системи взаємин та поведінки в суспільстві, охарактеризування сімейної обрядовості українців допомагає зрозуміти повсякденну традиційну українську культуру та менталітет.

Основні поняття: особливості української системи взаємин та поведінки в суспільстві, сімейна обрядовість українців

Обладнання: конспект заняття, ілюстративний матеріал на електронних носіях

Навчальний час: 2 год.

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Громадська думка – чинник традиційних норм спілкування.
2. Корпоративність міського суспільства.
3. Толока.

4. Сімейна обрядовість (весільна, родильна, похоронна).

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. За якої умови було можливе розлучення:

- а) через зраду
- б) через матеріальні складнощі
- в) через відсутність дітей
- г) через відсутність кохання

2. Які типи сімей існували в Україні:

- а) прості, складні
- б) повні, неповні, складні
- в) прості та розширені
- г) прості, складні, розширені

3. Толока –це:

- а) скупчення людей
- б) вид рослини
- в) колективна праця
- г) приготування маку

4. Перерахуйте види толоки:

- а) безвідробіткової, відробіткової, оплачу вальні
- б) термінові, дострокові
- в) обов'язкові, вільні
- г) дитячі, молодіжні

5. Форма дозвілля в українському селі називалась:

- а) забави
- б) ігрища
- в) вечорниці
- г) свята

6. Весільна обрядовість налічувала:

- а) 4 цикли
- б) 10 циклів
- в) 3 цикли
- г) 6 циклів

7. Запити, сватання, оглядини й заручини це обряди

- а) перед весільного циклу
- б) власне весільного циклу
- в) після весільного циклу
- г) родильного циклу

8. Дівич-вечір, посад, розплетення коси нареченій, вбирання вінка це обряди

- а) перед весільного циклу
- б) власне весільного циклу
- в) після весільного циклу
- г) родильного циклу

9. Що таке «крижма»:

- а) страва
- б) полотно для хрещення дитини
- в) вид одягу
- г) український народний звичай

10. Пострижини дитини це

- а) надання їй імені
- б) обряд під час святкування першої річниці
- в) відвідування сім'ї з дитиною родичами
- г) передпологовий обряд

Обговорення теоретичних питань:

Громадська думка – чинник традиційних норм спілкування. Сім'я – коло родичів – сільська громада – механізм формування і контролю громадської думки. Корпоративність міського суспільства. Цехова ієрархія. Традиційна взаємодопомога – спростування усталеної думки про індивідуалізм українців. Толока. Побратимство та кумівство. Звичаєві норми спілкування й дозвілля (контроль часу роботи і відпочинку, статево-вікова сегрегація в системі обрядовості). Осередки громадського дозвілля (церква, майдан коло церкви, корчма). Сімейна обрядовість (весільна, родильна, похоронна).

Громадська думка – чинник традиційних норм спілкування. Сім'я – коло родичів – сільська громада – механізм формування і контролю громадської думки.

Громадська думка кожній віковій групі неофіційно визначала межу її можливостей. Задавалась «програма», яку можна окреслити так: спочатку – набиратися розуму й досвіду, потім – створити сім'ю і господарство, нарешті досягти матеріального добробуту. Народне прислів'я так відбиває цю схему: «До двадцяти – не мудрий, до тридцяти – не жонатий, до сорока – не багатий – круглий дурень». Хоча побутувало й інше прислів'я: «Не вчися розуму до старості, але до смерті».

Українське суспільство базувалося на системі традиційних зв'язків та громадських спільнот, що забезпечували в ньому порядок. Ядром системи виступала громада — самоврядне соціально-побутове утворення. На зламі XVI—XVII ст. виникає копна, або дворищна, сільська громада замість родової общини — верві.

Механізм формування громадської думки був досить складним і мав кілька контрольних інстанцій. Перший рівень — сім'я. За порядком у родині, як і поведінкою кожного її члена, слідкував голова сім'ї. Коли щось траплялось у родині, саме він вислуховував на загальних зборах безсторонні слова на власну адресу та адресу своєї родини. Тому голови домогосподарств дбали про репутацію сім'ї — і ця репутація нерідко зберігалася від покоління до покоління. Другий рівень контролювання усталених норм поведінки — коло родичів, котрі слідкували за репутацією всього роду. У концентрованому вигляді контроль за дотриманням сільських етичних традицій здійснювався сільською громадою, яка дбала не тільки про порядок у селі, а й про репутацію села серед навколишніх сіл. У свою чергу, ця репутація залежала від діяльності сільської громади. Тому і сама громада постійно перебувала в полі зору громадської думки; остання виявлялася на сільських сходах через характеристики, що давалися сільській старшині їх односельцями. Такі принципи самоврядування і контролю забезпечували порядок у традиційному українському селі та стабільність моральних устоїв.

Сім'я – це об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, які пов'язані між собою спільністю побуту та взаємною відповідальністю.

Структура сім'ї – це спосіб і організація зв'язків між складовими частинами (батьками, дітьми, подружжям), характер їх взаємовідносин у процесі життєдіяльності, типи авторитету.

Існувало декілька типів сімей.

Проста сім'я складається з однієї шлюбної пари (чи одного з батьків) з неодруженими дітьми (або без них). Вона може бути кількох видів: подружня пара; повна сім'я – батьки та діти; неповна сім'я – один з батьків та діти.

Найпоширенішою в Україні була повна сім'я, але інколи в українських селах траплялися і неповні сім'ї. Як правило, вони виникали внаслідок смерті одного з подружжя і дуже рідко – через розлучення. Єдина причина розлучення, яку до певної міри могла якщо не виправдати, то хоча б зрозуміти громада, – це відсутність дітей. Загалом у народі засуджувалась невірність, люди були проти розірвання шлюбу. Такої ж позиції дотримувалась церква.

Часом з різних причин чоловік чи жінка полишали свою сім'ю і створювали нову, в якій жили «на віру» (без церковного шлюбу). У селі такі невінчані подружжя не вважали за сім'ї. До них ставилися негативно, оскільки такий крок вважався гріхом.

Складна сім'я складається з декількох кровно споріднених простих сімей, кожна з яких може бути повною чи неповною і включати інших родичів. Існує кілька різновидів складної сім'ї: батьківська – одружені сини і доньки живуть разом з батьком; братська – після смерті батька одружені брати і сестри продовжують жити під одним дахом.

Перехідним типом між простою і складною є розширена сім'я. Вона складається з однієї подружньої пари з дітьми і окремих близьких чи далеких родичів. Часто цей тип сім'ї існував досить тривалий час.

Громада – це така структурна одиниця, яка має спільну територію й певну власність, свій уряд і згідно з установленими нормами регулює усі аспекти життя своїх мешканців.

У структурі сільських громад основну масу становило селянство, яке поділялося за часів панщини на категорії за тими функціями, які воно виконувало стосовно панського двору, а після реформ 1848 р. і 1861 р. – на стани й прошарки за майновими ознаками.

До складної внутрішньої структури належали різні групи селян, об'єднані за певними інтересами, зв'язками тощо. Це були насамперед сусідські, родинні, вікові, виробничі, конфесійні мікрогромади. Одні з них вважалися сталими (родинні, конфесійні), а інші – тимчасовими (молодіжні, заробітчанські). Характерною рисою сільських громад в Україні було те, що вони спиралися на зв'язки малих спільнот. Найбільш виразно простежувалися родині та сусідські зв'язки.

Складна структура громад визначала стосунки мешканців, ступінь та форми їх участі у різних сферах життя, виборні та інші права.

Корпоративність міського суспільства. Цехова ієрархія.

Міське населення України також об'єднувалося в окремі громадсько-виробничі організації, котрі відповідно і визначали особливість його побутового укладу. Можна без перебільшення стверджувати, що все населення традиційного українського суспільства, а передусім міське, мало корпоративний устрій. Цьому особливо сприяло магдебурзьке право – своєрідне самоврядування міст, що було характерним для XVI–XVIII ст.

Корпорації створювали необхідні умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечуючи їм повну свободу діяльності і захист від будь-якої сваволі з боку феодалів. Основним типом міських корпоративних об'єднань були цехи, і це природно, оскільки вони об'єднували ремісницький та робітничий люд, що становив більшість міського населення. Окремі цехові організації об'єднували і гончарів, і ковалів, і теслярів, і каменярів, і лікарів, і торгівців, і музикантів, і цирюльників, і рибалок тощо.

Цехи середньовічних українських міст – це насамперед професійні об'єднання, утворені в інтересах функціонування певної галузі ремісництва. Цех мав статут, котрий визначав обов'язки та правила поведінки членів цеху, його структуру і систему взаємовідносин з іншими корпораціями, а також «право» цеху на свободу діяльності та відправу культу. Воно формувалося відповідно до норм звичаєвого права і затверджувалося верховною владою: королем на території Західної України, царем або царською адміністрацією – в Лівобережній Україні.

Цех будувався на принципах ієрархії, складаючись із різних соціально-професійних та соціально-вікових груп. Власне, членами цеху вважалися лише майстри, проте вони поділялися на окремі розряди: на старших і на молодших майстрів (згідно з статутними нормами називалися «братами»). Старші майстри об'єднувалися у раду старійшин, на основі якої утворювалась колегія столових — орган міжцехового об'єднання. Його справами керувала управа, що складалася з цехмістра, його помічника — молодшого (другого) цехмістра, лавника, ключника, писаря та молодшого брата. Голова цеху — цехмістер — слідкував за дотриманням статуту, розпорядком роботи цеху, виробничим процесом, підготовкою учнів до ремісничого цеху.

Кожний цех мав свою скарбницю, до якої надходили кошти через вступні внески, штрафи і щоквартальні платежі. Скарбниця надавала грошову допомогу членам цеху, коли вони хворіли, а також їхнім сім'ям у разі смерті годувальника. Взагалі цехове братство являє собою історичний приклад досить повної соціальної справедливості, бо воно турбувалося як про працюючих членів цеху, так і про хворих, немічних, таких, що тривалий час не мали замовлень і, отже, постійного заробітку, про малозаможних майстрів, а особливо підмайстрів, вагітних жінок-майстринь, про бідних учнів-ремісників.

Традиційна взаємодопомога – спростування усталеної думки про індивідуалізм українців. Толока.

У господарському житті громад побутував прадавній, відомий усім слов'янським народам звичай взаємодопомоги. Підставою для добровільного тимчасового кооперування в праці була, насамперед, слабка оснащеність більшості селян сільськогосподарським реманентом і тягловою силою, брак поденних робітників, а також терміновість виконання певної сільськогосподарської роботи. Поширеною формою взаємодопомоги була супряга. Вона полягала у співпраці двох сусідів (найближчих за проживанням або тих, чий поля межували). На певний час вони об'єднували тяглову силу і користувалися нею спільно. Супряжні роботи починалися уже взимку, під час вивезення гною. Цю роботу виконували почергово, за домовленістю, незалежно від кількості землі в обидвох господарів. Убогим, які не мали робочої худоби, допомагали заможніші – безкоштовно або за якусь послугу.

Термінові або трудомісткі роботи виконували толокою. Сходилися на толоку найчастіше після попереднього запрошення. Не піти на толоку – означало образити господаря.

В Україні толокою переважно будували хати та інші господарські споруди, косили сіно, жали, копали картоплю тощо. Громадські будівлі зводили майже виключно толокою. Види робіт, які виконувалися толокою, нерідко мали територіальне обмеження. Толоки були безвідробіткові, відробіткові та оплачувані. Без відробіткові найчастіше організовувалися у тих випадках коли допомагали з милосердя.

Добровільно чи за рішенням громадського уряду збирались на невідкладні роботи до тих сімей, де дорослі члени були хворими або немічними; ця допомога надавалась без жодної компенсації. Найчастіше громада допомагала вдовам, солдаткам, погорільцям і тим, що потерпіли від повені. Останнім усім селом в короткі терміни зводили житло, зносили одяг, харчі, допомагали посівним матеріалом.

Залежно від виду робіт толоки були чоловічі, жіночі, мішані та молодіжні. На будівельних роботах, сінокосах, вивезенні гною працювали чоловіки; у згрібанні й скиртуванні сіна брали участь також дівчата та жінки. На толоках з участю жінок найчастіше терли льон, скубли вовну, пряли вовну чи лляне повісмо, дерли пір'я, до чищення капусти і кукурудзи сходилась виключно молодь. Такі толоки, як правило, були без відробіткові, однак з обов'язковим частуванням.

Час лаштування та тривалість толоки залежала від характеру, обсягу та трудомісткості запланованого робіт. Так, запрошені до сінокосів працювали від зорі, до будівельних робіт – від самого ранку до вечора, дерти пір'я – з обіду до пізньої ночі, кукурудзу й капусту чистили тільки ввечері.

Побратимство та кумівство.

Усталені звичаї взаємодопомоги, що так вирізняли слов'яно-українську громаду, стали основою для виникнення таких оригінальних явищ, як побратимство (посестринство), кумління та кумівство, їхні історичні коріння сягають ще докиївської Русі.

Обряди братання були різними, паралельно побутуючи деінде в Україні майже до XVIII ст. Ті, хто браталися, в присутності свідка клялися «до віку бути рідними братами», тричі обіймалися, тричі цілувалися, іноді обмінювалися дарунками. Символом клятви при цьому виступала земля: названі брати повинні були з'їсти жменю землі. До речі, саме так передусім клялися й запорізькі козаки.

Хрестове побратимство ототожнювалося з християнськими символами: ті, хто братався, обмінювалися натільними хрестами, одержуючи назву хресних братів. Приходили до церкви і клялись перед храмовою іконою у вічній братерській любові та відданості. Згідно з церковними канонами хрестове побратимство прирівнювалося до спорідненого братства, а тому визнавалося за гріх кровозмішення не тільки у родстві, але й у кумовстві, сватовстві та побратимстві. Щоправда, серед козаків був поширений дещо інший звичай — намагалися з'єднати своїх дітей шлюбом, аби міцнішими були взаємини між родинами хресних братів. Побратимство в середовищі українців могло укладатися не тільки між чоловіками, а й між хлопцем і дівчиною. До побратимства нерідко вдавалися сироти, котрі не мали старших братів. Давши клятву на вірність, парубок опікав дівчину, проводжав її на вечорниці, справляв їй весілля, залишаючись хресним братом і після заміжжя дівчини.

Посестринство (посестріє) було аналогічним звичаєм у жіночому середовищі і достатньо поширеним в Україні. Воно також існувало в двох варіантах: названому і хресному. Можна виділити три його різновиди: однокупельне, звичайне і кумленне. Перший різновид посестрин, пов'язаний із хрещенням немовлят, коли їхні батьки-побратими, бажаючи продовжити братні узи через дітей, хрестили їх у одній купелі. Такі діти називалися «однокупельними» (хресними) сестрами і братами. Звичайні посестрини майже не відрізнялися від побратимства: сестрилися так само, як і браталися. Тільки подарунки були іншими: рушник, курка або щось з жіночого господарства. Давній звичай кумлення був відомий здебільшого як посестринство дівчат і відбувався у вигляді ритуалу «завивання берези»: дівчата ставали парами у танок і, проходячи під березою, обмінювалися хустками або намистом — сестрилися, присягаючись вічною дружбою.

Кумівство — ще один поширений в Україні різновид духовної спорідненості, спрямований на опікування дітей, а через них — і на духовні взаємини між їхніми батьками. Розрізняють три варіанти кумівства: 1) історично найдавніший варіант - це такий, коли для хресника обирали одного кума або одну куму; 2) пізніший варіант — обрання пари кумів; 3) регіональний підтип колективного кумівства — обрання декількох пар кумів.

Коріння інституту кумівства, зокрема першого його варіанта, сягає часів матріархату, коли всі народжені в роду діти вважалися причетними до матері, а їхні брати брали на себе їх опіку. Цю практику пізніше використала християнська церква в обряді хрещення, визначивши для новонародженого «воспреемника» — в миру хрещеного батька. Народна ж традиція мала інші символічно-числові критерії, віддаючи перевагу парі. Саме тому і хрещених батьків обирали пару, називаючи їх кумами. Така практика колись побутувала скрізь по Україні, але пізніше (деякі дослідники по'язують це з проникненням в Україну католицького віросповідання) у куми почали обирати кілька пар кумів.

Розрізнялися куми і за способом їх обрання, поділяючись на проханих (кликаних), стрічених (здибаних, стрітених) і одкупних. Кумів на кумівство, як правило, запрошували переважно з кола близьких добропорядних людей, що жили у парі. Запрошувати йшов батько немовляти з хлібом-сіллю та дарунками (крижмом).

У разі, коли діти в родині часто вмирили або хворіли, вдавалися до інших способів обрання кумів: або запрошували першого стрічного, «божого посланця» — стрічного кума, або наймали кумів за гроші, «одкупали».

Звичаєві норми спілкування й дозвілля (контроль часу роботи і відпочинку, статево-вікова сегрегація в системі обрядовості).

Уся багатогранна життєдіяльність громади виявлялась е тільки в буднях і праці, а й у святах, на дозвіллі. У житті українського народу вагоме місце посідала церква. Природне середовище, предковічні звичаї та вірування творили особливий тип релігійності. Загалом селяни прагнули жити за законами християнської моралі, божими заповідями, сумлінно дотримувалися сповіді й постів, постанов церкви про те, що святковий день треба святкувати, бо праця в цей день – гріх.

Відповідні дні церковного календаря відзначалися всіма, але вважалися святами для певних категорій людей, об'єднаних за віком чи заняттям. До гуртування за віком завжди найбільш схильною була молодь. У кожній молодіжній групі був свій визнаний ватажок, без якого не відбувалась жодна забава.

У житті сільської молоді в Україні помітне місце займала узвичаєна форма дозвілля – вечорниці. Їх організували насамперед дівочі громади, вибираючи місце проведення вечірок. Найчастіше збиралися в одній хаті, рідше – почергово у тих оселях, де буда дівчина.

Вечорниці виконували подвійну функцію: передусім це були зібрання молоді для праці в гурті, про що свідчить їх паралельна назва – «прядки». Дозвілля було ніби фоном для праці забави починалися лише після того, як молодь потомилася.

Осередки громадського дозвілля (церква, майдан коло церкви, корчма).

Місцем найбільш масових зустрічей була церква. Під церквою відбувався обмін інформацією, обговорювались господарські питання. Після богослужіння чоловіки збиралися перед церквою, подекуди – під дзвіницею або громадською хатою, щоб від старости почути розпорядження, а також урядові накази.

Подальше обговорення переносилось до корчми. Сюди прямували в години дозвілля чоловіки і жінки для розмови зі знайомими чи приятелями. Тут, як і під церквою, групувались за віком. Молодь, як правило, сходилась під корчму для розваг. Колективне дозвілля на виду у всього села давало можливість молодим із розмов старших краще пізнати сучасне і минуле, засвоїти звичаї⁴ тут відбувався обмін думками з широкого кола питань, оцінювались різні події. А старше покоління, спостерігаючи за дозвіллям молоді, одержувало про неї додаткову інформацію. У корчмі з'ясовувались стосунки між односельцями, вирішувались суперечки, укладалися угоди.

Сімейна обрядовість (весільна, родильна, похоронна).

До традиційної сімейної обрядовості належать обряди, пов'язані з біологічним циклом існування людини – народженням (пологові звичаї та хрестини), одруженням (шлюб, весілля), смертю (похорон і поминки).

Весільна обрядовість. Традиційний український обряд весілля поділяється на три цикли: передвесільний, власне весільний і після весільний. У різних етнографічних районах України кожному з них були властиві свої ритуали, обряди та звичаї.

До передвесільного циклу належать обряди, пов'язані з досягненням згоди молодих і їх родин на шлюб: запити, сватання, оглядини й заручини.

Власне весільна обрядовість починалася із запрошення гостей, потім – дівич-вечір, посад, перепій молодих, розплетення коси нареченій, вбирання вінка, обмін подарунками між молодими та ін..

Найбільш пишною обрядовістю відзначався весільний день. Головний весільний день закінчувався обрядами шлюбної ночі: переодягання молоді, виведення її до гостей. Важливе місце відводилося циклу обрядів після шлюбної ночі, що символізували приєднання невістки до родини чоловіка: розтоплювання печі, посилення по воду, скроплення водою господарства, приготування обіду, частування свекрів.

Після весільні обряди повинні були зміцнити зв'язок між родинами молодих і полегшити при звичаєння молоді в чужому домі. Останній після весільний обряд – калачини, честь, дякування, хлібини або розхідний борщ – відбувався через місяць після весілля.

Весілля було однією з найважливіших подій у житті, а традиційний “весільний” ритуал – чудовим явищем народної культури, який складався з складного комплексу різноманітних елементів. В українців існувала своєрідна система дошлюбних стосунків, яка проявлялася у формі знайомства, залицяння, сватання і т.і. Звичайно молодь спілкувалася в межах свого села або вулиці, але не виключався вибір нареченого за межами місця мешкання. Традиційно місцями зустрічей були свята з танцями та іграми, спільна робота (“толока”). Частіше за все молодь збиралася на “вечорниці”, куди не пускалися дорослі. Для проведення вечорниць звичайно наймали хату (найчастіше у вдів), приносили їжу, влаштовували танці. Врешті-решт, основною функцією вечорниць був вибір судженого.

У більш ранні часи вибір нареченого цілком залежав від волі батьків, як, зрештою, і всі питання, пов'язані зі шлюбом.

Власне весільний ритуал складався з цілого ряду обрядів, необхідних для надання шлюбу юридичної сили. В українському середовищі шлюб вважався далеко не особистою справою, тому на нього мали великий вплив як родичі, так і оточення (друзі, дівоча і парубоцька громада, сусіди тощо). В основі шлюбу в Україні в XVI-XIX ст. були “змовини”, “згода” – певна угода, яка укладалася між батьками та родичами молодого і молоді за посередництвом сватів. Починаючи з XVII ст. шлюбна угода оформлялася письмово (спеціальними документами – шлюбними або виновними листами), особливо коли молодим давали (дарували) земельний наділ. Церковне освячення шлюбу входило в побут поступово, починаючи з XVI - XVII ст. аж до XIX ст., але скрізь поєднувалося з традиційними звичаями й обрядами.

Починалося все зі сватання, коли запрошені женихом старости (свати) з близьких родичів, взявши обрядовий хліб, йшли до батьків нареченої для отримання попередньої згоди на шлюб. Часто це відбувалося пізно ввечері для збереження таємниці. Вівся традиційний діалог (із згадкою мисливця і куниці, купця і товару, біблійних персонажів). Якщо згода була отримана, наречена пов'язувала сватам рушники через плече, а жениху подавала на тарілі хустку, нерідко виготовлену нею, потім запрошувала за стіл. У разі відмови дівчина повертала старостам принесений хліб, а жениху могла подати гарбуза.

Після успішного сватання відбувалися “оглядини” нареченої, а також достатку будинку і господарства молодого (іноді, щоб продемонструвати багатство, батьки жениха йшли на хитрість - брали у сусідів коня, мішки з зерном і т.і.). Потім наступали “заручини” - скріплення договору про шлюб, після якого відмова вважалася недопустимою і спричиняла, крім громадського осуду, ще і відчутний грошовий штраф.

Далі починався період підготовки до весілля, яке звичайно грали восени з Покрови (1 жовтня) до Пилипівського посту (14 листопада) або взимку з Хрещення (19 січня) до Масниці.

Передвесільні дії починалися з відправлення молодого і молоді на “запросини”. Запрошували звичайно всіх родичів, сусідів. Наречена з дружкою заходили в будинок і, вимовляючи традиційну фразу: “Просили мамо і тато на хліб-сіль, і я прошу на весілля”, - клали на стіл обрядовий хлібець- “шишку”.

Обов'язковою обрядовою дією було прощання жениха і нареченої зі своєю свободою, акт їх відокремлення від несім'яної групи молоді. Особливою ліричністю відзначався “дівич-вечір” напередодні весілля, який символізував перехід дівчини в новий статус. Подруги плели вінки і виготовляли “весільне гільце” - обліплювали тістом гілку сосни, вишні, черешні, випікали і прикрашали калиною, кольоровими стрічками. Вже в кінці весілля молода відламувала гілочку від “гільця” і роздавала дружкам. На вечорі у жениха виготовляли інший атрибут - весільну шаблю, також яскраво прикрашену. На весіллі ці предмети символічно об'єднувалися. Завершувався вечір “посадам” окремо в хатах жениха і нареченої, коли батьки благословляли молодих.

Церковне вінчання проводили іноді в один день з весіллям, іноді заздалегідь, але воно не було головною дією шлюбу. Якщо весілля чомусь відкладалося, звичай не дозволяв вінчаним жити разом. На вінчання молоді вирушали нарізно, отримавши батьківське благословення. Цікаво, що християнський обряд все одно набував у народі магічного характеру. Наречена могла класти за пазуху мак - від корости, а в кишеню - металевий предмет (ключ, ножиці, ніж) від зурочення. У шви одягу з цією ж метою встромляли голки, шпильки, у взуття могли покласти ягоди горобини, а на шию повісити прикраси з бурштину. Після вінчання молодих зустрічали біля будинку нареченої. Вони тричі кланялися її батькам, а ті підносили їм хліб-сіль. У цей же час звичайно відвозили посаг в будинок жениха (скриня, в якій дівчина з дитячих років збирала одяг, рушники, прикраси, і куди ніхто не мав права заглядати). У всьому весільному пересуванні молодих супроводжував “весільний поїзд” - супровід з бояр жениха і дружок нареченої. На шляху жениха декілька разів організовували “перейми”, вимагаючи викуп за наречену. У самому весільному дійстві велику роль відігравали хрещені батьки. Протягом усього весілля здійснювався цілий ряд обрядів, які уособлювали ідею родючості і достатку: обсіпання молодих зерном і дрібними грошима, переступання через кожух. Почесним гостем вважався чаклун, якого кликали, щоб захистити молодих від причини. Він розкидав по хаті шматочки підсоленого хліба, плюнувши тричі на схід, оглядав кутки, насипав в них жито, траву і золу (проти причини і на здоров'я молодих).

Обов'язковим було бучне гуляння, в процесі якого відбувався обряд дарування, поділ весільного короваю тощо. Найбільш драматичним моментом було розплітання коси і покриття голови молодої очіпком. Це символізувало перехід дівчини в заміжній стан. Відтепер вона не мала права ходити з непокритою головою, це сприймалося як великий гріх. За старовинними народними уявленнями, простоволоса заміжня жінка могла накликати хвороби і неврожай.

Наречену відвозили в хату жениха, де здійснювалося обрядове з'єднання - молодим перев'язували руки рушником або поясом. Існувало багато символів з'єднання - дві паляниці, “весільне гільце” і шабля, дві перев'язані ложки.

Весілля закінчувалося обрядом шлюбної ночі, який включав перевдягання молодої, виведення її до гостей, демонстрацію цнотливості. Ритуальне приєднання невістки до рідні чоловіка символізували розпалювання нею печі, приготування обіду, пригощання свекрухи. Другий день весілля знаменувався також рядженням - складними театралізованими діями, в яких злилися ігрові розважальні моменти і магічні дійства. Всі перевдягалися, зображаючи тварин, циган, убогих і т.п. З піснями і танцями вирушали до батьків молодої на млинці. Існував цікавий звичай зображати “фальшиву наречену”. Гостей зустрічав дружок, одягнутий в лахміття, з кропив'яним вінком на голові, вимазаний саженою, і доводив матері нареченої, що він і є її донькою, аж поки не з'являлася справжня молода.

Весілля завершувалося порідненням двох сімей - “дякуванням”. Потім ще протягом місяця відбувалися різноманітні взаємні візити, які остаточно оформляли створення нової сім'ї.

Весільні обряди, правила взяття шлюбу мали суттєві регіональні відмінності.

Оскільки українське суспільство з давніх-давен відрізнялося особливим незалежним статусом жінки, то досить поширеним було сватання дівчини за парубка. За описом І.С.Нечуй-Левицького, дівчина, яка сваталася, приходила в хату до парубка, приносила хліб і сідала на лаву. Люди мали за гріх відмовляти дівчині. На Запорозжі існував цікавий звичай, коли дівчина чи незаміжня жінка могла обрати собі чоловіком засудженого до страти. На знак свого вибору вона накидала на голову засудженому свою хустку. У цьому випадку останній міг або згодитися на шлюб, і тоді страта відмінялася, вирок скасовувався, або не погодитися, і тоді засуджений страчувався. В історії Січі зафіксовані обидва випадки.

Пологові обряди та звичаї. Вони складаються з трьох тісно пов'язаних звичаїв: передпологовий, власне пологовий і післяпологовий. Перші два включають звичаї, уявлення, повір'я, обрядові дії, метою яких є збереження вагітності та забезпечення успішного перебігу пологів. Післяпологові обряди спрямовані на охорону і очищення матері та дитини, приєднання новонародженого до сім'ї, громади, церкви. Народження дитини було принциповою подією, тому, що ставало фактичним визнанням сім'ї. Бездітна сім'я традиційно вважалася

неповноцінною. Жінки старалися приховати вагітність від злих очей (наприклад, старих дів), намагалися за прикметами визначити стать дитини. Особливо бажаними були хлопчики. Заздалегідь вирішувалося питання про повивальну бабку, від якої багато в чому залежав успіх пологів. Як правило, повитуху запрошували, коли пологи вже починалися, і вона приходила з хлібом, освяченою водою і цілющими травами - “зіллям”. Вона здійснювала в хатині цілий ряд магічних дій, як вважалося, корисних для породіллі, - навстіж розчиняла вікна, відкривала замки, розв'язувала всі вузли. Все це пророблялося для полегшення пологів. Досвідчена повитуха надавала і практичну допомогу. При необхідності вона робила масаж, компреси, розтирання. Сам момент появи малюка на світ також супроводжувався обрядами, бо саме тепер намагалися визначити його характер, майбутній рід занять. Тому пуповину у хлопчиків перерізали на сокирі, у дівчаток - на веретені або гребені для прядіння. Відомі випадки, коли пуповину перерізали на книзі - хотіли, щоб дитина була письменною. Пуповину і послід звичайно закопували в землю, але іноді шматочки висушеної пуповини або “сорочки”, в якій народилася дитина, використовували як оберіг або вірний засіб від безплідності. Потім наставала перша купіль, яка мала і гігієнічне, і магічне значення. У воду для дівчаток додавали “свячене зілля”, мед, квіти або молоко, щоб ті були красивими, корінь оману для хлопчика - щоб був сильним. Малюка обсушували біля печі, яка топилася, прилучаючи нового члена сім'ї до домівки. Сина загортали у сорочку батька, дочку - в материнський одяг. Безліч найнезвичайніших предметів використовували як обереги, які клали в колиску, у повивальник - шматочок вугілля, декілька зерен, сіль, підсолений хліб, ножиці та ін.

Дуже важливим був момент надання немовляті імені, оскільки добре вибране ім'я забезпечувало малюку щастя і благополуччя. Було прийнято давати імена за святцями (в межах 8 днів до і 8 днів після народження). Відомі випадки, коли незаконнонародженим дітям давали немилославні імена. Давні обряди вибору імені були повністю замінені церковним хрещенням – обрядом, який виконується на знак прилучення людини до Бога, християнської віри, очищає душу від первородного гріха. В цьому обряді величезну роль відігравали хрещені батьки дитини - куми. Їх звичайно вибирали серед близьких родичів (кума обов'язково повинна була мати дітей). Саме вони приймали малюка з рук священика, вносили його в будинок і клали на вивернену овчину - символ здоров'я і благополуччя, потім обов'язково обдаровували новонародженого. Інститут кумівства в Україні був дуже поширений. Хрещені батьки шанувалися нарівні з рідними і зобов'язані були всіляко піклуватися про хрещеників. Вони відігравали почесну роль на весіллях, брали участь у вихованні сиріт, але головною вважалася їх духовна спорідненість.

Незабаром після пологів (на 3-7-9 день) влаштовували “родини” - своєрідний очисний ритуал, оскільки породіллі вважалася нечистою. У кімнату, де відбулися пологи, три дні не можна було заходити, до очищення жінка не могла дойти корів, ставити опару, місити тісто, торкатися ікон. У цьому відчувається відгомін дуже давніх язичницьких вірувань. У цей же період молода мати була особливо вразлива для зурочення і причини. Тому за допомогою повивальної баби вона організовувала гостину. Основними обрядовими елементами “родин” були ритуальне обмивання рук матері і повитусі, а також куштування спеціально приготовленої “бабиної каші” (з проса, гречки). Матір, дитину і бабу гості, які прийшли, повинні були обдарувати полотном і монетами. Батько брав у цьому обряді незначну участь. Пізніше відбувалися “одвідки” - сусіди, які приходили по черзі, родичі також приносили подарунки.

Закінчувався родильно-хрестинний обрядовий цикл святкуванням першої річниці народження дитини - “пострижинами”. У сімейному колі за участю сусіда і кумів батько і повитуха стригли малюка. Спочатку на голові вистригали хрестоподібну фігуру, потім стригли наголо. Хлопчика при цьому садили на сокиру, дівчинку - на веретено. Повитуху за це нагороджували, вона також обдаровувала дитину. Всі присутні обов'язково дарували що-небудь малюку “на зубок”. Обстрижене волосся ховали або закопували, щоб уникнути причини. Надалі в селянському середовищі не було заведено відмічати дні народження.

У церковному обряді хрещення на перший план виступають хресні мама і тато (куми). Хресні мама і тато повинні були мати «крижму» – біле полотно, на якому тримали дитину під

час хрещення. Присутність рідних батьків на обряді була не обов'язковою. Хресні батьки мусили бути християнами, тобто хрещеними в церкві, та перебувати у законному церковному шлюбі.

Похоронна і поминальна обрядовість. У похоронних звичаях українців обряди, які стосуються покійника, переплелися з обрядами, що спрямовані на охорону живих. З одного боку – турбота про тіло і душу померлого, бажання віддати йому належну шану, з іншого – намагання охоронити від покійника членів сім'ї, навіть жителів села, а також домашніх тварин, посіви тощо. У різних етнографічних районах України виконувались похоронні та поминальні обряди дещо по-різному. На Гуцульщині, наприклад, на знак того, що в хаті хтось помер, на вікні знадвору вішали білу перемітку, а перед хатою розкладали велике вогнище. Хтось із родичів трубив на трембіті ритуальну сумну мелодію. На Лемківщині до сьогоднішнього дня у вікні хати, де є покійник, ставлять свічку. Після поховання влаштовували поминки, ритуальний обід. Поминали покійника через дев'ять днів, сорок і через рік.

Обряди, пов'язані зі смертю людини, включають поховальні і поминальні. Смерть людини сприймалася і як величезне горе, і як необхідність. Неоднозначне ставлення до смерті обумовило формування складної системи поховальних обрядів, основою яких був культ предків. Всі дії, які супроводили поховання небіжчика, були спрямовані на забезпечення переходу душі покійного на "той світ" і охорону живих від шкідливого впливу духу вмерлого, адже вважалося, що дух за певних умов може повернутися. Після похоронів влаштовували поминки.

Про настання смерті прагнули дізнатися заздалегідь і, по можливості, підготуватися до неї. Немолоді люди готували смертний одяг, матеріал для труни, віддавали розпорядження відносно похоронів, поминок тощо. Існувало безліч прикмет, які провіщали людині кончину. Скрипіли стіни і балки в хаті, раптово зривалася зі стіни ікона, собака вила на будинок, на дах сідав пугач, ластівка або горобець влітали в хату, зірка впала з неба - все це були погані ознаки. Вірили в значення снів - на смерть снилося зведення нової хати, коні, церковний дзвін, про те, що випав зуб тощо.

Біля вмираючого рідні старалися бути невідлучно, щоб полегшити йому відхід з життя. Для цього відчиняли двері, вікна, робили в стіні хати отвори. Після настання смерті завішували дзеркала і виливали всю воду, яка була в будинку. Небіжчика обмивали, а предмети, що використовувалися для цього, ретельно закопували в землю - щоб не нашкодили живим. Потім вмерлих обряджали, звичайно в новий одяг, взували рідко. При похованні неодружених дівчат або юнаків використовували деякі елементи весільної обрядовості. Так, дівчину одягали у весільний одяг, на руку ліпили перстень з воску, пов'язували весільний рушник, розплітали коси. Юнаку прив'язували до пояса червону хустку. Існував звичай вибирати небіжчику пару з числа живих. Вибрані "князь" або "княгиня" грали роль жениха або нареченої, а потім - безутішних вдівців.

Труна звичайно виготовлялася безвідплатно сусідами або родичами. Характерна назва "домовина" свідчила про те, що цей останній притулок сприймався аж ніяк не похристиянському. Про це ж свідчить і звичай класти в труну супутні предмети. Крім хліба і солі, вмерлим вагітним могли покласти повивальник, дітям - іграшку, курцям - люльку. Іноді за пазуху клали три хлібці. Прийнято було також класти обрізані ще за життя покійного нігті і волосся.

Ховали звичайно через три дні після смерті, і в похоронах брало участь, як правило, все село. Тут також дотримувався цілий ряд ритуалів. Труну виносили "ногами уперед", іноді спеціально тричі зачіпаючи за поріг. Ворота могли пов'язати рушником або червоним поясом, а в хліві розсипали овес, щоб худоба не пішла за господарем. Після винесення хату вимітали, підлогу мили або посипали зерном. Відкриту труну звичайно несли на руках або везли на возі, потім, забивши, опускали на рушниках в могилу. Кожний присутній повинен був кинути жменю землі. В Україні було прийнято "печатати могилу" - сипати першу землю на труну хрестоподібно. Обов'язковою була поминальна трапеза з вживанням ритуальних страв, зокрема куті. За столом на покуті покійному залишали місце, кладучи для нього хліб і ложку. Такі ж

поминки влаштовувалися через день, дев'ять і сорок днів, потім через рік. З сороковим днем було пов'язане традиційне уявлення про остаточний відліт душі. Надалі поминальні обряди поєднувалися з релігійними святами. Існували певні правила для поховання померлих не своєю смертю, нехрещених дітей, самогубців, чаклунів і відьом. Їх душі вважалися найбільш небезпечними і шкідливими. Таких небіжчиків ховали за огорожею кладовища, священики відмовлялися їх відспівувати. Ці могили завалювали гілками, камінням, сміттям. Тих, кого вважали чаклунами, ховали звичайно обличчям униз, здійснюючи над тілом складні маніпуляції (забивали в груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, засипали очі маком і т.д.). Таким чином намагалися максимально знешкодити злу душу. Після поховання влаштовували поминки, ритуальний обід. Поминали покійника через дев'ять днів, сорок і через рік.

Теми доповідей, рефератів:

1. Українська народна астрономія.
2. Флора і фауна в українських народних казках.
3. Народна українська медицина.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.
3. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.

Допоміжна:

4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.
5. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. – Харків : Фоліо, 2005. – 508 с.
7. Макарчук С. А. Етнічна історія України : навчальний посібник. – К. : Знання, 2008. – 471 с.

Практичне заняття № 14

Тема. Традиційне господарство і матеріальна культура українців. Вираз ментальності та етнопсихології в народній матеріальній культурі.

Мета: виявити прояв ментальності у матеріальній культурі українського народу; дати вичерпну характеристику національним звичаям і обрядам, впливу духовної культури на матеріальну, знаходити вплив ментальності та духовності на соціально-побутові відносини в українському суспільстві, на матеріальну культуру та її місце в обрядовій системі українців.

Основні поняття: звичаї, обряди, матеріальна культура, піч, рушники, писанки, витинанки, традиційна кухня.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

- 1 Як впливає місце оселення на етнопсихологічні риси українців?
2. Розкажіть про харчові уподобання українців. Знайдіть символічне значення продуктів харчування.
3. Яку роль грав хліб в обрядово-ритуальній сфері та світоглядних уявленнях українців.
4. Яке ритуальне використання мав одяг?
5. Поясніть символічність рушника у когнітивній моделі світу праукраїнців.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Хто такий «війт»:
 - а) дядько
 - б) священик
 - в) староста села
 - г) сільський голова

2. Мисник це -
 - а) людина, що виготовляє посуд
 - б) вид тарілки
 - в) шафа для посуду
 - г) страва

3. Із яких будівель складався селянський двір:
 - а) хлів, комора, клуня
 - б) сарай, комора, погріб
 - в) сарай, літня кухня, пасовище
 - г) клуня, погріб, сарай

4. Що таке «бриль»:
 - а) шкарпетки
 - б) краватка
 - в) капелюх
 - г) стрічка

5. «Намітка» це -
 - а) прикраса з бісеру
 - б) головний убір
 - в) святкова сорочка
 - г) весільна спідниця

6. Що таке «загальний схід»:
 - а) день сонячного рівнодення
 - б) загальні збори представників від усіх господарств
 - в) обряд перед весіллям
 - г) обряд напередодні нового року

7. Головна деталь чоловічого одягу, без якої не виходили з дому
 - а) комір
 - б) кишень
 - в) пояс
 - г) гудзик

8. Обов'язковий елемент української хати та, за повір'ями, місце перебування домовика

- а) ліжко
- б) піч
- в) стіл
- г) поріг

9. Традиційні українські оселі не будували з

- а) дерева
- б) цегли
- в) глини
- г) каменю

10. Красний кут (покуття) це –

- а) християнський центр будинку
- б) місце всередині хати, яке є символом єдності, сімейної міцності і благополуччя
- в) місце відпочинку
- г) спальне місце

11. Обов'язковий елемент одягу заміжньої жінки, поява на людях без якого вважалася непристойною

- а) хустка
- б) стрічка
- в) намисто
- г) каблучка

12. Символом єдності, сімейної міцності і благополуччя у хаті є

- а) Красний кут (покуття, святий кут)
- б) стіл
- в) піч
- г) ліжко

13. «Дідух» - це

- а) обрядовий сніп, прикрашений стрічками, символ благополуччя і достатку, пам'ять про предків
- б) предок роду
- в) дух дому, який оберігає і захищає його від негараздів
- г) один з персонажів українського народного лялькового театру

14. Деталь чоловічого одягу, що виконує функцію оберегу:

- а) манжет
- б) пояс
- в) комір
- г) кишень

15. Основний елемент планування української хати - “годувальниця”, “нагрівальниця”, “розважальниця”:

- а) ліжко
- б) піч
- в) комин
- г) покуття

Обговорення теоретичних питань:

Традиційне господарство українців. Оселення та забудова території. Вплив місця оселення на етнопсихологічні риси українців. Українська хата – символ української народної культури, образ світоглядних уявлень та людських стосунків. Сконцентрованість світоглядних уявлень українців у будівництві житла. Магічні вірування українців у виразі декоративно-художнього оздоблення житла. Магічні функції предметів хатнього та господарського начиння. Традиційне народне вбрання – упредметнювач духовних традицій та світогляду. Символіка одягу та його ритуальне використання. Оберегове значення рушника та його місце в обрядових діях. Традиції харчування. Хліб в обрядово-ритуальній сфері та світоглядних уявленнях українців.

Традиційне господарство українців. Землеробство — головний вид традиційної господарської діяльності українців — нації зі стародавньою високорозвиненою землеробською культурою. На Україні були розвинуті усі його галузі — хліборобство, городництво, садівництво, а присадибне садівництво являло собою найхарактернішу рису кожного господарства.

Українські селяни здавна вмiли прищеплювати дерева й вивели цим способом багато місцевих сортів яблук. Догляд за садом за традицією був у компетенції чоловіків. Городництвом же займалися жінки. Крім традиційно східнослов'янських культур, приблизно з XVI ст. на Україні почали вирощувати кавуни (звичайно, у степу на баштанах). У першій половині XIX ст. у південних районах з'явилися помідори, які згодом поширилися по всій території. Тоді ж почалося культивування баклажанів та перцю.

Та все ж провідною галуззю на Україні було хліборобство, яке ще за часів Київської Русі набуло високорозвиненого характеру. Українці знали кілька його систем. Найбільш стародавньою була вирубно-вогнева система, пов'язана з вирубкою та спаленням ділянок у лісі. Іншою системою, що в XIX ст. також існувала як пережиток, була перелогова. Найбільш поширеною на XIX — початок XX ст. системою було трипілля.

Скотарство в українців було тісно пов'язане з землеробством. Майже в кожному дворі обов'язково тримали корів, волів та коней, овець, свиней. Утримання худоби давало, крім м'ясних, молочних продуктів та вовни й шкіри, можливість селянинові одержувати гній для удобрення ланів. Особлива увага здавна приділялася розведенню волів, оскільки до другої половини XIX ст. їх використовували як основну тяглову силу. Великого значення надавали конярству й вівчарству. Коней на Україні розводили як робочу худобу. З овець, крім вовни й шкіри, одержували м'ясо (доїли їх тільки у Карпатах). Щодо свинарства, то переважали місцеві українські чорнобурі та білі м'ясні породи, дещо пізніше поширилися білі англійські свині. Кіз та кролів розводили порівняно мало.

Рибальство у заняттях українців посідало другорядне місце, хоча у Дніпрі й Дністрі з їхніми притоками й багатьох інших річках та озерах, Чорному й Азовському морях у давніші часи виловлювалася значна кількість риби і для певної частини населення рибальство було основним заняттям. На Поділлі, Волині та у Східній Галичині починаючи з XIV ст. робили греблі й гаті та створювали штучні водоймища для розведення риби. Заможні козаки на Лівобережжі нерідко викопували невеликі ставки на садибах, запускаючи в них коропів та карасів.

Багатство української фауни створювало широкі можливості для мисливства. Однак упродовж XVIII ст. промислове мисливство поступово звелось нанівець. На цей час був майже повністю винищений ряд звірів, суттєво зменшилася кількість вовків, бобрів та інших диких тварин. У XIX ст. об'єктами промислу були лисиця, заєць, видра, кунице, байбак та деякі інші звірі, а також дикі птахи — качки, гуси, дрофи, глухарі, тетереви, рябчики, куріпки тощо. На оленів, козуль та диких кабанів у Карпатах та на Поліссі полювали здебільшого поміщики. Щодо форм мисливства, то стало переважати використання цілого арсеналу капканів, зазубів, рожнів, силець, перевісищ, вогнепальної зброї. На кінець XIX — початок XX ст. значення

мисливства як традиційного заняття українців суттєво зменшилося, воно набуло здебільшого спортивних рис.

Поряд із землеробством, скотарством та іншими галузями господарства українці здавна займалися різноманітними ремеслами й промислами. У Київській Русі налічувалося понад 100 ремісничих спеціальностей — ковалі, гончарі, ткачі, складуви тощо. У XV—XVII ст. таких спеціальностей було вже понад 270; почалося об'єднання ремісників у цехи. Чимдалі поширювалися селянські домашні промисли й ремесла, пов'язані з землеробством та скотарством і співіснуючі з ними. На XIX — початок XX ст. обробка дерева у вигляді теслярства, столярства, бондарства, стельмаства, гребінництва, плетіння, ложкарства досягла свого апогею. Кожна родина займалася прядінням і ткацтвом, використовуючи такі знаряддя, як терниці, прядки й самопрядки, снівниці, стави та кросна. По селах ходили кушніри та шевці, які шили кожухи й кожушанки, свити, чемерки, взуття та ін. У кожному селі була кузня — шанована серед селян споруда. У коваля можна було не лише замовити серп, ніж чи сапу, підкувати коня тощо, а й почути свіжі новини. На Поліссі широко розповсюдженими були лісохімічні промисли — смолокуріння, дігтярний, напірний, дещо раніше — поташний, селітряний. Діяло багато місцевих центрів гончарства, яке стало окрасою українського ремесла. Солеваріння і транспортування солі, пов'язане з чумацьким промислом, свічкарний, цегельний, миловарний і безліч інших промислів свідчили про надзвичайну різноманітність занять українського народу. Українські ремісники й кустарі виявляли величезні творчі здібності, надаючи своїм речам художньої виразності, оригінальної форми, своєрідної стилістики.

З другої половини XIX ст. народні ремесла і промисли на Україні починають занепадати, не витримуючи конкуренції зі зростаючою промисловістю. Виняток становили хіба що Полісся й Карпати. Українські гончарі виробляли різноманітний посуд для приготування, зберігання й подачі на стіл тих чи інших страв (горшки, миски й полумиски, глечики, макітри, ринки, гладішки, тикви, барильця, довжанки, баньки, куманці), а також декоративний посуд, кахлі, черепицю, цеглу, дитячі іграшки тощо.

Діапазон сучасних ремесел і промислів значно звузився, але ті їхні види, що збереглися досьогодні, розвиваються як важливі складові декоративно-прикладного мистецтва, що задовольняють здебільшого художні запити населення.

Оселення та забудова території. Вплив місця оселення на етнопсихологічні риси українців. Народна матеріальна культура була одним з найважливіших каналів передачі міжпоколінної етнокультурної інформації, передусім за допомогою системи традицій. Адже вони матеріалізувалися в повсякденних речах: у одязі, житлі, кулінарії, хатньому начинні, засобах для перенесення вантажів.

Особливо рельєфно етнічний образ і часова етапність виявлялась в такому стабільному компоненті народної матеріальної культури, як житло та поселення. На початку XVII ст. на території України сформувалися типи житла й типи поселень, котрі можна назвати українськими. У межах етнічних традицій сформувалося три основних типи поселень та три типологічних зони їх побутування: північна, центральна і південна. Всі вони мали давню слов'янську основу, проте сильно позначену своєрідністю природного (географічного) середовища.

Для північної зони, що включала два історично-етнографічних регіони — Полісся і Сіверщину, — найбільш характерним був давньослов'янський культурний пласт багатодвірських забудов вуличного (Полісся) або вулично-безладного типу. Для центральної зони України традиційним типом забудов був безладний (безсистемний), зумовлений особливістю заселення краю. Регулярні забудови найбільш типовими ставали для південних районів України (Нової Січі, Новосербії, Донщини, Таврії), куди починаючи з другої половини XVIII ст. йшла спрямована колонізація. Формувалися поселення, що здійснювалися за розпорядженням адміністрації, квартального та гніздового планування.

Одним із символів матеріальної народної культури українців став відкритий тип двору, поширений з Середньої Наддніпрянщини, — не покритий дахом, що відрізнявся від типу

дворів, розповсюджених серед усіх сусідніх з українцями народів. У межах відкритого українського типу двору сформувався ще один різновид забудови — замкнений, здебільшого на етнічному кордоні українського етносу, нібито слугуючи символом його захисту. Символічно й те, що забудови-фортеці найбільшого поширення здобувають саме у XVII—XVIII ст., тобто в період формування української нації. Адже у той період вони виступали в ролі маркеру, що визначав оригінальність етнічної культури українців і водночас її відмінність від культури інших народів. Усвідомлення ж своєї неповторності трактується як одна з головних ознак націогенезу та генези національної культури.

Загальною символічною ознакою українських поселень була їх своєрідна прив'язаність до річок, хоча така етноекотологічна ознака притаманна й багатьом іншим народам. На українському етнокультурному тлі така загальна закономірність набувала своєрідних етнічних рис, властивих психічному складу українців та їхній культурі. Річка ставала духовним началом, з яким пов'язувалось буття. Більшість обрядових дій українців відбувалися біля води, бо ототожнювалися з водною стихією.

Про вплив географічного середовища на етнічність і, зокрема, національний характер писав ще у 30-х роках П.І.Кушнер. Верховинці, наприклад, котрим доводиться відповідно до природних умов жити невеликими, часом замкненими групами, можливість спілкування між якими, як правило, є незначною, вирізняються більш відлюдним характером, ніж польовики чи поліщуки.

Певною ізолюваністю відзначалися і поселення, розташовані в лісовій частині України. Для їх мешканців, поліщуків, характерним є розмірений триб життя, що зумовило деяку консервацію поліської традиційної культури. Адже ліс, захищаючи людей від зовнішніх ворогів, слугував разом з тим за найнадійніший для них притулок.

Рівнинні зони формували дещо інший тип людини — тип польовика, культуру, позначену величчю і разом з тим досить одноманітну. Адже однаковість природних форм виключає обласні прихильності, веде народонаселення до одноманітних занять, викликає одноманітність у звичаях, виключає ворожі зіткненн — і рівнина рано чи пізно стає областю єдиної держави.

Українська хата – символ української народної культури, образ світоглядних уявлень та людських стосунків. Етнічної особливості, співзвучної етнопсихологічному складу українців, набував і порядок розміщення житла стосовно вулиці. Наприкінці XVIII ст. склалося два варіанти розташування хати: наближене і глибоке, але в обох випадках — віддалене від вулиці. Українська хата, як правило, розміщувалася в глибині садиби, обрамлялася садком. Образ «білої хати», що стоїть у садочку, квітами повита, неначе дівчина, за висловом Т.Г.Шевченка, став свого роду візитною карткою України, бо втілює не просто довершений зразок народної архітектури, а й цілу систему естетичних засад, народної творчості, навіть образ світоглядних уявлень та людських стосунків.

Саме такий образ житла здобув назву «української хати», хоча генетично він пов'язаний тільки з окремим регіоном України — Середньою Наддніпряниною й Полтавщиною. Але оскільки саме тут, на Гетьманщині й Запорізькій Січі, зароджувалися націогенетичні процеси, формувалася національна культура, багато з явищ цієї культури сприймалося як національні символи. І це при тому, що українське житло не було одноманітним: воно виявлялося в кількох варіантах.

Однією з головних ознак для вирізнення окремих типів або варіантів хати є її планування. «Українська хата» XVII—XVIII ст., найбільш типова для Лівобережної України, здебільшого була трикамерною: хата — сіни — комора. У XVII—XVIII ст. в Україні сформувався і побутував такий тип народного житла, котрий одержав назву український. Він мав єдину основу, що характеризувалася наявністю таких ознак, як абсолютна однотипність інтер'єру хати (розміщення печі в кутку біля входу, а по діагоналі від печі — покуття), паралельне побутування зрубної і каркасної техніки спорудження стін та їх мазання, поширення відкритого типу двору з переважанням вільної забудови, нарешті, оригінальний інтер'єр хати.

Внутрішній кут хати займала вариста піч, по діагоналі від неї — червоний кут, у якому розміщувалися ікони, прикрашені рушниками, квітами та зіллям; за бічною стіною печі влаштовувався дерев'яний настил («піл»), поблизу нього — скриня, далі — колиска; вздовж чільної та причілкової стін встановлювали лави, прикрашені веретами, коцями або килимами, біля дверей та понад ними — мисники для посуду, а над вікнами чільної стіни — хлібну полицю.

Сконцентрованість світоглядних уявлень українців у будівництві житла.

Українська оселя — це той мікрокосм, у якому її мешканці були захищені від негативного впливу зовнішніх сил. Цьому слугувала складна система оберегів, символічних знаків, обрядів, звичаїв, заклинань, що в цілому становило духовну ауру житла.

Існувала складна система ознак, за якими не можна було ставити хату, зокрема там, де колись проходила дорога або стояла лазня, містився смітник, де було пустирище, багнище або роздоріжжя, тобто в місцях, де, за повір'ям, водилася нечиста сила. «Нечистими» вважалися й місця старих забудов, у яких жили неблагонадійні сім'ї, там, де часто хворіли або вмирали, поруч із якими проживали недобрі сусіди. Українці при забудові завжди віддавали перевагу гарним сусідам, спілкування з якими вважалося дуже важливим.

Закладини хати були обставлені цілою низкою обрядів: від архаїчних магічних дій до християнізованих дійств. До перших відносилися жертвування на честь покровителя дому. Жертвою, як правило, була курка, якій відрубували голову на порозі дому і закопували під фундамент. Вважалося, що тим самим позбавляли смерті когось із родини і особливо того, хто першим входив до нової хати. Пізніше магічний ритуал закладин обмежувався тим, що просто почали першими впускати у новозбудований дім когось із тварин — півня або кішку, особливо чорної масті.

З утвердженням християнських цінностей ритуальна дія закладин і входинок зазнавала істотних трансформацій, все більше включаючи християнізоване освячення. Ритуальна дія починалася з того, що господар забудови закладав під усі чотири роги різні традиційні атрибути (хліб, вовну, часник, зілля, освячену воду, ладан, іконки тощо), що символізувало жертвопринесення. На уявному покутті встановлювали стіл, застелений рушником, клали на нього хрест, хліб, сіль, глечик із вином або водою. Старший майстер брав рушника з хлібом і, поцілувавши його, говорив: «Господи, допоможи!» Робота розпочиналася.

Особливо багато магічних дій та обрядів пов'язувалося зі сволоком, який у традиційній українській хаті вважався місцем перебування домашнього божества. Через це сволок особливо майстерно прикрашали, оздоблюючи обереговим зіллям та квітами, і також ретельно обставляли ритуальними діями при здравному закладенні. Під його «голову», повернену відповідно до світоглядних уявлень українців на схід сонця, закладали освячені у церкві різноманітні символічні речі, а під хвостову частину — гроші, вовну, хліб та сіль. Як тільки сволок було встановлено, майстер прибивав до нього хрест та квіти, а господар — кожух («аби у хаті тепло було»), скатертину («щоб в домі був порядок та чистота») та хустку з хлібом і сіллю («щоб хата була багата пирогами»).

Обрядовість на завершення будівництва поєднувала в собі і традиційну оберегову символіку, і обрядове вшанування господарів оселі. Центральним атрибутом завершення будівництва була «квітка» — хрест, прикрашений рушником, житніми колосками та квітами, прикріплена на гребені даху - символ духовного очищення оселі. Продовженням були входинок до хати, як правило, перед повним місяцем. Першим новоселом, котрий мав стати символічною жертвою був хтось із домашніх тварин, який мав переночувати в новій хаті. Входили із цінностями родинного вогнища — вогнем із старого вогнища, хлібом або тістом із діжею, півнем і кішкою, хлібною лопатою, на якій мав перебиратися в нову оселю домовик. Зайшовши з іконою та хлібом і сіллю до хати глава родини благословляв її на всі чотири боки і, залишивши ікону на покутті, виходив на вулицю. Благословивши всіх домочадців хлібом та сіллю на щасливе життя, він за рушник вводив їх до хати, а вже за ними входили й сусіди та гості, посипаючи «на щастя» зерном та грішми.

Магічні вірування українців у виразі декоративно-художнього оздоблення житла.

Українська хата становила найважливіший компонент культури в широкому розумінні цього поняття: і як елемент матеріальної та духовної культури, і як система світоглядних уявлень, виконуючи насамперед оберегові функції. Естетичний образ хати досягався насамперед через декоративно-художнє оздоблення, що, як правило, виявляло етнічні ознаки. Інтер'єр української хати неодмінно оздоблювався українськими рушниками, доріжками, килимами та настінним розписом. Причому вишивка рушників, якими прикрашали ікони, картини, вікна та двері, була різною, оскільки мала різну оберегову символіку. Найбільша небезпека, як вважали, йшла від дверей, тому вхід до житла особливо ретельно оздоблювали магічними знаками. Вони містились у вишивці рушників, якими прикрашали двері, в хрестиках, наведених крейдою навколо дверей та вікон, у розвішаних понад дверима хатніми амулетами (підкова, часник, різне зілля).

Українська жінка вносила в прикрашування домівки суто жіноче начало. Воно виявлялося і в техніці оздоблення (його етнічною ознакою був розпис або мазання), і в орнаментатії, і в символіці орнаменту — вишивки чи розпису. Інтер'єрний розпис української хати превалював у тій її частині, де жінка проводила основний свій час — біля печі. Піч в українській хаті була центром і функціонального, і оберегового, і естетичного вираження. Саме її найбільш ретельно оздоблювали: якщо, скажімо, піч була уквітчаною — так звана мальована піч, — це був знак того, що в хаті є дівчина «на порі». Про це також свідчили червоні квіти та пташки на хвiртці, воротах і над вікнами.

Великого значення в оздобленні хати надавалося розпису стін, котрі, як правило, білилися, а нерідко й розписувалися, найчастіше рослинним орнаментом, рідше фігурками птахів, тварин, геометричними фігурами, а то й побутовими сюжетами. Використовували мотиви давніх релігійних або суто народних календарних обрядів, причому відтворювали їх фарбами далеко не натуральних кольорів. Останнє свідчило про те, що малювання сприймали не тільки як елемент оздоблення, а й як сакральний акт. Зовнішня частина стін вибілювалася й розписувалася.

Усе малювання поділялося на три рівні: перший розпочинався від призьби і доходив до вікон, другий визначався висотою вікон, третій — від вікон до даху. Ця магічна символіка виявлялась і в багатьох інших елементах хати: традиційна українська хата мала триподільне планування, вікна складалися з трьох шибок, житлова кімната мала три вікна, а саме житло складалося з трьох частин: призьби, стін та даху.

Магічні функції предметів хатнього та господарського начиння. Невід'ємним компонентом обрядовості були різноманітні предмети хатнього та господарського начиння. Серед них — діжа, символіка якої пов'язана із хліборобськими ідеями, найбільш рельєфно втіленими в обряді під час весілля. Після того, як коровай був посаджений у піч, старша коровайниця стукала хлібною лопатою в чотири стіни, а всі інші коровайниці підіймали діжу і танцювали з нею по хаті, тричі вдаряючи об стелю: «щоб добре виріс і хорошим вдався коровай». У всіх цих магічних діях із коровайною діжею, так характерних для українського весілля XVII—XIX ст., виразно виявлялося шанування домашнього божества—охоронця, від якого залежало родинне щастя молодого подружжя.

Прадавні демонологічні цінності, пов'язані із хліборобською культурою, зокрема культ домашнього вогнища, виявлялися в обрядовості українців і через інші атрибути народної матеріальної культури, найважливішими з яких були гончарні вироби: горщики, миски, глечики, куманці, барила, горнятка, кухлики, перепійці тощо. Гончарний посуд, як, до речі, й діжа, містив у собі, насамперед, життєдайне начало, і, отже, не випадково, що він так широко був представлений у родинній обрядовості. Наприклад, йдучи провідувати породілля, жінки приносили у мисочці на споді що-небудь: картоплю, огірки, а зверху хліб.

Горщик — обов'язковий атрибут новорічних гадань, дуже поширений у традиційному українському суспільстві. Аби дізнатися про свою долю та майбутніх обранців, дівчата ставили

на лаві три нових горщики із різними предметами, які й мали дати їм знак. Глиняний посуд був обов'язковим майже в усіх обрядових діях українського весілля: у змовинах, коли дружки, перед тим як сісти до столу, мили руки, а мати нареченого підносила їм рушники на тарілці, батько ж ставив до столу питун; в обряді виряджання молодої, коли гості, чекаючи нареченого, пригощалися горілкою, черпаючи її ложкою з миски на знак достатку і веселощів; під час весільного застілля, коли молода пригощала гостей варенухою із глека; у заключному обряді комори. Закінчення весілля, як і будь-якого іншого народного обряду, мало свій символічний знак. В українському весіллі таким знаком нерідко були дії з горщиками: їх або кидали у двері, грюкаючи довбнею у кут хати, або горщики надівали один одному на голови і розбивали макогоном.

Глиняний посуд був обов'язковим елементом також і у поховально-поминальних ритуалах, символізуючи переважно шанування предків та зв'язок із потойбічним світом й пращурами. Розмаїта система ритуальних дій розпочиналася із ритуального глечика із житом, котрий ставили в головах покійного; продовжуючись у звичаї ставити на столі «кухлик на коливо» під час панахиди; у звичаї «сідати під кануном»; у поминальному ритуалі на могилі, коли рідні померлого приносили у мисках та горщиках їжу, влаштовуючи трапезу.

Традиційне народне вбрання – упредметнювач духовних традицій та світогляду. Магічна символіка була характерною для традиційного народного вбрання, яке включало взуття, власне одяг і головні убори. Народний одяг українців — яскраве й самобутнє культурне явище, котре не обмежувалося функціональним призначенням, завжди виступаючи у вигляді упредметнювача духовних традицій народу та його світоглядних уявлень.

Разом з тим народний одяг несе в собі національну символіку та найвиразніший знак національної культури. Статусу національного символу український одяг набув у XVII—XIX ст., бо у побутовій свідомості він ототожнювався із символічною постаттю козака. Козацьке вбрання являло собою жупан, черкеску, барвисті шаровари, шалевий пояс, шапку-кабардинку та вовняну бурку («вільчуру»). Саме такий тип одягу, пов'язаний із козацтвом, став основою українського чоловічого костюма Запоріжжя, пізніше всієї Середньої Наддніпрянщини, Лівобережжя й східних районів України, а відтак і інших українських регіонів, став символом національного українського одягу. Одяг заможного козацтва вирізнявся вишуканістю та деякими типологічними ознаками, запозиченими у польської шляхти.

Складання образу національного українського одягу на козацькій основі полегшувалося через те, що він у принципових своїх рисах ґрунтувався на слов'яно-українських традиціях, носієм яких було селянство. Формування цього явища припало на XVI—XVIII ст., час, коли в традиціях розвитку народного одягу з'явилися нові тенденції. До XVI—XVII ст. слід віднести початок витіснення стегового типу одягу — плахти, дерги (горботки, обгортки) — спідницями; значне соціальне розшарування населення позначилося на урізноманітненні й змінах одягу. Воно особливо посилювалося з початком XVIII ст., тобто з часу видання Петром I указу про обов'язкове носіння всіма верствами населення (крім духовенства та селян) західноєвропейського. До німецького вбрання переходило дворянство, купецтво, міщанство та частково ремісники; селяни ж сприймали лише деякі елементи європейського одягу, використовуючи, як і колись, традиційний одяг.

На початку XVIII ст. традиційний одяг українців складався з кількох комплексів — натільного, поясного, нагрудного і верхнього вбрання, регіональних типів та зональних варіантів. Обов'язковою приналежністю комплексів були пояси, головні убори, взуття та прикраси, що сукупно створювали образ етнічного вбрання. Традиційний одяг розрізнявся ще й за сезонними ознаками, статеві-віковими (у цьому плані виділялися комплекси чоловічого та жіночого одягу) й функціональними: існував одяг для повсякденного носіння, а також святковий та обрядовий.

Основу натільного як чоловічого, так і жіночого одягу складала сорочка різних типів. Українські чоловічі сорочки, як правило, заправляли в шаровари, як це було прийнято серед

запорізьких козаків та селян Середньої Наддніпрянщини, або домоткані штани (гачі, ногавиці), більш поширені на Прикарпатті.

Чоловічий костюм доповнювався червоним або зеленим вовняним поясом, смушковою шапкою, чобітьми з чорної або кольорової шкіри. Поверх сорочки вдягали безрукавку, яка з кінця XVIII ст. замінялася на жилетку та свиту. Окрім свити, нерідко вбиралися ще й у жупан, кунтуш або чемерку, взимку одягали кожушанки або хутрянки. Такий в основі комплекс українського одягу мав велике розмаїття регіональних ознак. Скажімо, шаровари в основному побутували на Лівобережжі, в українському ж Поліссі носили вузькі штани з трикутними клинами, в західних областях України — вузькі штани з грубого полотна.

Українські жінки сорочки носили із спідницею, плахтою, дергою (в основному на Поліссі), запаскою, характерною для Карпатського регіону, спідницею-андаракком, поширеною на українсько-білоруським прикордонні, димкою, що траплялася серед лемків. Поверх сорочки одягали різного роду безрукавки. Поверх основних елементів одягу носили куцину або свиту чи кожушину. За головний убір жінці слугував очіпок, намітки або хустини, а за взуття правили личаки, постолі або чобітки. Неодмінним доповненням до жіночого костюма були прикраси.

Найвиразніше етнорегіональна визначеність українського одягу виявлялася в способах його оздоблення, оскільки вони відтворювали зональні художні традиції, вплетені в своєрідність ментальності населення того або іншого регіону. Найбільш ретельно оздоблювали сорочки — рукава, комір, полики, поділ, власне, всі частини, які були на виду. В узорному ткацтві майже до XIX ст. переважав геометричний орнамент, у тому числі й у вишивці, виконуваний здебільшого «низзю» й «гладдю». З кінця XVIII ст. поширюється рослинний орнамент, виконуваний «гладдю» та «хрестом»: геометричний орнамент зберігався лише на Поліссі, Буковині, Закарпатті та деяких районах Прикарпаття.

З географічного погляду традиція використання кольорової гами варіювалася від світлих тонів на Поліссі, червоних (червоно-чорних, червоно-синіх) на Наддніпрянщині й Поділлі до багатобарвних — у Карпатах і переважно чорних — серед бойків Закарпаття. Проте мав поширення і спільний для всіх регіонів колір — червоний. Його переважання зумовлене прадавніми традиціями, характерними для хліборобських народів у цілому і пов'язаними з культом сонця і культом життя. Згідно із народними уявленнями, червоний колір захищав від дії злих сил: звідси — червоний хрестик, намальований біля входу в оселю як її оберіг від зовнішніх недобрих сил, підфарбування призьби, пучечки калини понад дверима та вікнами.

Символіка одягу та його ритуальне використання. Етнічна символіка містилася майже в кожному елементі традиційного одягу, нерідко набуваючи магічного або етичного значення. Своєрідним талісманом, наприклад, був пояс, що визначав до того ж і деякі етичні норми: вважалось непорядним вийти на люди без пояса. Він слугував також за мірило заможності, тому його виготовляли з особливою ретельністю. Вважалось, наприклад, що коли при першому випасі прогнати через червоний пояс череду, вона буде збережена і дасть приплід.

У системі морально-етичних народних уявлень українців усталилися традиції, пов'язані також з елементами головного убору, що відбивали етичні норми. Заміжня жінка повинна була обов'язково ховати своє волосся під очіпок чи убрус. Коріння цього звичаю сягає ще Київської Русі. Гносеологічна основа звичаю «світити волоссям» базувалося на віруваннях та повір'ях, згідно з якими вважалось, що недотримання цього звичаю є великим гріхом, який падав не лише на гріховну жінку, а й її односельців: вона, за повір'ям, могла накликати неврожай, хвороби та пошесті.

Окремі деталі одягу слугували за знак статево-вікових особливостей людини: для чоловіків — шаровари, ногавиці або гачі; для жінок — дерга, запаска або спідниця; хлопчики від хлопців та дорослих чоловіків відрізнялися тим, що не носили штанів; дівчата від жінок — головним убором. Дівчата ходили з непокритою головою або у вінку із стрічками, жінки повинні були вбиратися в намітку, очіпок чи убрус. У свою чергу, дівчатка носили невелику кількість різнокольорових стрічок, дівчата — більшу кількість, дівчата «на порі» влітали

велику стрічку — бинду, наречена мала певну відзнаку засватаної: у косу впліталася широка стрічка, а до хустини приколювалася квітка.

Символіка одягу найбільш виявлялася в обрядовій сфері, особливо весільній. Скажімо, жіночий головний убір символізував як новий статус — засватаної дівчини, так і дівочу красу. Саме тому він визначався особливою красою, уквітчуючись великою кількістю яскравих стрічок, штучних квіток, кольорового пір'я. Символом нареченого парубка виступали або вишивані хусточки, котрі дівчина прикріпляла своєму обранцю до пояса під час заручин, червона стрічка, що кріпилася до шапки, або й вінок, виготовлений під час барвінкових обрядів з барвінку. Він символізував довголіття та щастя.

Найдраматичнішим моментом весілля був обряд покривання, що символізував перехід молодої до заміжнього стану. Його драматичність і в той же час важливість відтінені заміною дівочого головного вбрання на жіноче. Згідно з обрядом, по-перше, вважалося за гріх ходити жінці з непокритою головою, по-друге, тільки жіночий головний убір свідчив про сімейне становище жінки. Поступове утвердження християнства дещо розмило важливість центрального обрядового дійства, змістивши акцент на вінчання.

Майже до початку XIX ст. головний убір жінок обов'язково включав два елементи: очіпок і намітку, хоча кожний із них набував самостійного значення. Очіпок був обов'язковим елементом головного вбрання української жінки навіть у межах власної оселі; якщо ж вона йшла «на люди», до церкви, на хрестини, весілля, ярмарок, мусила вдягати ще й намітку. Більше того — вона «завірчувалася у намітку» у святкові дні навіть вдома.

Проте наприкінці XVIII ст. в міру послаблення демонологічних уявлень з одночасним посиленням уявлень християнських поступово відпадає необхідність у оберегових елементах одягу: жіноче головне вбрання спрощується спочатку до носіння лише очіпка, а пізніше — хустини або хусточки. Очіпок, як і очіпок з наміткою, перетворюються на переважно обрядовий одяг — обов'язковий компонент українського весілля, побутуючи майже до XX ст. Його обов'язковість у весіллі пояснюється усталеністю самої весільної обрядовості та системи народних світоглядних уявлень, що найбільшою мірою зберігалися в ритуально-обрядовій сфері.

Оберегове значення рушника та його місце в обрядових діях. Особливе оберегове навантаження несли рушники, тому саме вони були найважливішим компонентом інтер'єру оселі (ними прикрашали покуть, вікна, а нерідко і двері). Як обрядовий атрибут українські рушники мали місце в усіх головних родинних обрядах та ритуалах (народинах, весіллі, похованні) та в усіх головних складових родинної обрядовості.

Магічна властивість рушників підсилювалася відповідною вишивкою, що виявлялося як через орнамент, колір, так і місце розташування вишивки. Найпоширенішим орнаментом української вишивки, спільним для всіх східнослов'янських народів, був геометричний орнамент, головні елементи якого складали ромбики з гачечками. Вони уособлювали богиню землі, а через це виступали охоронно-доброчливим символом, що приносить щастя та сприяє дітонародженню.

Найбільшого символічного значення рушники набули у весільній обрядовості. Власне, велике розмаїття обрядового хліба та рушників і становило етнічну особливість українського весілля. На всіх його етапах рушник виступав як один із головних етнічних атрибутів: у обряді сватання, заручинах, коровайних обрядах, благословінні молодих, обдаровуванні. Про важливість рушника у весільній обрядовості свідчать відповідні назви її окремих обрядів. Наприклад, сватання в окремих регіонах України називалося бранням рушників або данням рушників (Кіровоградщина), рушниками (Харківщина), поданням рушників (Київщина) тощо. Атрибутами сватання та знаком згоди дівчини на шлюб були рушники, втілені у звичай пов'язування сватів рушниками або піднесення їм на хлібі рушників.

Певною відмінністю відзначалася символіка у похоронних ритуалах українців: вона несла у собі як оберегові функції (оберігала близьких покійного від його повернення), так і функцію спадкоємності домашніх духів з душами померлих. Адже рушник був атрибутом

домашнього вогнища. Коли людина вмирала, на вікна хати, де лежав небіжчик, вивішували білого рушника, хустку або перемітку. До речі, білий колір традиційно слугував для східних слов'ян, і в тому числі українців, символом смерті. Траурний чорний колір закріпився серед них порівняно недавно, на початку XIX ст. На XVI—XVIII ст. припадає і нова традиція траурних кольорів — червоного кольору, привнесена козацтвом.

Нерідко рушник слугував за святковий або обрядовий пояс, що особливо поширено було на Середньому Подніпров'ї аж до XX ст. При цьому рушник використовувався лише багато й майстерно орнаментований традиційними обереговими знаками, що відповідало його головному призначенню. Магічна сила пояса збільшувалася, якщо він виготовлявся з добре орнаментованого рушника.

Традиції харчування. Хліб в обрядово-ритуальній сфері. Символіка народної матеріальної культури особливо насиченою була у сфері традиційної кулінарії та харчування. І це закономірно, оскільки українці — споконвічний хліборобський народ. Традиційно-побутова культура в своїй основі ґрунтувалася на цінностях хліборобської праці, культі землі й родючості та шануванні головної цінності хліборобства — хліба.

Для української ментальності є особливо символічним те, що хліб і жіноче начало в структурі її цінностей ототожнювалися: жінка увінчувала результати хліборобської праці, випікаючи хліб для родини; вона ж була і єдиною розпорядницею сімейних обрядів, головним атрибутом яких ставав виготовлений нею хліб. Таким чином, хліб набував для українців сакрального значення, а крім того — головної цінності при визначенні етичних, звичаєвих, а часто естетичних норм.

Магічної символіки в українському весіллі як весільний хліб набував передусім коровай. Весільний хліб був тим елементом, який об'єднував цілу систему весільних обрядових дій. Крім власне короваю, випікалося й багато іншого весільного хліба: гільце, теремок, дивень, ріжки, калач, лежень, батько, покраса, пара, полюбовники, двійки, шишки, весільні гуски, вари, качки, сова, борона, калачики тощо, кожен з яких виконував свою обрядову функцію у цілісній весільній драмі.

Крім суто обрядової функції, хліб мав також інші призначення: етичних народних норм, естетичних уподобань, нерідко виконуючи також роль своєрідної мови-символу, особливо доцільної в ситуаціях, коли звичайна мова була неефективною. Наприклад, при сватанні, особливо у випадках, коли для сватів і молодого неясним було рішення дівчини та її батьків, народна етика виробила відповідну мову символів: у разі погодження дівчини на шлюб вона обмінювалася хлібом із сватами (цей звичай так і називався «мінати хліб» або «зоставити хліб»); у разі відмови — повертала хліб, причому, як правило, на наступний день.

В родильній обрядовості використовувалися в обрядовості калачі, що мали цифрову символіку сім (символ щасливої долі), котрі разом із полотном дарувалися хресними батьками своєму похресникові.

Власне, кожне свято в розгалуженій системі дозвілля українців мало свій атрибут, втілений у тому або іншому виді хліба та мучних страв. Так, на свято Андрія, напередодні зимового сонцестояння, виготовляли калиту («маламай») — хліб сонцеподібної форми. Особливою різноманітністю визначався обрядовий хліб весняного циклу українського календаря, що колись збігався із Новим роком.

Обрядове оформлення моменту пробудження природи втілювалося в ритуальному печиві: хрестах, мандриках, жайворонках (сороках). До обрядового хліба весняного циклу свят належала і паска. У своїй основі вона мала, як і більшість інших видів обрядових хлібів, магічне спрямування, втілене в аграрних звичаях: люди вірили, що, посіявши на городі крихти від паски, можна виростити квіти маруньки, що мають цілющу силу. З розповсюдженням християнства істотно змінилася символіка паски — вона стала одним із важливих елементів християнської обрядовості, зокрема Великодня. Посвячена паска набувала не лише символічного знаку у великодньому сніданку, й певною святинею родини: все, що стосувалося паски, мало непересічне значення.

Різноманітні хліби та мучні або круп'яні страви були символікою і поховально-поминальних ритуалів: це і маленькі хлібці, які покійному клали за пазуху, і кутя як обов'язкова страва поминальної трапези, що влаштовувалася (одразу ж після похорон, і гарячий хліб, пов'язаний із звичаєм «годувати покійного» (люди вірили, що покійний годується хлібним духом), і хлібні дробинки, що виготовляли на сороковини, символізуючи шлях душі на той світ. Особливого значення в поминальному ритуалі мало коливо (канун, сита) — різновид куті — ритуальна страва як тризни, так і всіх поминань: дев'ятин, сороковин та роковин. Воно слугувало за своєрідний символ згуртування всіх близьких покійного та за знак забезпечення безперервності поколінь (адже в його основі символи життя й плодючості — зерно).

Для українців хліб становив також головний компонент харчування. Відповідно до регіональності хліборобських культур формувалося й меню, яке у всіх районах України в основному складалося з хлібних страв. За традицією вони приготувалися здебільшого з житнього, гречаного та кукурудзяного борошна. При готуванні хліба до борошна нерідко додавали різноманітні домішки — висівки, картоплю, квасолу, горох, а також борошно з товченої дубової кори, сосни або лободи. З ХІХ ст. поширюється пшенична агрокультура.

Асортимент борошняних страв української кухні включає розмаїття хлібних виробів, більшість яких — обрядові (коровай, корочун, лежень, мандрики, паска, гуски, шишки), каші (пшоняна, ячна, кулеша, пенцак, зубці, путря, дробленка), рідкі мучні страви (пшоняний куліш, ячний крупник), кашеподібні страви з борошна (лемішка, соломаха, малай, мамалига, толокно), а також оригінальні напої (жур, кваша).

Другу етнічну особливість української кулінарної традиції становив великий асортимент овочевих страв. Це — і борщ, і капуста, і голубці, і квашена капуста, і солоні огірки, і гарбузова каша. Починаючи з другої половини ХVІІІ ст. в Україні поширюється картопля й різноманітні картопляні страви — печеня, деруни, коми, кльоцки — особливо у Поліському регіоні. Серед населення Карпат велику роль відігравали страви з варених бобів та квасолі, зварені й заправлені борошном, салом та цибулею.

Широким асортиментом визначалися й м'ясні, рибні та молочні страви, хоча як повсякденна їжа вони були рідкістю для української родини.

Взірцями світової народної кулінарії і водночас маркером самобутньої української культури ще у ХVІІ—ХVІІІ ст. стали такі страви, як борщ, галушки, вареники, горілка, узвар. Найвиразнішим серед усіх названих страв є саме український борщ, що став маркірованим елементом в українській етнічній культурі. Український борщ — надзвичайно складний за виготовленням, включав понад 50 компонентів, мав складну технологію приготування та суворо виважене дозування інгредієнтів. Останні визначали не лише смакові якості, а й робили борщ достатньо сильним фітотерапевтичним засобом. Майже повсюдно в Україні побутувало в основному три типи борщів: червоний, зелений і холодний, кожний із яких поділявся ще й на різновиди. Борщ обов'язково заправляли буряковим квасом, сироваткою або сметаною. Навесні віддавали перевагу зеленому та холодному борщам, виготовленим із щавлю, кропиви, лободи, кропу, петрушки, заправлених сметаною, яйцями, цибулею тощо.

Етнічна основа кулінарії посилювалася через її органічне вплетення в обрядово-ритуальну канву та в соціонормативну систему. Найретельніша регламентація харчування визначалася давніми традиціями та конфесійними обмеженнями — постуванням. Натомість у святкові дні страву намагалися приготувати, щоб столи ломилися від блюд, тим більше, що їх кількість нерідко визначалася обрядовою регламентацією.

Народна, зокрема традиційно-побутова, культура — невичерпне джерело духовності нації, на якій ґрунтується етнічність, національні символи та атрибути; вона є основою ментальності нації, що формується сторіччями. Водночас традиційно-побутова культура позначена історичною специфікою, відтворюючи ментальність суспільства того або іншого періоду історії. Обрядово-ритуальне оформлення української оселі уособлювало оригінальність народної культури українців та своєрідність їхньої ментальності. Те, що ядром обрядової культури була обрядовість, пов'язана із житлом, родинним вогнищем і родиною, хай побіжно, але свідчило все ж про давню землеробську основу етнічної ментальності — прив'язаності до

свої землі, батьківського краю та рідної оселі. Синкретичність же обрядової культури, що зберігала глибинні пласти, вказувала на те, що українці — народ з надзвичайно розвиненим магічним мисленням, з великою магічною традицією.

Теми доповідей, рефератів:

Українська народна астрономія.

Флора і фауна в українських народних казках .

Народна українська медицина.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

3. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.

Допоміжна:

4. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.

5. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

7.Макарчук С. А. Етнічна історія України : навчальний посібник. – К. : Знання, 2008. – 471 с.

Практичне заняття № 15

Тема. Календарні звичаї українського народу.

Мета: Традиційні свята й обряди міцно увійшли у систему сучасної культури. В умовах сьогодення накопичився досвід проведення різних традиційних та масових сезонних свят: Новий Рік, проводи зими (Масляна), Івана Купала та ін. Все це доводить, що календарні звичаї українського народу мають глибоке коріння в традиційній культурі українців. Досвід показує, що найбільш життєстійкими є ті форми календарної обрядовості, які втратили тісний зв'язок з релігією та трансформувалися в явище народного мистецтва, святкової розваги.

Основні поняття: звичаї, обряди, матеріальна культура, піч, рушники, писанки, витинанки, традиційна кухня.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Чому календарну систему українців можна назвати енциклопедією народної мудрості?
2. Наведіть приклади релігійного дуалізму на підставі календарних свят.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Скільки циклів налічує українська календарна обрядовість?
 - а) 4
 - б) 2
 - в) 6
 - г) 8

2. Який календар був найдавнішим?
 - а) аграрний
 - б) місячний
 - в) сонячний
 - г) денний

3. Слово «календар» означає:
 - а) перше число
 - б) боргова книга
 - в) доба
 - г) власна назва

4. Звичай «кликати Долю» пов'язаний з днем:
 - а) Зелених свят
 - б) Великоднем
 - в) пам'яті великомучениці Катерини
 - г) Різдвом

5. «Другою колядою» називали:
 - а) вечір під новий рік (13 січня)
 - б) свято Спаса
 - в) переддень Різдва
 - г) свято Івана Купала

6. «Голодною кутею» називали:
 - а) день перед Великоднем
 - б) вечір під Водохреща
 - в) день після Різдва
 - г) свято Стрітення

7. За повір'ям перелітні птахи починають повертатися додому на свято:
 - а) Пречистої Богородиці
 - б) Обретіння
 - в) Зелені свята
 - г) Великдень

8. День Святого Юрія святкують:
 - а) 6 травня
 - б) 7 березня
 - в) 18 грудня
 - г) 12 липня

9. Початок літнього обрядового циклу припадає на:
 - а) 1 червня
 - б) 9 травня

- в) 6 липня
- г) 21 травня

10. День пам'яті мучеників Маккавеїв ще називають:

- а) Друга пречиста
- б) Спас на воді
- в) Зелене свято
- г) Проводи

11. «Михайлове чудо» відзначають:

- а) 12 грудня
- б) 15 лютого
- в) 4 травня
- г) 19 вересня

12. «Другою пречистою» називають:

- а) Зелені свята
- б) День Різдва Пресвятої Богородиці
- в) Вербну неділю
- г) Свято Обертіння

13. В якому ряду названо лише християнські свята

- а) Трійця, Різдво, Хрещення
- б) Новий рік, Великдень, вінчання
- в) Різдво, Купала, Вознесіння
- г) Свято урожаю, Успіння, Великдень

14. Які свята щороку припадають на інші дати

- а) Великдень, Різдво, Миколи Чудотворця
- б) Трійця, Вознесіння, Великдень
- в) Різдво, Благовіщення, Покров
- г) Хрещення, Успіння, Апостолів Петра і Павла

15. Яке свято називають Зеленим святом

- а) Купала
- б) Трійцю
- в) весілля
- г) Великдень

16. Великодні свята завершуються

- а) поминальними днями - Радуницею
- б) святкуванням Масляни
- в) Вербною неділею
- г) святом Івана Купала

17. Слов'янське свято з язичницькими ритуалами (катання з гірок, спалювання солом'яного опудала, приготування млинців) на честь весняного пробудження природи

- а) Масляна
- б) Маланка
- в) Купала
- г) Обжинки

Обговорення теоретичних питань:

Календарна система українців як енциклопедія народної мудрості. Обрядовість зимового циклу. Обрядовість весняного циклу. Літні свята, звичаї та обряди. Осінні свята, звичаї та обряди.

Календарна система українців як енциклопедія народної мудрості.

Складний і тривалий шлях розвитку пройшли українські календарно-побутові звичаї та обряди. Таку назву вони отримали через зв'язок з календарними циклами (зимою, весною, літом, осінню), від яких безпосередньо залежав побут наших предків. Часом їх ще називають аграрними, тобто пов'язаними з певними видами господарських робіт (сівбою, плеканням посівів, збиранням врожаю). Але це вірно лише до певної міри, оскільки значна частина тих звичаїв та обрядів виникла задовго до того, коли наші предки пізнали хліборобство.

Знання природних циклів і орієнтація в часі формувалися ще на тій стадії, коли давнє населення на території України вело привласнювальну форму господарювання, тобто існувало виключно за рахунок мисливства і збиральництва. Залежно від пори року воно переміщалося з місця на місце, тобто дотримувалося напівкочового способу життя, щоб забезпечити собі достатню кількість їжі.

Перехід від привласнювальної до відтворювальної форми господарювання спричинив зміну способу життя. Полювання на звірів змінюється на тваринництво. Збиральництво поступово переростає у хліборобство; замість мандрівного способу життя настає відносна осілість, тривале проживання на певній території. Але первісні форми життя не зникають безслідно, а доповнюють новий господарський устрій. Ця закономірність властива і обрядовості, в якій давні обрядові дійства постійно доповнюються новими. Паралельно зі зміною способу життя наші предки набували все нових і нових знань. На їх базі формувалася певний світогляд як система поглядів на утворення світу, розуміння в ньому місця людини, її взаємин з іншими людьми та навколишньою природою. Давні люди досить добре усвідомлювали значення природних явищ для свого існування. Ще в дописемний період вони намагалися фіксувати свої знання про природу, здобуті у процесі пристосування до неї. Поступово формувалося розуміння впливу різних небесних явищ на суто земні справи людей.

Найдавнішим у багатьох народів був місячний календар. Люди зауважили, що повернення Місяця в небесному просторі в одну і ту ж точку відносно Сонця відбувається приблизно через 30 діб; це добре простежується за місячними фазами – різними формами видимої частини Місяця.

Відлік часу за Сонцем послужив основою сонячних календарів. Певний час обидві ці системи співіснували. На території України вже у 7 тис. до н.е. користувалися місячно-сонячним календарем, а яким вираховували періоди настання весняних і літніх свят. Така практика дійшла до наших днів. Якщо свята Різдва і Купала, які ділять річне коло на дві рівні частини, визначають за сонячним календарем, тог Великдень і Зелені свята – за місячним. Різні за формою елементи обліку часу пізніше отримали теперішню назву – «календар», яка походить від латинського слова «calendarium», дослівно «боргова книга». «Календами» латиняни називали перші дні місяця, коли боржники повинні були сплачувати своїм кредиторам певні відсотки. Хоча термін «календар» запозичений, але власне системи обліку часу були відомі нашим предкам ще задовго до його виникнення. З пізніших часів дійшли до нас декілька календарів, які називають аграрними. На них звичайними зарубками позначали будні; косими хрестами, фігурами коней чи вершників – святкові дні; косими і хвилястими лініями – періоди дощів; стилізованими знаками рала – періоди польових робіт. Одним з таких календарів був керамічний глечик, знайдений у 1899 р. під час розкопок поблизу с. Ромашки на Київщині. Майже через 70 років археологи віднайшли ще два подібні календарі – глечик у с. Маласшти (Молдова) та чашу в с. Лепесівка на Волині. Усі три знахідки належать до II–IV ст.н.е.

Але такими календарями користувалися далеко не всі. Астрономічні підрахунки настання того чи іншого сезону здійснювались елітарною частиною населення. До прийняття християнства на території України це були жерці, служителі язичницьких храмів, – так звані

«волхви», «відуни», тобто особи, які володіли певними знаннями, але тримали їх у таємниці. Вони й вираховували періоди настання певних сезонів, визначали пов'язані з ними календарні свята – терміни вшанування язичницьких божеств, яким поклонялися наші предки.

Для більшості населення ближчим був календар, в основу якого покладено вегетаційний період, тобто період активного життя рослинного світу. У наших умовах вегетаційний рік триває від останніх весняних приморозків до перших осінніх. З ним була пов'язана трудова діяльність переважної більшості людей, оскільки знання початку чи кінця хліборобських робіт мало практичне значення.

Разом з іншими системами обліку часу вегетаційним оком почали послуговуватися наші предки тоді, коли їх основним заняттям стало хліборобство. Ознаки такого обліку збереглися і до наших днів. Недаремно синонімом до слова «рік» і нині вважаємо термін «літо».

На обидві системи обліку часу – елітарну і народні, що взаємодіяли і взаємодоповнювали одна одну, істотно вплинула християнізація предків-язичників. З прийняттям християнства на Русі складається новий календар, упроваджуються нові святкові дати. Частково вони співпадали зі старими язичницькими святами, частково витісняли їх. Відходили в небуття колишні служителі язичницьких храмів і культів, проти яких, у першу чергу, була спрямована боротьба християнської церкви. Та залишалася народна обрядова основа, яка впродовж наступних століть взаємодіяла з християнською обрядовістю. Так складався сучасний народний календар з християнськими датами і обрядами, доповненими правдивими обрядовими елементами.

Календарні свята й обряди — складний фольклорний комплекс, в якому поєднуються раціональний досвід і релігійно-магічні вірування, високоестетичні традиції та пережиткові звичаї. Календар українського селянина XIX — початку XX ст. являв собою своєрідну енциклопедію народної мудрості, неписаний розпорядок життя хлібороба. Календарні звичаї та обряди формально узгоджувалися з річним літургічним циклом православної церкви, проте дійсною основою «побутових святців» був трудовий сільськогосподарський календар.

Обов'язковими компонентами календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення, рядження і маскування, драматичні сценки, розваги, спортивні змагання тощо. Свята супроводжувались виконанням календарно-обрядових пісень, приурочених до кожної пори року: зимові колядки та щедрівки, веснянки, купальські, троїцькі, обжинкові пісні та ін.

Обрядовість зимового циклу.

Точкою відліку зимового циклу є день Введення в храм Пресвятої Богородиці, тобто 4 грудня. З цього дня у хліборобському розумінні починає спочивати земля, яку неможна копати лопатою аж до Благовіщення (7 квітня).

По всій Україні від Введення починали розучувати колядки, виготовляли «вбрання» для колядників і переряджених. Майже усюди вірили в полаз: хто вранці першим завітає до хати, той буде показником; від нього залежатиме щастя, здоров'я чи лихо. Достаток віщував молодий відвідувач, та ще й коли був з грошима; нещастя – старий, немічний, особливо стара баба або той, що приходив щось позичати. Щоб уберегти себе від таких випадкових відвідувачів, господарі подекуди старалися раненько ввести до хати свого «полазника»: вола, телицю, вівцю – своєрідне втілення селянського добробуту.

До Введення дівчата та молодіці повинні були закінчити тіпати чи терти льон і коноплі. Хто не впорається вчасно з цією роботою, накликає влітку бурю на поля, а на себе – зневагу людей.

Введення в народі ще називали «Видінням». Це зумовлено народними віруваннями, згідно з якими Бог у цей день відпускає душі померлих подивитися на своє тіло. Це християнізоване тлумачення. Поняття «дух», «душа» виникло набагато раніше, про що маємо цікаві свідчення в обрядовому фольклорі. З ними пов'язане усвідомлення «вирію» – місця, куди відходять душі після смерті. Як і живі, за законами дихотомії (парного протиставлення),

поділялися на «своїх» і «чужих». Звідси й двоїстість в обрядових дійствах: з одного боку, вшановуємо покійних предків, з іншого – вживаємо оберегів від «нечистої сили».

З днем пам'яті великомучениці Катерини (7 грудня) пов'язувалися звичаї «кликати Долю», ворожити на щасливе заміжжя. Робили це переважно дівчата. Вони сходилися до однієї з хат чи до хати, де зимовими вечорами влаштовувалися вечорниці. Там варили пшоняну кашу. Коли сутеніло, загортали горщик з кашею у рушник і виходили до воріт «кликати Долю».

Багато ворожінь на щасливе заміжжя долучалося і до дня пам'яті апостола Андрія Первозванного (13 грудня). Серед них – відомі «посівання». Робили це переважно увечері: напередодні Андрія. Крім того, дівчата рахували клітки на парканах, плотах, відливали фігурки з воску, пекли і їли на ніч солоного коржика, щоб їм наснився суджений. Коли ж сходилися до гурту, то ворожили на коржиках чи балабушках. Приносили із собою борошно, з якого кожна виробляла свого коржика чи балабушка, ще й позначала, щоб з-поміж усіх вирізнявся. Спечені коржики розкладали на лавці, впускали до хати голодного kota або собаку. Чиє печиво з'їсть кіт чи пес першим, та дівчина першою з гурту вийде заміж. Чий коржик надкусить і залишить, цю дівчину спіткає нещастя.

Різними обрядовими дійствами відзначали в народі церковні свята пророка Наума (14 грудня), мучениці Варвари (17 грудня), преподобного Сави (18 грудня), Миколи чудотворця (19 грудня), святої Анни (22 грудня).

Але те, що у Введенні чи наступних святах зимового циклу виражено лиш у зародку, найповніше розкривається в обрядових дійствах, пов'язаних з Різдвяними святами.

До Різдва готувалися заздалегідь – ще від дня Спиридона (25 грудня). Мили і прибирали в хатах, упорядковували в хлівах, білили, прали, заготовляли дрова і корм для худоби. Адже всі господарські роботи мали закінчитись до настання святвечірнього дня.

Уранці 6 січня господар або господиня (залежно від місцевості) розкладали в печі вогонь дровами, які відкладали по одному поліну щоденно, починаючи від дня Спиридона. На Гуцульщині ще донедавна зберігався звичай запалювати «живу ватру» (тертям), на якій варили святвечірні страви. Залежно від місцевих традицій і достатку родини кожна господиня намагалася приготувати від 7 до 14 страв. Основними були узвар і кутя. Своєрідним сигналом до вечері була поява на небі першої зірки, яка сповіщала людям про велике чудо – народження Божого дитяти. Під час родинної трапези всі мусили зберігати урочистий спокій: не галасувати, не човгати під столом ногами, щоб не дратувати невидимі душі присутніх на вечері покійних предків. Для них спеціально набирали в миску по ложці кожної страви і ставили на підвіконня.

Вечір під Новий рік (13 січня) називали «другою колядою», або «Щедрим вечором», або «щедрухою». Очевидно, «Щедрим» його вважали через те. Що до вечері під Новий рік подавали більше м'ясних страв, яких не вживали на Свят-вечір. У багатьох місцевостях у цей вечір молодь ходила «маланкувати» (день у церковному календарі був присвячений преподобній Меланії). Один із парубків перевдягався у Меланку. У групі переряджений були «князь», «княгиня», «дід», «баба», «коза», «циган» та інші персонажі. Під вікнами щедрувальники вітали господарів з Новим роком, бажали їм усіляких гараздів. Якщо їх пускали до хати, гості розігрували жартівливі сценки. За ці вітання щедрувальників щедро обдаровували. Уранці на Новий рік (день, присвячений Василю Великому) ходили по хатах посівальники.

Важливим був і вечір під Водохреща. У східних районах його називали «голодною кутею», в Галичині – «другим Свят-вечором», «Щедрим вечором». З появою вечірньої зорі сідали до родинної трапези. На вечерю подавались такі ж пісні страви, як і на «першу коляду». Знову чільне місце у вечері посідали узвар і кутя. Вечеря відбувалась так, як і на Свят-вечір, але цього вечора був звичай «проганяти кутю».

Свято Водохреща, або Богоявлення, або Йордану (19 січня). Після ранкового урочистого богослужіння в церкві процесія вирушала до річки чи водоймища. Місце водосвяття прикрашали ялинками. Тут попередньо прорубували ополонки, с бавили з криги хрест. Якщо порівняти звичаєво-обрядові дійства Свят-вечора з водохресними, то можна дійти висновку: на

Свят-вечір, як на початок найважливіших зимових свят, влаштовували урочисту вечерю. Взяти участь у ній кликали покійних предків, яких зогрівали ритуальним вогнем і годували ритуальними стравами, насамперед кутею та узваром. На Водохрещ цих «непростих гостей» виряджали до місця їх сталого перебування – за воду, яка з давніх-давен служила своєрідним пограниччям між живими і тими, що відійшли. Щоб ніхто з покликаних не залишився в хаті, вживали і таких оберегів, як шум, стрілянина.

Умовно завершував зимовий цикл святкових дат, з а сучасним церковним календарем, день Петра Вериги. З ним народне повір'я пов'язувало прикмети, за якими визначали настання весни, передбачали, яке було літо.

Обрядовість весняного циклу.

Весняний цикл обрядів починається від дня Євдокії і триває аж до Вознесіння.

Своєрідним перехідним містком від зимового до весняного обрядового циклу є день Стрітєння (15 лютого). До цього дня зберігалися в церквах різдвяні ялинки. Подекуди в Україні на Стрітєння ще ходили ввечері переряджені з колядою.

Ще відчутніші весняні мотиви у день Віднайдення голови Івана Хрестителя, Обретіння (9 березня). За народними повір'ями, з цього дня перелітні птахи починають повертатися додому.

Власне весна починалася від дня преподобної мучениці Євдокії (14 березня), або Явдохи. Цей день шанували в народі: не прали, не працювали кіньми і волами.

Справжні весняні мотиви, найповніше виражені в обрядах, приурочених до Благовіщення, Великодня, Юрія, звучали від Сорока святих мучеників (22 березня). У східних районах у цей день молодь «розпочинала вулицю» – своєрідне весняне дозвілля, яке тривало до Семена (14 вересня). За традицією, з цього дня зачинали співати веснянки. Очевидно, найважливішим у давнину був мотив вшанування предків. А вже згодом на нього зашнуровувалися інші – те, що ми називаємо «проводами зими», «зустріччю весни» чи «закликанням весни». У цьому можемо переконатись на прикладі обрядових дійств у весняному циклі, які не мають точно визначеної за сучасним календарем дати. Це, передусім, стосується неділі, яку називали М'ясопусною. Після неї наступав тиждень, за яким починався Великий піст, що тривав сім тижнів – аж до Великодня. На перший день цього тижня в Україні влаштовували «ніжкові», або «гижкові», заговіни, обов'язковою стравою яких мусив бути холодець із свинячих ніг.

З наступного дня починався сирний тиждень, або Масляна. Кожен день цього тижня був заповнений різноманітними звичаями.

Кожен з семи тижнів посту мав свою назву і свої звичаї. Так, перший тиждень називався Федоровицею, або Федоровим тижнем. Перший понеділок цього тижня називали Чистим понеділком, оскільки цього дня не можна було готувати жодних страв. Перша субота Великого посту присвячувалася церковному поминанню покійних. Першу неділю Великого посту називали Збірною. Від цього дня молодь починала «збиратися на вулиці».

Четвертий тиждень називали хрестопоклонним. Цікавий звичай закріпився за середию цього тижня. Її називали середопістя, або хрестисями. За народним повір'ям, уночі з середи на четвер «переломлювався» піст на дві половини. Почути хрускіт від цього могли тільки праведні люди.

П'ятий тиждень називали похвальним. Якщо він припадав після Благовіщення, то протягом цього тижня добре засівати ниву – все ростиме «на похвалу».

Шостий тиждень – вербний, шутковий, квітний. Протягом цього тижня уникали сіяти льон, коноплі, городину. У неділю, яку називали «Вербною», «Квітною», «Бечковою», «Шутковою», в церквах святити вербові гілки – «шутку», «вербу», «бечку». Освячені гілки зберігали за образами до наступної Вербної неділі, а інколи поде кілька років.

Сьомий тиждень, яким закінчувався Великий піст, називали в народі чистим, білим, страсним або живним. Так само називали і четвер на цьому тижні, з яким пов'язано найбільше звичаїв, характерних для весняної обрядовості українців. Чистий четвер був своєрідним

прологом до Великодніх свят, які разом з Благовіщенням є кульмінацією весняного святкового циклу.

Як на Різдво кутя, так на Великдень яйце було основним ритуальним продуктом. Ним розговлялися на Великдень, у Провідну неділю чи до Вознесіння. Писанками і крашанками обмінювалися при зустрічі. Вони ж були основним об'єктом великодніх ігор та розваг.

Вранці на Великдень з укладеними ще в суботу до кошиків припасами, поспішали до церкви. Після «благовісту» відбувалося урочисте посвячення пасок.

Знайомство з весняними звичаями та обрядами було б неповним якщо не згадати про Благовіщення пресвятої Богородиці (7 квітня) та день святого Юрія (6 травня).

Згідно з народним повір'ям, на Благовіщення прокидається земля, яка до цього відпочивала. Після Божого благословення пробуджується природа.

Турботою про сімейний достаток, врожай нив, приплід худоби і здоров'я членів родини сповнений день святого Юрія, якого вважали покровителем хліборобства і скотарства. За народним календарем, від Благовіщення до Юрія – найкращий період для весняних робіт.

Завершувався весняний обрядовий цикл важливим церковним святом – Вознесінням. Воно припадає на сороковий день після Христового Воскресіння, щорічно у четвер. У народі за ним закріпилися різні назви. На Поліссі та в деяких східних регіонах його називали Ушестям, в Карпатах – Знесінням.

Літні свята, звичаї та обряди.

Початком літнього циклу можна вважати день Івана Богослова, який припадав на 21 травня. За іншими прикметами, початок літа пов'язували з періодом, коли на дубах з'являлося листя. Якщо до дня Теодора (29 травня) дуби добре зеленіли то й літо мало бути врожайним.

З-поміж урочистостей літнього обрядового циклу важливими були Зелені свята. Вони не мають точно визначеної дати, а випадають через сім тижнів після Великодня. Це час поминання покійних предків.

Давнім і найбільш емоційним літнім торжеством є свято Івана Купала. За період християнізації наших предків це свято поєдналося зі святом Івана Хрестителя.

Заключними акордами літнього обрядового циклу були звичаї, приурочені до церковних святих Петра і Павла (12 липня), Прокопія (21 липня), Кирила (28 липня) та ін. Серед них важливим у народній і церковній інтерпретації було свято апостолів Петра і Павла. До цього дня починали зажинати житло – справляти «зажинки».

Закінчувався літній цикл днем пророка Іллі, в народі – Іллі, який, згідно з повір'ям, відав громами та блискавками. Хоча в народі день 2 серпня вважали присвятком, усе ж намагалися не працювати, особливо у полі, щоб не накликати на себе біди.

Осінні свята, звичаї та обряди.

Головними моментами осіннього циклу були звичаї, приурочені до завершення збору врожаю чи повернення худоби з літніх пасовищ. Його рамки у сучасній інтерпретації охоплюють період від перших серпневих днів до дня Пилипа (27 листопада), після чого настає зимовий піст – Пилипівка, що триває аж до Різдва.

Одним із важливих осінніх свят день пам'яті мучеників Маккавеїв – у народі його називали Маковія Першого Спаса, Спаса на воді (14 серпня). Від Маковія починався піст – спасівка, який тривав до Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня).

Другим важливим святом був день Преображення Господнього. Його називали Спасом (19 серпня). У цей день святити яблука та груші, які заборонялось їсти, поки вони не будуть освячені. Виходячи з церкви, люди обмінювалися посвяченими осінніми дарами. Ними цього дня обдаровували також бідних.

Важливим був день преподобного Симеона Стовпника, або Семена, на який припадає початок церковного року (14 вересня). До нього були приурочені давні звичаї ремісників, присвячені вшануванню вогню, при якому працювали впродовж довгих осінніх вечорів.

На «Михайлове чудо» – день чуда архангела Михаїла (19 вересня) святкувань не влаштовували, але намагались уникати важких робіт в полі чи вдома.

Великим святом був день Різдва Пресвятої Богородиці (21 вересня). У народі його називали Другою пречистою, чи Другою Маткою. До нього колись пекли калачі, готували різні стави, влаштовували гостини.

У день Воздвиження Чесного Хреста (27 вересня) повсюдно дотримувались посту.

З Покровою Пречистої Богородиці (14 жовтня) найтісніше поєднані весільні мотиви. З цього дня починалася пора осінніх весіль.

Поминальні мотиви характерні для дня пам'яті апостола і євангеліста Луки (31 жовтня). Вони чітко виражені у відзначенні суботи, яка передувала цьому дню. Ці поминання приурочувались до субот, які передують дню великомученика Дмитрія Солунського (8 листопада) та Собору архангела Михаїла (21 листопада). Святкування починалося відправами в церкві, а завершувалося святковою трапезою вдома.

Завершувалося осіннє обрядове коло передріздвяним постом, званим Пилипівкою. На день смерті апостола Пилипа (27 листопада) ходили до родичів, кумів, сусідів.

Теми доповідей, рефератів:

Літні свята.

Зимові свята .

Весняна обрядовість.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

3. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.

Допоміжна:

4. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.

5. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

7. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. – Харків : Фоліо, 2005. – 508 с.

8. Макарчук С. А. Етнічна історія України : навчальний посібник. – К. : Знання, 2008. – 471 с.